

KUR'AN-I KERİM'DE HİKMET KAVRAMI

Bilal TAN

63951

CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğinin

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

Tefsir Bilim Dalı

İçin Öngördüğü

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Olarak Hazırlanmıştır

**T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ**

Tez Danışmanı : Yrd.Doç.Dr.Hasan KESKİN

SİVAS-1997

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

**İşbu çalışma, jürimiz tarafından Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
Tefsir Bilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.**

Başkan:.....

Üye :.....

Üye :.....

ONAY

Yukardaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylıyorum.

...../...../.....

(İmza)

.....
Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

İçindekiler	I
Kısaltmalar	IV
Özet	V
Abstract	VI
Önsöz	VII

I BÖLÜM

HİKMET KAVRAMININ FİLOLOJİK TAHLİLİ VE DİĞER İLİMLER İLE İLİŞKİSİ

A-HİKMET KAVRAMININ ANLAMI	1
1-H-K-M Fülünün Filolojik Tahli	1
a-Men etmek,kontrol etmek,hakimiyeti altına alıp otorite kurmak	1
b-Hükmetmek,yargılamak	3
c-İşi sağlam yapmak,sağlam olmak,yerleşmek	3
d-Yüzün ön kısmı,alın,şan,şeref	5
e-Çağırarak,mahkemleşmek,mücadele etmek	5
f-Hakemlik etmek	6
g-Tecrübeli,Uzman	6
h-Hikmet sahibi,hakim olma	8
2-Hikmetin Sözlük Anlamı	9
3-Hikmetin Terim Anlamı ve Müfessirlerin Görüşleri	13
B-HİKMET TERİMİ İLE YAKIN ANLAM ALANINA GİREN KAVRAMLAR	23
1-Hükm	23
2-Adalet	25
3-Basiret	27
4-Nüha	30
5-Hıcr	31
6-Fıkıh	32
7-Fehm	34
8-Furkan	35
9-Kevser	37
10-Marifet	38
11-Hayr	39
12-Tedebbür	41
13-Şuur	42
14-Takva	44
15-Firaset	47
C- HİKMET TERİMİ İLE ZIT ANLAM ALANINA GİREN KAVRAMLAR	48
1-Sefeh	48
2-Zulüm	51
3-Cehalet	53
4-Gaflet	55

5-Zann	56
6-Lağv	57
7-İfrat	59
8-Bağy	62
9-İsraf	63
10-Tebzîr	65
11-Buhl	66
12-Fahşa	67
D-HİKMET KAVRAMININ TARİH İÇERİSİNDEKİ SEMANTİK GELİŞİMİ	69
1-Hikmetin Tarihi	69
2-Sabülerin Hikmet Anlayışı	74
3-İlk Çağ Filozoflarının Hikmet Anlayışı	75
4-Cahiliye Devri ve Hikmet	78
E-İSLAMİ İLİMLERDE HİKMET KAVRAMI	82
1-Hadis ve Hikmet	82
2-Fıkıh ve Hikmet	83
a-Hikmeti teşri	85
b-Gaye	87
c-Maslahat	89
ca-Kamu yararı	90
cb-Özel yararlar	90
d-İllet ve hikmet	91
3-Kelam ve Hikmet	92
4-Tasavvuf ve Hikmet	93
5-Felsefe ve hikmet	95
a-Felsefe-hikmet ilişkisi	97
b-Filozof ve hakim	98
c-İslam filozoflarının hikmet hakkındaki görüşleri	99
ca-El-Kindi	99
cb-Farabi	100
cc-İbn Sina	100
cd-İbn Rüşd	101
6-Ahlak ve Hikmet	102
a-İbn Miskeveyh	105
b-Gazzali	107
c-Kmalızade Ali efendi	108

II BÖLÜM

HİKMETİN ÇEŞİTLERİ, ESASLARI VE ELDE ETME YOLLARI

A-HİKMETİN ÇEŞİTLERİ	109
1-Nazari Hikmet	110
a-İlmi Âla	112
b-İlmi Riyazi	112
c-İlmi Tabii	112
2-Ameli Hikmet	113

a-Ferdi Ahlak İlimi	113
b-Aile Ahlakı İlimi	114
c-Siyaset Ahlakı İlimi	114
B-HİKMETİN TEORİK ESASLARI	115
1-Akıl	115
2-Doğru Düşünme	118
3-Gaye	120
4-Fayda ve Maslahat	121
5-Sebeb	122
C-HİKMETİN PRATİK ESASLARI	123
1-İlim	123
2-Tefekkür	126
3-Amel	129
4-Hilm ve Teenni	130
D-HİKMETİ ELDE ETME YOLLARI	132
1-Okuma	132
2-Dinleme	135
3-Gezi Gözlem	138

III BÖLÜM

KUR'AN'DA HİKMETİN KAYNAKLARI VE ANLAMLARI

A-BİLGİ AÇISINDAN KAYNAĞI	141
1-Vahiy	141
2-İlham ve Ledünni İlim	144
3-Sezgi	148
4-Duyular	149
B-KUR'AN AÇISINDAN HİKMETİN KAYNAĞI	152
1-Allah	152
2-Kur'an	156
3-Peygamberler	159
4-İnsan	164
a-Ulü'l-Elbab	166
b-Rasihun fil İlim	168
c-Ulü'l-İlim	170
d-Ulü'n-Nüha	171
e-Ulü'l-Ebsar	172
f-Mütesevvimun	173
C-HİKMET KAVRAMININ GEÇTİĞİ AYETLER VE ANLAM ÇERÇEVESİ	175
D-HİKMET KAVRAMININ KUR'ANDAKİ ANLAMLARI	181
1-Vahiy	181
2-Nübüvvet ve Nebinin Pratiği	183
3-Kitabın Emir ve Yasakları	185
4-Nasihahat ve Öğüt	186
5-Aklı Delil,Anlayış,İlim,Dinde Derin Kavrayış	188
Sonuç	191
Kaynakça	195

KISALTMALAR:

- a.s** : Aleyhi selam
AÜİFD : Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
b. : Bin
BHD : Bilgi ve Hikmet Dergisi
bkz : Bakınız
Bsk : Baskı
DEİFD : Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Der : Derleyen
DİA : Diyanet İslam Ansiklopedisi
EAÜİFD : Erzurum Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
H.z : Hazreti
H.zr : Hazırlayan
İA Meb : İslam Ansiklopedisi, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları
İAD : İslami Araştırmalar Dergisi
md : Madde
nşr : Neşreden
r.a. : Radiyallahu anh
Sad : Sadeleştiren
SBA : Sosyal Bilimler Ansiklopedisi
SDÜİFD : Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
TDV : Türkiye Diyanet Vakfı
thk : Tahkik
Trc : Terceme
tsh : Tashih
ty : Tarih Yok
vb : Ve benzeri
yy : Yeri yok

ÖZET

Hikmet kelimesi, ıslah etmek maksadıyla her türlü akılsızlık, cehalet ve fesattan alıkoymak, sakındırmak anlamına gelmektedir. İstilahda ise, eşyayı/nesneyi yerli yerine koyma veya aklını olayların sebep-sonuç ilişkisini doğru kurup hükme varmada isabetli kullanan insanlara has elde edilen yönlendirici bilgidir.

Hikmet kavramı dilimizde sıkça kullanılan kavramlardandır. Kökeni Arapça olmakla birlikte, Türkçe'de de kelime anlamına yakın bir anlamda kullanılmaktadır. Bu kullanımlarda farklı manalar yüklenilmektedir. Bundan dolayı kavramın anlamı anlaşılabilir ve ittifak edilemeyecek bir boyut arz etmektedir. Bu belirsizliği asgariye indirmek ve anlam boyutlarını belirlemek amacıyla hikmet kavramını seçtik.

Araştırmamızın birinci bölümünde hikmet kavramının sözlük ve terim anlamını ele aldık. Edebiyatın bir türü olan cahiliyye şiirinde nasıl kullanıldığını belirlemeye çalıştık. Kavramın terim anlamında şimdiye kadar yapılan tanımları verdik ayrıca hikmetin tarihinden de kısaca bahsettik. Hikmet kavramı tüm isimleri kapsadığından dolayı islami ilimlerle ilişkisine değinerek müslüman filozofların görüşlerine yer verdik. İkinci bölümde bir ilim olarak hikmetin çeşitlerini teorik ve pratik esaslarını açıklamaya çalıştık. İnsanın hikmeti elde etme çabasında baş vuracağı kaynakları hakkında bilgi verdik. Üçüncü bölümde ise araştırmamızın mihverini oluşturan Kur'an'da hikmet kavramına ayırdık. Bu bölümde önce hikmet kavramı ile yakın anlam alanına sahip kavramları açıkladık. İkinci olarak da zıt anlam alanına giren kavramları açıkladık. Üçüncü alt başlıkta ise Kur'an'da hikmetinden bahsedilen varlıklara değindik. Son başlıkta hikmet kelimesinin Kur'an'ı Kerim'de hangi anlamlarda kullanıldığını, müfessirlerin yaptığı açıklamaları verdikten sonra hadislerde hikmetin hangi unsurlarından bahsedildiğini açıkladık.

Sonuçta hikmet kavramının anlam çerçevesini çizdik. Bundan sonra yapılacak geniş araştırmalar için bir yol göstericilik gayesini güttük. Bu araştırma anlayışından ayrı olarak insanın hikmet üzere nasıl yaşaması gerektiği konusuna da vurgu yaptık. Bireysel ve toplumsal mutluluğun hikmetli insan tipi yetiştirmekten geçtiğini gördük. Eğer bundan nasiplenebildiysek bizim için en büyük mutluluk olacaktır.

ABSTRACT

The word "hikmet" (wisdom) means to avoid from unreasonability, ignorance and sedition in order to correct, with its dictionary meaning. Terminologically it is replacing the object correctly or a special directive knowledge which belongs to the people who decide rightly by using the reason-result deterministic relation. "Hikmet" is used commonly in our language. Though its origin is Arabish, it is used in Turkish nearly with the same meaning. Different meanings may be aimed with the term. Therefore there isn't a single or a common meaning given to the word. To clear this uncertainty and to determine the different aspects of the word's meaning we chose the mentioned word.

In the first chapter of the study we examined the dictionary and terminological meaning of the word. First we tried to determine its position at "Cahiliyye poem", we gave the definitions about the terminological meaning of the word, as well as a brief history of "hikmet". Since "hikmet" is related with all the disciplines, we searched its relation with Islamic Sciences and we examined the ideas of the muslim philosophers. In the second chapter we studied the parts of the "hikmet" as a science and we gave a brief explanation of theoretical and practical principles of the term. We told about the resources which people would use to reach the "hikmet". The third chapter is about the "hikmet" in the Holy Quran" which is regarded as the focus of the study. In this chapter firstly we explained the term "hikmet" and other terms related with it. Secondly we studied the opposite meant terms. Thirdly we searched the "beings" which are thought to have the fact "hikmet".

In the last chapter, after giving the explanations of the interpretators, we studied the different meanings of the term in the Quran and the principles emphasized in the term in the "Hadis" of the messenger. In conclusion we drew a framework for the meaning of the "hikmet". We aimed to lead the future studies. Besides, the question "how to live in the light of the hikmet" tried to be answered. We reached the conclusion that the personal and societal happiness is related with the fact "man with hikmet". If we could take same lessons from the study, this would be enough to gratify.

ÖNSÖZ

Allah Teala tarafından insanlığı hidayete erdirmek için gönderilen Kur'ân'ı Kerim Arapça olarak indirilmiştir. Her dilin kendisine has kavramları olduğu gibi, Arapça'nın da kendisine has kavramları vardır. Her bir kavram, her dil için hayat damarıdır. Son Kitab da Arapça indirildiğinden Arapça'ya has kavramları kullanmıştır. Kur'ân; mesajını, kavramlar örgüsü ile bizlere sunar ve ulaştırmak istediğini, bu kavramlar vastasıyla ulaştırır. Kavramlardan habersiz olan bir insanın Kur'ân'ın mesajını sağlıklı anlaması imkansız gibidir. Bundan dolayı, Kur'ân'ın kavramlar dünyasıyla tanışmak, bir ucundan da olsa o atmosferi teneffüs etmek, ancak bu kavramların anlamlarının üzerinde tefekkür etmekle mümkün olabilecektir.

Kitab'ın insan hayatında bir canlı önder haline gelemeyişinin sebeplerinden birisi de kavramlarının anlaşılammaması ya da yanlış anlamların yüklenilmesidir. İnsanlar arasındaki ihtilaf, çelişki, tefrika ve düşmanlığın temelinde yatan nedenlerden birisi de budur. İşte bu sebeplerden hareketle Kur'ân'la tanışan insanlara faydalı olabilmek ve Kitab'la dostluğu geliştirmek için "Hikmet" kavramını seçtik.

Kur'ân, insanlığa sunduğu dünya görüşünü kavramsal bir çatıya oturtur. Bu kavramlardan bazıları "İman, küfür, şirk, din, ibadet, rab, ilah, hüküm ve aynı kökten gelen *hikmet*"tir. Birbiriyle bağlantılı olan kavramların anlam örgüsünü kavramak, aynı zamanda diğer kavramlar hakkında da bir bilgiye sahip olmak demektir. Kur'ân mesajının algılanma ve ulaştırma araçları diyebileceğimiz kavramlarından haberdar olmak, aynı zamanda içeriğinden haberdar olmak demektir. Bunu gerçekleştirebilmek için atacağımız her adımı; hesaplı, yerli yerinde, geçmiş, hal ve geleceği göz önünde bulundurarak atmak gerekir. İşte Kur'ân bu isabetli düşünce ve eyleme *hikmet* demektir.

Rabbimiz kendisini hikmet sahibi, kitabını hikmetli, gönderdiği peygamberlerine de çok hikmet verdiğini buyurmaktadır. "Kendine hikmet verilen kimsenin de çok hayır verilen"¹ olarak nitelendirmesi, üzerinde derinlemesine düşünülmesi gereken bir konudur. Çünkü hikmet, sadece Kitab olmadığı gibi, yalnızca

¹ Bakara, 2/269

peygamberlere verilen ilim ve yetenek de değildir. Aslında hikmet varlığın varolma nedenidir.

İşte hikmete dayalı bir anlayış, bir yaşam biçimi, sosyal ve siyasi dengeler, hikmeti kendisine klavuz edinmiş bir toplum, adaleti hikmetle icra eden hakimler yaratabilmek ancak "Hikmet"i bize öğreten Kitab'a ve O'nun anlam dünyasına dönmekle mümkündür.

Araştırmamız üç bölümden oluşmaktadır.

I.Bölümde hikmet kavramının, sözlük ve terim anlamları yanında, hikmet kavramının eş anlam ve zıt anlam alanına giren kavramlarla ilişkisi tahlil edilerek konu ile ilgili müfessirlerin görüşlerine yer verilmiştir. Ayrıca tarihi gelişimi ele alınarak, islami ilimlerle ilişkisi üzerinde durulmuştur. Fıkıh, kelam, tasavvuf felsefe ve ahlak ilimlerinde hikmetin ele alınış biçimleri ve bu ilimlerde meşhur alimlerin konu hakkındaki görüşlerine kısaca yer verilmiştir.

II.Bölümde hikmetin bir ilim dalı olarak çeşitleri ve içeriği açıklanmaya çalışılmıştır. Ayrıca teorik ve pratik esasları incelenerek hikmeti elde etme yolları izah edilmiştir.

III.Bölümde ise hikmet kavramının bilgi kaynakları ve Kur'an açısından kaynağı ele alınmıştır. Ayrıca Kur'ân'ı Kerim'de *hakim* diye nitelendirilen varlıkların özelliklerine ve hikmet sahibi oluşlarındaki sırta da işaret edilmiş ve çalışmamızın esasını oluşturan hikmet kavramının ayetlerde hangi anlamlarda kullanıldığı maddeler halinde verilmiştir. Ayrıca müfessirlerin anlamlarla ilgili görüşleri ve hikmet kavramının geçtiği ayetler verilerek hangi kavramlarla beraber kullanıldığı tesbit edilerek, anlam çerçevesi çizilmeye çalışılmış ve kavram hakkında genel bir sonuca varılmaya gayret gösterilmiştir.

Müfessirlerin görüşleri konusunda, ilk klasik tefsir olan *Taberi*, *Razi* ve diğer belli başlı tefsirlere başvurulmuş, çağdaş müfessirlerin görüşleri de zikredilmiş, görüşler birinci kaynaktan verilmeye çalışılmıştır. Kaynaklar gösterilirken tefsirlerin ve müellifin meşhur ismi verilmiştir. Metin içerisinde geçen ayet, hadis, isim, kavram ve bazı önemli görülen tanım ve cümleler italik olarak gösterilmiş olup, eser isimleri dipnotta siyah ve kalın şekilde kaydedilmiştir.

Kur'ân ayetleri verilirken. Önce sure ismi, sure numarası ve ayet numarası verilmiştir.Yer verilen görüşlere dayanak teşkil eden Kur'ân ayetlerinin metni verilmeyenler dipnotla gösterilmiştir. Ayetlerin mealleri genellikle *Elmalılı* ve *Süleyman Ateş*'in meallerinden verilmiştir.

Bu çalışmamızda yapmak istediğimiz: Kur'ân'ı Kerim'de hikmet kavramının anlam alanlarını tesbit etmek, bu konuda şimdiye kadar zikredilen anlamları gücümüz çerçevesinde biraraya getirmek ve bundan sonra yapılacak daha geniş bir araştırma için zemin hazırlamaktır. Hikmet hakkında çok şey söylenmesine rağmen bildiğimiz kadarıyla ilmi bir araştırma yapılmamıştır. Ancak şunu da ifade etmeliyiz ki, hikmet kavramının çok boyutlu olması; soyut bir anlam alanına sahip olması, vahye uygun pratik değerler sistemini kapsamamasından dolayı, bu konuyu tüm çerçevesi ile ortaya koyduğumuzu iddia etmiyoruz.

Ancak çalışmamız sonunda Kur'ân'ın hikmete yüklediği-"kime hikmet verildiye, ona çok hayır verilmiştir"-ilahi buyruğundan nasiplenip hikmetli bir bakış açısını yakalayabildiysek bizim için en büyük mutluluk olacaktır.

Araştırmalarım esnasında her türlü fikir ve görüşlerinden faydalandığım Yrd.Doç.Dr.Ali Akpınar Bey'e, tüm emeği geçen arkadaş ve dostlara; tez konusunun seçiminde ve planın oluşumunda yardımlarını esirgemeyen, araştırmalarım esnasında yakın alaka ve yardımlarından dolayı saygıdeğer danışman hocam Yrd.Doç.Dr.Hasan Keskin Bey'e en içten şükranlarımı arz etmeyi bir borç bilirim.

Bilal TAN

25.11.1997

I.BÖLÜM

HİKMET KAVRAMININ FİLOLOJİK TAHLİLİ VE DİĞER İLİMLERLE İLİŞKİSİ

A-HİKMET KAVRAMININ ANLAMI

1) H-K-M Fiilinin Filolojik Tahlili

Hikmet kelimesi **h-k-m** fiilinden türeyen bir mastardır. Fiil, masdar ve isim olarak Kur'ân'ı Kerim'de yaklaşık 210 defa geçmektedir¹ Hikmet kelimesi; hüküm, hakimiyet, hükümet, mahkeme, muhakeme, ihkam, hakem gibi kelimelerle aynı köktendir. Bu fiil temelinde her hangi bir şeyi ıslah için menetmek, sakındırmak, ahkoymak², zapt etmek³, tutmak⁴ ve emretmek gibi manaları ihtiva etmektedir.⁵

H-k-m fiilinden türeyen kelimelerin Arap dilinde hangi anlamlarda kullanıldığını şiir tahlilleri, ayet ve hadis metinlerinden örnekler vererek maddeler halinde şu şekilde sıralayabiliriz:

a-Men etmek, kontrol etmek, hakimiyeti altına alıp otorite kurmak

H-k-m fiili bir canlıyı (hayvan veya insan) engellemek, kontrol etmek veya kendi hakimiyeti altına alıp istediği şekilde yönlendirmek anlamında kullanılmaktadır.

Araplar bu anlamdan hareketle (**حَكَمْتُ الدَّابَّةَ وَأَحْكَمْتُهَا**)"hayvanı gemledim, onu

¹ Abdalbaki, *Mu'cem*, 212-215

² İbn Fâris, *Mücmel*, I, 246; İbn Fâris, *Mekâyis*, II, 91; Sicistanî, *Ğaribul Kur'ân*, 181

³ İbn Fâris, *Mücmel*, I, 246; Ahmet Rıza, *Metnû'l-Luğa*, II, 139

⁴ İbn Fâris, *Mücmel*, I, 246

⁵ Yakıt, *Mevlana Ve Goethe'de Hikmet ve Felsefe*, SDÜİFD say. 2, s. 1

engelledim"⁶ ifadesini kullanmaktadırlar. Araplar "gem"e yine bu anlamda hayvanı engelleyip hayvanın sağa sola sapmadan, binicinin kontrolünü sağladığı için bu tabiri kullanılmışlardır.⁷ Burada biniciyi tehlikeye sokacak aşırılıklardan menetme sözkonusudur.Bu konu ile ilgili olarak *Züheyr*⁸'in şu beytinde söz konusu kelime engelleme anlamında kullanılmıştır.

الْقَائِدُ الْخَيْلَ مَنُكُوبًا دَوَابْرَهَا قَدْ أَحْكِمْتَ حَكَمَاتِ الْقِدِّ وَالْأَبْقَا

"Sürücünün atına daireler çizdirerek uzaklaşması ki, ona keten ve deriden kamçılarla engel (hakim) olmuştur."⁹ Burada biniciyi tehlikeye sokacak, hayvanın her türlü aşırılıklarını kontrol etmek veya menetmek için *uhkimet* kelimesi kullanılmıştır.

Aynı şekilde h-k-m fiili insanı engellemek, hakimiyet altına alıp yönlendirmek anlamında kullanılmıştır. "Sefîhi (akılsız, ahmak, malını israf eden) engelledim"¹⁰ ve "falanı menettim" tabirlerinde engellemek manası vardır. Yargıç veya hükmedene engellemeden dolayı *hâkim* denilmiştir. Çünkü o zalimi zulümden alıkoymaktadır.¹¹

Bu manada *Cerir*(?-733 ?m.)¹² şiirinde kelimeyi şöyle kullanmıştır:

أَبْنَى حَنِيقَةَ أَحْكَمُوا سَفَهَا نَكْمَ إِلَى أَخَافَ عَلَيْكُمْ أَنْ أَغْضِبَا

"Ey Hanife oğulları! Sefihlerinizi engelleyin, korkarım ki size öfkelenirim."¹³

⁶ Cevherî, *Sihâh*, V, 1902; İbn Fâris, *Mücmel*, I, 246. İbn Fâris, *Mekâyis*, II,91; Sicistanî, *Ğaribul Kur'ân*, 181; İbn Manzûr, *Lisân*, II, 953; İsfahânî *Müfredât*, 126; Kermî, *Hâdî*, I, 509; İsmail b. Abbad, *Muhit fil-Luğa*, II, 387

⁷ Cevherî, *Sihâh*, V, 1902; İbn Fâris, *Mücmel*, I, 246; İbn Fâris, *Mekâyis*, II,91; Firuzâbâdî, *Kâmûs*, IV, 137; İsfahânî, *Müfredât*, 126; İbnü'l-Esir, *en-Nihâye*, I, 420; Halebî, *Umdetül Huffaz*, I, 507; İsmail b. Abbad, *Muhit fil-Luğa*, II, 387

⁸ İslam Ansiklopedisi, Meb. XIII,639-642; (Züheyr b. Ebi Sulma el Muzani (m. VI-VII asır). Cahiliyye devri Arab şairlerinden olup. İmru'l-Kays ve Nabiğa ile birlikte eski şiirin üç büyük sanatkarlarından. Eski şiirin ana mevzularını başarıyla işlemiş ve en beğenilenleri kasidelerinden methiyelerdir.)

⁹ Cevherî, *Sihâh*, V, 1902

¹⁰ Cevherî, *Sihâh*, V, 1902; İbn Fâris, *Mücmel*, I, 246. İbn Fâris, *Mekâyis*, II,91; Zemahşerî, *Esasü'l-belağa*, 137; Firahidî, *Kitabu'l Ayn*, III,66; Ahmet Rıza, *Metnül-Lüğa*, II, 139

¹¹ İbnü'l-Esir, *en-Nihâye*, I, 420; İbn Dürcyd, *Cemheretül Lüğa*, I, 564; İbn Fâris, *Mekâyis*, II,91

¹² İA, III,109 (Cerir b. Atiye, Mudari Temim kabilesinin bir kolu olan Beni Kuleyb b. Yarbu aşiretine mensuptur. Emeviler devrinin en önemli Arab hicivcisidir. Muaviye zamanında şöhret kazanmıştır. Cerir şiirlerinde bedevi gibi görünür.)

Bir hadisi şerifte **h-k-m** fiili sözünü ettiğimiz anlamda kullanılmaktadır. "*Çocuğumu engellediğin gibi, yetimi de engelle*"¹⁴ hadisindeki **hakkim** tabiri çocuğunu fesaddan, kötü alışkanlık ve davranışlardan nasıl alıkoyuyorsan öylece yetimi de koru. Yani çocuğunun lüzumsuz yere malını israf etmesini nasıl engelliyorsan, yetimin malını da aynı şekilde koru ve gözet.¹⁵

Bütün bu kullanımlar koruyan ve gözeten, hakimiyet sahibi olan velinin veya sahibin tasarruflarını ifade eden tedbirlerle ilgili kullanımlardır.

b-Hükmetmek, yargılamak

H-k-m fiilinin anlamlarından biri de hükmetmek, yargılamaktır. Yani lehte ve aleyhte yargılayıp sonuçlandırmak¹⁶, uyuşmazlığı çözümlenmek ve bir işte karar vermektir.¹⁷

"Bir şey hakkında hükmetmek" Onun nasıl olup olmadığına karar vermektir. Başkasının bu kararı kabul edip etmemesi arasında bir fark yoktur.¹⁸

Buna örnek olarak "*İnsanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder...*"¹⁹ "*İçinizden iki adil kişinin karar vereceği...*"²⁰ ayetlerini gösterebiliriz. Bu maddede söz konusu olan anlam, bir iş veya şey hakkında, iyi veya kötü bir sonuca varmak, karar vermek veya çözüm ortaya koymaktır.

c-İşi sağlam yapmak, sağlam olmak, yerleşmek

H-k-m fiilinden türeyen **muhkem** ve **istihkam** kelimeleri sağlam olmak, yerleşmek ve bir işi sağlam yapmak anlamlarında kullanılmaktadır.²¹ "Bir şeyi sağlamlaştırdım" tabirindeki *ahkeme* fiili *istahkeme* "sağlam oldu" anlamında

¹³ Cevherî, *Sihâh*, V, 1902; İbn Fâris, *Mücmel*, I, 246; İbn Fâris, *Mekayis*, II,91; İsfahâni, *Müfredât*, 126; Fırahidî, *Kitabul Ayn*, III, 67; Halebî, *Umdetül Huffaz*, I, 507; Kermî, *Hâdî*, I, 509; İsmail b. Abbad, *Muhit fil-Luğa*, II, 387

¹⁴ İbnü'l-Esir, *en-Nihâye*, I, 420

¹⁵ İbnü'l-Esir, *en-Nihâye*, I, 420; İbn Manzûr, *Lisân*, II, 953; Halebî, *Umdetül Huffaz*, I, 510

¹⁶ İbn Manzûr, *Lisân*, II, 952; Halebî, *Umdetül Huffaz*, I, 509; Kermî, *Hâdî*, I, 509

¹⁷ Cevherî, *Sihâh*, V, 1901; İsfahâni, *Müfredât*, 126; Bustânî, *el-Bustân*, 354

¹⁸ Cevherî, *Sihâh*, V, 1901; İsfahâni, *Müfredât*, 126

¹⁹ Nisa 4/58

²⁰ Maide 5/95

²¹ İbnü'l-Esir, *en-Nihâye*, I, 419; Fırahidî, *Kitabu'l Ayn*, III,67; İbn Manzûr, *Lisân*, II, 952; İsmail b. Abbad, *el-Muhit fil-Luğa*, II,387

kullanılmıştır.²² Şu ayetlerde de "*Allah şeytanın attığını yokeder, sonra ayetlerini sağlamlaştırır.*"²³ *Bir kitaptır ki, hikmet sahibi, her şeyden haberdar olan, tarafından ayetleri sağlamlaştırılmış ve güzelce açıklanmıştır.*"²⁴ bu konuyla ilgili olarak **h-k-m** fiili *sağlamlaştırmak* anlamında kullanılmaktadır.

Burada ayetlerin sağlamlaştırılmasından maksat şeytanın ve taraftarlarının şerrinden, tahrifatından korunmasıdır. Ayrıca emir, yasak, helal, haram, müjde ve tehditlerin açıklanması, muhkemliğin bir boyutu olup, ayetlerin her türlü karışıklık ve belirsizlikten uzaklaştırılmasıdır.²⁵

Yine **istihkam** ve **muhkem** kelimeleri insan için kullanıldığında, kişinin dini ve dünyası için her türlü zararlı düşünce, alışkanlık ve davranışlardan sakınması manasındadır.²⁶ Ayrıca Kur'an'ın sağlamlığı, her türlü çelişki ve tahrifattan korunmuş olması için de kullanılır.

"*O hikmetli zikirdir.*"²⁷ hadisi şerifi Kurân'ın lehte ve aleyhte hüküm veren, içinde hiç bir çelişki ve tutarsızlığın olmadığı²⁸ faydalı hükümleri ihtiva etmesi yönüyle muhkem²⁹ anlamı kastedilmiştir.

İbn-i Abbas (68/687)'tan gelen şu rivayette yer alan "*Resulullah (a.s) zamanında muhkemi okudum*", ifadesindeki *muhkem* ile Kur'ân'ın *mufassal*, benzersizliği ve neshedilmemesi kastedilmektedir.³⁰

İstihkam kelimesi aşağıdaki şüirde sağlam anlamında kullanılmaktadır: "*Toplumuna lüzumsuz ve hevasına göre söz söylemeyen ileri görüşlü mü'min kişi, (müstahkim) sağlam kişidir.*"³¹ ile "*Muhkem ayetler, kitabın anasıdır...*"³² ayetinde yer

²² Cevherî, *Sihâh*, V, 1902; Firahidî, *Kitabu'l Ayn*, III, 67; İbn Manzûr, *Lisân*, II, 953; İsmail b. Abbad, *el-Muhit fil-Luğa*, II, 387

²³ Hac, 22/52

²⁴ Hud, 11/1

²⁵ Firuzâbâdî, *Kâmûs*, IV, 137; İbn Manzûr, *Lisân*, II, 952

²⁶ İbn Manzûr, *Lisân*, II, 953; Kermî, *Hâdî*, I, 510

²⁷ İbnü'l-Esir, *en-Nihâye*, I, 419

²⁸ İbnü'l-Esir, *en-Nihâye*, I, 419; İbn Manzûr, *Lisân*, II, 952

²⁹ İsfahânî, *Müfredât*, 127

³⁰ İbnü'l-Esir, *en-Nihâye*, I, 419

³¹ İbn Manzûr, *Lisân*, II, 953

³² Ali İmran, 3/7

alan muhkem kelimesi, lafız ve mana yönünden her türlü benzerlik ile şüphenin olmadığı kesinlik ve sağlamlık anlamında kullanılmıştır.³³

d-Yüzün ön kısmı, alın, şan, şeref

H-k-m' den türeyen hakemetün kelimesi yüzün ön kısmı, alın, başı anlamında kullanıldığı gibi; "İnsanın hakemesi" mecazi olarak şan, şeref ve makam anlamında da kullanılmaktadır.³⁴ "Allah hakemesini yükseltti" sözü, şanını yüceltti anlamındadır.³⁵ Hz.Ömer (r.a)(24/644)'in rivayet ettiği "Muhakak ki kul alçak gönüllülük gösterdiği zaman, Allah onun hakemesini yüceltir."³⁶ hadisinde yer alan hakeme kelimesi şeref ve makam anlamında olup, Allah indinde kulun makamının yüceltiğini ifade etmektedir.³⁷

Yine "Falan hakemesi yüce olandır" ifadesinde hakeme şan, şeref anlamındadır.³⁸ Halbuki "insanın hakemesi" yüzünün en alt kısmı (çenesi)dir, ancak burada istiare yapılmıştır. Yüceltilmesi ise izzetli olmaktan kinayedir, çünkü zelif olanın sıfatı, başının eğik olmasıdır.³⁹

e-Çağırarak, mahkemeleşmek, mücadele etmek

H-k-m fiilinin müfaale babı olan hâkeme kelimesi suçlunun davacı tarafından hâkimin huzuruna çağrılması manasındadır.⁴⁰

Yine h-k-m'nin iftial babı olan ihtakeme kelimesi davayı hakime götürmek, hakimin huzurunda mahkemeleşmek anlamındadır.⁴¹

³³ Taberî, Câmî'u'l-beyân, III, 113; İsfahânî, Müfredât, 128

³⁴ İbn Manzûr, Lisân, II, 954; Kermî, Hâdî, I, 511; Fîruzâbâdî, Kâmûs, IV, 137; İsmail b. Abbad, el-Muhit fil-Luğa, II, 388

³⁵ İbn Manzûr, Lisân, II, 954; İbnü'l-Esir, en-Nihâye, I, 420; Kermî, Hâdî, I, 511

³⁶ İbnü'l-Esir, en-Nihâye, I, 420; İbn Manzûr, Lisân, II, 954

³⁷ İbnü'l-Esir, en-Nihâye, I, 420; İbn Manzûr, Lisân, II, 954; İsmail b. Abbad, el-Muhit fil-Luğa, II, 388

³⁸ İbnü'l-Esir, en-Nihâye, I, 420; İbn Manzûr, Lisân, II, 954; İsmail b. Abbad, el-Muhit fil-Luğa, II, 388

³⁹ İbnü'l-Esir, en-Nihâye, I, 420; İbn Manzûr, Lisân, II, 954; İsmail b. Abbad, el-Muhit fil-Luğa, II, 388

⁴⁰ Cevherî, Sıhâh, V, 1902; Zemahşeri, Esasü'l-Belâğâ, , 137; İbn Manzûr, Lisân, II, 952; Fîruzâbâdî, Kâmûs, IV, 137; İsfahânî, Müfredât, 127

⁴¹ Cevherî, Sıhâh, V, 1902; Zemahşeri, Esasü'l belâğâ, 137; İbn Manzûr, Lisân, II, 952; Fîruzâbâdî, Kâmûs, IV, 137

"*Falanı Allah'ın huzurunda mahkemeye davet ettik*" sözünde onu Allah'ın hükmüne davet ettik anlamı kastedilmektedir.⁴² Konuyla ilgili olarak Kur'an'ı Kerim'de "*Hakem olarak tağut'a başvurmak istiyorlar.*"⁴³ ayetinde **h-k-m**'nin türevi olan **tahâkeme** fiili mahkemeleşmeyi istemek anlamında kullanılmıştır.

f-Hakemlik etmek

H-k-m fiilinden türeyen bir isim olan **el-hakem** "hükmeden, hükümde mütehassis olan"⁴⁴ hükmü infaz eden⁴⁵ anlamındadır. "*Onu malımda hakem yaptım*" ifadesindeki hakem kelimesi, malımda *hükmü geçerli olan kişi*⁴⁶ manasındadır. Hakem aynı zamanda taraf tutma arzusunu meneden kimsedir.⁴⁷

Hakemle ilgili olarak yüce Allah Kur'an'ı Kerim'de şöyle buyurmaktadır. "*Eğer karı koca arasının açılmasından endişeye düşerseniz, bir hakem bunun tarafından...*"⁴⁸ "*Allah size mufassalan kitab indirmiş iken ben Allah'tan başka hakem mi isteyeceğim...*"⁴⁹ "*Aralarında çıkan anlaşmazlıklarda seni hakem yapmadıkça...*"⁵⁰ Bu ayetlerde de görüldüğü gibi *hakem* kelimesi hükmüne, görüşüne başvurulmuş kişi ve kişiler anlamında kullanılmıştır. Allah Kur'an'ı Kerim'de kitab ve elçiyi, taraf tutmaktan uzak oldukları için hükmüne başvurulması gereken tek merci olarak önermektedir. Taraf tutmayan ise, herkese hakkını verendir.

g-Tecrübeli, Uzman

H-k-m fiilinin tefil babında ismi faili olan **muhakk(e)im** kelimesi, hakem, uzman, tecrübeli önder (ihtiyar), güçlü, hikmet sahibi⁵¹ nefsinin hevedan ve her türlü kötülükten sakındıran, mükemmel kişi⁵² anlamında kullanılmaktadır.

⁴² Firahidî, *Kitabu'l Ayn*, III, 67; İbn Manzûr, *Lisân*, II, 952; Kermî, *Hâdî*, I, 509; İsmail b. Abbad, *Muhit fil-Luğa*, II, 387

⁴³ Nisa, 4/60

⁴⁴ Cevherî, *Sihâh*, V, 1902; Firahidî, *Kitabu'l Ayn*, III, 66; İsfahânî, *Müfredât*, 127; Kermî, *Hâdî*, I, 509

⁴⁵ Firahidî, *Kitabu'l Ayn*, III, 66; Zemahşerî, *Esasü'l-Belâğâ*, , 137; Fîruzâbâdî, *Kâmûs*, IV, 137

⁴⁶ Firahidî, *Kitabu'l Ayn*, III, 66; Zemahşerî, *Esasü'l-Belâğâ*, , 137; İbn Manzûr, *Lisân*, II, 952

⁴⁷ Firahidî, *Kitabu'l Ayn*, III, 66; Zemahşerî, *Esasü'l-Belâğâ*, , 137; İbn Manzûr, *Lisân*, II, 952

⁴⁸ Nisa, 4/3 5

⁴⁹ Enam, 6/114

⁵⁰ Nisa, 4/65

⁵¹ İbn Fâris, *Mucmel*, I, 246; İbn Fâris, *Mekayis*, II, 91; Cevherî, *Sihâh*, V, 1902; Kermî, *Hâdî*, I, 511; Âsım Efendî, *Kâmûs Tercemesi*, IV, 245; İsmail b. Abbad, *el Muhit fil-Luğa*, II, 387

⁵² İbn Manzûr, *Lisân*, II, 952; Fîruzâbâdî, *Kâmûs*, IV, 137; İsmail b. Abbad, *el Muhit fil-Luğa*, II, 387

"Allah'tan başka hüküm koyan yoktur"⁵³ görüşünü ileri sürerek iki hakemi reddettiklerinden dolayı *Hariciler'e muhakkim* denilmiştir.⁵⁴ Aynı şekilde muhakkim kelimesi hadislerde de kullanılmıştır:

"*Muhakkak ki cennet muhakki(e)m*ler içindir."⁵⁵ hadisindeki *muhakkem* düşmanın eline düşüp de, şirk koşma ile öldürülme arasında tercihe zorlandıklarında imanlarında sebat edip ateş hendeklerine atılarak şehid edilen *Ashab-ı Uhud* kastedilmektedir.⁵⁶ Çünkü onlar hikmette uzmanlaşaya tevhide sebat ederek ulaşmışlardı.⁵⁷ Aynı şekilde nefsinin karşı insafı, doğru ve dürüst olan kişi⁵⁸ anlamına da gelmektedir.

Yine başka bir hadiste Resulullah (a.s.) "*Cennette bir ev vardır ki-omun özelliklerini söyledikten sonra-şöyle dedi: Oraya nebi, siddik, şehid veya muhakkemden başkası giremez.*"⁵⁹ Buradaki *muhakkem* ifadesi nefsinin isteğine boyun eğmeyen veya nefsinin her türlü kötülükten sakındıran anlamında kullanılmaktadır.

*Tarfe b. Abd*⁶⁰, *muhakkem* kelimesini şiirinde aynı anlamda kullanmıştır.

(ليت المحكم و الموعوظ صوتكما تحت التراب إذا ما الباطل إنكشفا)

"Toprağın altında batıl ortaya çıkmadan, keşke muhakki(e)m ve verilen öğüt sesiniz olsaydı." Buradaki muhakki(e)m hikmet ehli ve tecrübeli ihtiyar (önder) manasında kullanılmıştır.⁶¹

⁵³ Tirmizi, *Zekat*, 158

⁵⁴ Firahidî, *Kitabu'l Ayn*, III, 66 ; Cevherî, *Sihâh*, V, 1902 ; İbn Manzûr, *Lisân*, II, 952; İsmail b. Abbad, *el Muhit fil-Luğa*, II, 388

⁵⁵ Cevherî, *Sihâh*, V, 1902 ; İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, I, 419; İbn Fâris, *Mekayis*, II, 91; Zemahşerî, *Esasü'l-Belâğâ*, , 137; İbn Manzûr, *Lisân*, II, 953; Fîruzâbâdî, *Kâmûs*, IV, 137

⁵⁶ Cevherî, *Sihâh*, V, 1902 ; İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, I, 419; İbn Fâris, *Mekayis*, II, 92; İbn Manzûr, *Lisân*, II, 953; İsfahânî, *Müfredât*, 128; Halebî, *Umdetül Huffaz*, I, 510

⁵⁷ İsfahânî, *Müfredât*, 128; Halebî, I, 510; Kermî, *Hâdî*, I, 511

⁵⁸ İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, I, 420; İbn Manzûr, *Lisân*, II, 953

⁵⁹ İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, I, 420

⁶⁰ İslam Ansiklopedisi, XI, 765-767; (Tarfe b. Abd el Bekri (?-560?), miladi VI. asrın başlarında yaşamış bir Arab şairi olup, muallaka sahiplerindendir. Tar(a)fe lakabı olup, asıl adı Amr'dır. Şiirlerinde açık dini unsurlar gözükmez.)

⁶¹ İbn Fâris, *Mücmel*, I, 246, İbn Fâris, *Mekayis*, II, 91; Cevherî, *Sihâh*, V, 1902; ; Zemahşerî, *Esasü'l-Belâğâ*, , 137; İbn Manzûr, *Lisân*, II, 953

h-Hikmet sahibi, hakîm olma

Hakîm kelimesi, alim ve hikmet sahibi, işleri sağlam yapan⁶² doğru görüşe sahip olan⁶³ anlamında kullanılmaktadır. Yine **hakîm** feil vezninde fail olarak hâkim, yargıç anlamında da kullanılmaktadır.

Ayrıca eşyayı layık olduğu yere yerleştiren⁶⁴ ve tecrübelerin olgunlaştırdığı kişiye de hakîm denir.⁶⁵ Kim sanatının inceliklerine ve estetiğine dikkat ederek bir işi yaparsa ona da hakîm denir.⁶⁶

Hakîm kelimesi aşağıdaki beyitte şöyle ifade edilmiştir.

(و أبغض بغيضك بغضا رو يدا إذا أنت حاولت تحكما)

"Eğer hükmetmek istiyorsan, buğzettiğin zaman ölçülü (yavaşça, mühlet vererek) buğzet⁶⁷ *Esmâi* (215/830), "*hükmetme*" tabirinin, "*hakîm (bilge) olmak*" manasında olduğunu söyleyerek buğzetme de olsa, hikmetli olmanın şartı, tedrici ve dengeli olmaktır.⁶⁸ demektedir.

Hakîm kelimesi hem Kur'ân'ı Kerim ve hem de Allah için kullanılmaktadır.

Şu ayetler bu konuyu açıklamaktadır:

"*Elif lam ra, İşte bunlar, o hikmetli Kitab'ın ayetleridir.*"⁶⁹ "*Bunlar üstün hikmettir! Ama uyarılar fayda vermiyor.*"⁷⁰ "*Şunlar Rabbinin, hikmetten sana vahyettiği (emirleri)indendir...*"⁷¹

Hakîm kelimesi Allah için kullanıldığında ise hükmeden, varlıkları en mükemmel şekilde bilen ve yaratan, birbiriyle uyumlu bir şekilde düzene koyan olması anlamındadır.⁷²

⁶² Cevherî, *Sihâh*, V, 1901; Zemahşerî, *Esasü'l-Belâğâ*, , 137; İbn Manzûr, *Lisân*, II, 951; Kermî, *Hâdî*, I, 511; İsmail b. Abbad, *el Muhit fil-Luğa*, II, 387

⁶³ Kermî, *Hâdî*, I, 511

⁶⁴ İbn Manzûr, *Lisân*, II, 951

⁶⁵ İbn Fâris, *Mekayis*, II,91; İbn Manzûr, *Lisân*, II, 953

⁶⁶ İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, I, 419; İbn Manzûr, *Lisân*, II, 951

⁶⁷ Cevherî, *Sihâh*, V, 1901 ; İbn Manzûr, *Lisân*, II, 951

⁶⁸ Cevherî, *Sihâh*, V, 1901

⁶⁹ Yunus, 10/1

⁷⁰ Kamer, 54/5

⁷¹ İsrâ, 17/39

⁷² İbn Manzûr, *Lisân*, II, 951; İsfahâni, *Müfredât*, 127

Bu konuda : "*Allah hüküm verenlerin en iyisi değildir?*"⁷³ "*Dediler ki: Sen yücesin, bizim senin bize öğrettiğinden başka bir bilgimiz yoktur . Şüphesiz sen bilensin, hakîmsin.*"⁷⁴ bu ayetler örnek gösterilebilir. **Hakîm** kelimesinin önemi Kur'ân'ı Kerim'de doksan yedi defa kullanılmasından da anlaşılmaktadır.

2-Hikmetin Sözlük Anlamı

Hikmet kelimesi Kur'an'ı Kerim'de 20 yerde geçmektedir. **Hikmet** kelimesi **hüküm** manasında mastar ya da isim olup, sefihlik, cehalet ve fesaddan menetmek, sakındırmak, alıkoymak;⁷⁵ zaptetmek, ayırmak, emretmek ve tutmak⁷⁶ gibi anlamları içerir. Ayrıca cehaletten alıkoyan şey,⁷⁷ söz ve fiilin sağlamlığı ve mükemmeliğidir.⁷⁸ Yine hikmet kelimesi, zulümden alıkoymak için adaletle yargılamak manasına da gelmektedir.⁷⁹

Genellikle insanı yanlış yollara düşmekten koruyup doğru yola ilettiği için *düşünceye* hikmet denildiği gibi aynı zamanda kişiyi cehaletten koruduğu için *akla* ve *ilme* de hikmet denilmiştir. Bundan dolayı hikmetin tanımı ilim ve akıl ile hakka isabet etmek demektir.⁸⁰

Hikmet kelimesi Allah için kullanıldığında varlıkları en mükemmel şekilde bilmesi ve yaratmasıdır. İnsanın hikmeti ise, varlıkları bilip hayırlı işler yapmasıdır.⁸¹

Fesaddan engelleyici, iyiliği elde etme manası itibariyle hüküm, hikmet, hükümet, muhkemlik, aynı kapsam içerisinde. Her nerede fesatlığı ve kötülüğü gidermek, menfaat ve iyiliği temin etmek varsa, orada hikmet manası vardır.⁸²

⁷³ Tin, 95/8

⁷⁴ Bakara, 2/34

⁷⁵ İbn Fâris, **Mucmel**, I, 246; İbn Fâris, **Mekâyis**, II, 91; Zemahşerî, **Esasü'l-Belâğâ**, 137; Sicistânî, **Ğarîbu'l Kur'ân**, 183; Ahmet Rıza, **Metnu'l Luğa**, II, 139; Bustânî, **El Bustân**, 354

⁷⁶ İbn Fâris, **Mucmel**, I, 246; Cevherî, **Sihâh**, V, 1902; İbn Manzûr, **Lisân**, II, 953; İsfahânî **Müfredât**, 126; Halebî, **Umdetül Huffâz**, I, 510; Kurtubi, **el-Câmi**, III, 330; Ebü'l-Bekâ, **Külliyât**, 382; Firuzâbâdî, **Kâmûs**, IV, 137, **Besâir**, II, 487; Kermî, **Hâdî**, I, 509

⁷⁷ İbn Fâris, **Mucmel**, I, 246; Cevherî, **Sihâh**, V, 1901 ; İbn Manzûr, **Lisân**, II, 953

⁷⁸ Endülüsî, **Tefsîr**, I, 364; Ebü'l-Bekâ, **Külliyât**, 382; Tehânevî, **Keşşâf**, I, 370; Kermî, **Hâdî**, I, 510; Merâğî, **Tefsîr**, I, 41; İbn Âşûr, **Tefsîrü't-tahrîr**, III, 61; Tabâtabâî, **el-Mîzân**, XXIII, 191

⁷⁹ İbn Düreyd, I, 564; İbnü'l-Esîr, **en-Nihâye**, I, 420; Kermî, **Hâdî**, I, 509

⁸⁰ İsfahânî, **Müfredât**, 127; İbn Fâris, **Mekâyis**, II, 91; Kermî, **Hâdî**, I, 510; Ebü'l-Bekâ, **Külliyât**, 382; Elmalılı, **Hak Dini**, II, 915

⁸¹ İsfahânî, **Müfredât**, 127; İbn Manzûr, **Lisân**, II, 953; Tehânevî, **Keşşâf**, I, 370; Ebü'l-Bekâ, **Külliyât**, 382

Bütün bunlarla birlikte lügat kitaplarında; *Adalet, İlim, Hilm, Nübüvvet, Kur'ân, İncil, Allah'a itaat, dinde ince kavrayış, gereği ile amel, hasyet, fehîm (anlayış), vera, ilim ve amelde isabet, Allah'ın emrini tefekkür etmek ve uymak*⁸³ *akıl, sebeb, illet, doğru söz, kamil akıl, yüce bilgi, gizli sır, ne olduğu anlaşılmayan sebeb hakikat ve ancak Yüce Allah'ın bilebileceği şey* anlamları da verilmiştir.⁸⁴

Ayrıca müracat kaynağımız olan Arap lügatçileri arasında farklı bir manayı sadece *İbn Düreyd*(321/933) vermiştir. Diğer lügatçiler⁸⁵ bilinen manaların dışında bir mana vermemişlerdir. Şüphesiz bu Arap lügatçiliğinin dini terminoloji ve bedevi Arap şiirine verdikleri önemi belirtir. *İbn Düreyd* (321/933) bu genel yorumun dışına çıkarak hikmeti şu anlamda tanımlamıştır:

"*Hikmet mü'minin yitiğidir.*"⁸⁶ hadisiyle alakalı olarak şöyle der; "insanı uyaran, harekete geçiren, soylu davranışa çağırın ve kötü olan her şeyden alıkoyan her kelime (söz ve hadis) bir hikmettir, bir hükümdür. Bazı şiirler hikmettir, bazı belagatlı stilde olanlar ise sihirdir."⁸⁷ *İbn Düreyd* (321/933)'in bu tanımını *Dimitri Gutas* şöyle yorumlamaktadır:

"*İbn Düreyd* (321/933)'in tanımı Kur'ân'dan sonraki ilk kaynaklarda bizim hikmetin ne anlama geldiğine kesin olarak karar vermemizi sağlayacak tarzda kelimenin kullanışı ile ilgili delillendirilmiştir. Hikmet müennes ve tekil isim, maxim(vecize) anlamına gelir. Aynı tekil kelime 'vecizelerin toplamı' veya vecizeler anlamına gelecek şekilde de kullanılmıştır."⁸⁸ Bu anlamda *İbn Kuteybe* (276/889)'den yapılan bir iktibasla örneklendirilebilir: "*Tevrat* şöyle der: *İsa* onlara...darbı meseller ve vecizeler (hikmet) söylediğinde..."⁸⁹ Hikmetin kollektif (toplu) kullanımına burada delil

⁸² Fırzâbâdî, *Kâmûs*, IV, 137; Ebü'l-Bekâ, *Külliyât*, 382; Saka, *Davet Metodu*, 95

⁸³ Ebü'l-Bekâ, *Külliyât*, 382; Zeccac, *Meani'l Kur'ân ve İrabuhu*, I,351; Kurtubî, *Tefsîr*, III, 330; Fırzâbâdî, *Kâmûs*, IV, 137, *Besâir*, II, 487; Tabatabai, *el-Mizan*, XXIII, 191, III,228; *Meydan Larousse*, V, 851; Âsım Efendî, *Kâmûs Tercemesi*, IV, 244; Ahmet Rıza, *Metnu'l Luğa*,II,140; Bustânî, *El Bustân*, 354

⁸⁴ Ebül-Bekâ, *Külliyât*, 382; Ateş, *Çağdaş Tefsîr*, I, 468; Ahmet Rıza, *Metnu'l Luğa*,II,139; Bustânî, *El-Bustân*, 354; Uludağ, *İslamda Emir ve Yasakların Hikmeti*, 7

⁸⁵ İbn Fâris, *Mucmel*, I, 246; Cevherî, *Sihâh*, V, 1901-1902; İbn Manzûr, *Lisân*, II, 951-953; Zemahşerî, *Keşşâf*, 137; İsfahânî, *Müfredât*, 127-128

⁸⁶ Tirmizî, *İlm*, 19; İbn Mâce, *Zühd*, 15

⁸⁷ İbn Düreyd, *Cemhere*, I, 564

⁸⁸ Gutas Dimitri, *Wisdom Literature*, 50

⁸⁹ İbn Kuteybe, *Uyûn*, II, 118

vardır. *Ebü'l-Ferec el-İsfehani* (356/967), *el-Afva* (570)'nın bir beytine "bedevilerin vecize(hikmet)lerinden veya ahlak kurallarından birisi diye işaret eder.⁹⁰

Burada hikmetin çoğul kelime olan adab ile birlikte kullanılması hikmetin kollektif kullanımına açıkça işaret eder. Bir sözler topluluğundan alınan her hangi bir sözden bahsederken kelime minel-hikme veya kelimetün hikmetun ifadeleri kullanılmıştır. *Tirmizi*(279/892-3) ve *İbni Mace*(273/877)'nin rivayet ettikleri "*Hikmet mü'min'in yitiğidir*" hadisinden el-kelime olarak bahsederler.⁹¹ *İbni Düreyd* ise haber olarak olarak bahseder.⁹² Bunların bir araya getirilmesi hikmet literatürünü oluşturmuştur.⁹³ İslam öncesi devrin meşhur bilgelerinden *Eksem b.Sayfi* hakkında *İbn Düreyd* (321/933) "*Eksem vecizeler literatürüne ait olan bir çok sözler söyledi.*" der.⁹⁴ Buraya kadar ifade edilenler Kur'ân sonrası Arapça'ya delil gösterilir. Bu manalarda problem söz konusu değildir. Ancak İslam öncesi anlamıyla alakalı olarak net bir şey söyleyebilmek zordur. Şair *Zeban b. Seyyar*'ın hikmet sözcüğünü⁹⁵ kullandığı şiirinde düstur/vecize/mesel manası kelimenin bulunduğu yere geleneksel manasından daha uygundur. "*Ziyad en-Nabiğa*⁹⁶ (610)) kehanete danıştı, fakat onun kehanetler konusunda hiç tecrübesi yoktur. Sanki *Lokman b. Ad* vecizeleriyle (düstur, hikmet) kendisine işaret veriyormuş gibi geri durdu."⁹⁷

Yukarıda dikkati çeken unsur, hikmet ile habir arasında bir ilginin kurulmasıdır. Vecize (mesel) veya tembih evvelce elde edilmiş tecrübelerden çıkar. Aynı manada *Cevherî* (398/1007) muhakkem kelimesini *Tarafa*'nın yazdığı bir mısradaki "*kendisine hikmetin atfedildiği yaşlı ve tecrübeli adam*" olarak geçtiğini açıklar.⁹⁸ Buna göre geçmiş tecrübelerinden genel doğruyu veya davranış düsturunu çıkarma kabiliyeti olan ve dolayısıyla bunlardan yararlanabilen, herhangi bir durumda bir çıkış yolu bulabilen kimse bir hakîmdir. Hakîmin bu manasına İslam öncesi kaynaklarda çok

⁹⁰ Gutas Dimitri, *Wisdom Literature*, 50 (Ağani, 11/44' e atfen)

⁹¹ Tirmizî, *İlm*, 19; İbn Mâce, *Zühd*, 15

⁹² İbn Düreyd, *Cemhere*, I, 564

⁹³ Gutas Dimitri, *Wisdom Literature*, 50

⁹⁴ İbn Düreyd, *Cemhere*, I, 564

⁹⁵ Gutas Dimitri, *Wisdom Literature*, 51

⁹⁶ "Nabiğa ez-Zübyani Ebu Akrab, Ebu Umame Ziyad b.Muaviye b.Zubab, m.s.VI. asır'da yaşamış, hicretten az önce ölmüş ünlü dört arap şairindendir. Ne zaman doğduğu hakkında bir bilgi yoktur." bkz:İslam ansiklopedisi, meb.IX,7-12

⁹⁷ Câhiz, *Hayevân*, 5/555; Gutas Dimitri, *Wisdom Literature*, 51

delil vardır. *Lokman*'a atfedilen bir vecize şöyledir: "*Bilen (alim) veya hakîm olan kimse vakur bir sessizlikle insanları kendisine çağırır; alim fakat zihni karışık (ahraqu: doğru istikameti göremeyen, iletişim kabiliyeti olmayan) kimse de boş lakırdı insanları kendisinden uzaklaştırır*"⁹⁹ Her iki tür insan da alim olarak karakterize edilmiştir. Dolayısıyla bilginin kendisi değil, fakat onu uygulama ve söyleme kabiliyeti insanı hakîm yapar. Cahiliye şairlerinden *A'sa* (629)'nın şu methiyesi buna bir örnektir. "*Sen komuştuğun zaman Lokman'dan daha güzel vecizeler söylüyorsun. Çünkü o doğru ifadeleri bulamıyordu.*"¹⁰⁰ Burada *Lokman*'ın yetersizliği ile alakalı olan şey bilgi değil duruma uygun olanı telaffuz edememektir. İslam öncesi devirde *Himyer* krallarının birinin huzurunda geçen bir karşılıklı konuşmada "İnsanların en hakîm olanı kimdir?" sorusuna "*Sessiz olan ve burnu aklında koruyan, gözlemleyen ve ona göre tedbir alan ve verilen nasihata göre hareket edendir.*" şeklinde cevap verilmiştir.¹⁰¹

Tüm bunlardan anlaşılın, İslam öncesi hakîm, hikmetler konusunda kendi tecrübelerinden yarar temin edebilen veya başkalarının nasihatlarından (hikem ve mevaiz) faydalanan kimsedir. Yine önemli unsurlardan birisi konuşmanın uygun olmadığı durumlarda vakur bir sessizliktir. İslam öncesi Arapçada hikmet doğru davranış tembihatında bulunan tecrübe ürünü vecizeye atfedilirdi. Hakîm aynı zamanda bu veciz ifadeleri ortaya koyabilen kimsedir. İslam devrinde hikmetin bu manası değişmemiş ancak kaynağı değişmiştir.

Tecrübe yerine, Allah ve O'na ibadet geçmiştir.¹⁰² Konu ile alakalı olarak *Hz.Peygamber* (a.s) şöyle buyurmuştur: "*Kalb'den yüксеleñ ve dili yenen hikmet pınarları olmadan hiç kimse kırk gün kendisini yalnızca ibadete adayamaz.*"¹⁰³ *Hasan el-Basri*(110/728)'nin *Hz.Musa*(a.s) hakkındaki "*olgunluğa erişince biz ona basiretlilik (hüküm) ve ilim verdik.*"¹⁰⁴ ayetini şöyle yorumladığı rivayet edilir:

⁹⁸ Cevheri, *Sihâh*, V, 1902

⁹⁹ İbn Kuteybe, *Uyûn*, II, 138

¹⁰⁰ Gutas Dimitri, *Wisdom Literature*, 51 (Abdul Kadir El Bağdadi, *Hizanatül Adab*, I, 545 'e atfen)

¹⁰¹ İbn Abdürabbih, *el-'İkdü'l-ferid*, II, 256

¹⁰² Gutas Dimitri, *Wisdom Literature*, 52 (Not:Ancak kaynak değişmemiş, başka kaynak eklenmiştir. Tecrübe vb.yukarıda ifade edilenler yerini korumuştur.)

¹⁰³ İbn Abdürabbih, *el-'İkdü'l-ferid*, II, 232

¹⁰⁴ Kasas, 28/14

"Gençliğinde Allah'a hakkıyla ibadet edene Allah ihtiyarlığında hikmet verir."¹⁰⁵ Her iki durumda da ibadetin (kulluk) hikmete götürdüğü görülmektedir.¹⁰⁶

3-Hikmetin Terim Anlamı ve Müfessirlerin Görüşleri

Hikmet kelimesi terimsel anlamda çok farklı tanım ve yoruma tabi tutulmuştur. Hikmet kavramı fesadın kaldırılıp iyiliğin sağlandığı, disiplinin korunduğu ve devam ettirildiği her ortam için söz konusudur. Ancak, farklı yorum ve tanımları da yapılmıştır. Diğer tarafta hikmet, ilim ve kudret yönüyle hem yaratıcı olan Allah'ın sıfatı hem de varlık alanında insanın sıfatı olması hasebiyle bir takım farklılıkların doğmasına neden olmuştur.¹⁰⁷

Bütün bunlarla birlikte bazı noktalarda ortak tesbit ve tanımlar da söz konusu olmuştur. Biz ortak tesbit ve tanımlara geçmeden önce, geçmişten günümüze kadar tesbit edebildiğimiz kadarıyla ne tür tanımlar yapıldığı hususu üzerinde duracağız. Bu görüşleri bir araya getirmiş ve özetlemiş olan Merhum *Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır*(1352/1942)'ın tefsirinden özet alıntılar yaparak yararlanma yoluna gideceğiz. Bu maddelere ilaveten tesbit ettiğimiz diğer tanım ve görüşleri de yer yer zikredeceğiz.En genel çerçevesi ile **Hikmet**; menfaat, iyilik ve ihkam manası yönüyle her iyi ve güzel ilim ve salih amelin ismidir. Teoriyi esas ve başlangıç olarak alır, bireysel ve toplumsal kurallara şekil verir. Yani ilmin, bilginin öncülük ettiği bireysel ve toplumsal davranış kalıplarına şekil ve anlam verir. Çağa ve şartlara göre ortaya çıkan sahih yaşam biçiminin özüdür.

Bu yorumlarla birlikte daha önce yapılmış olan kısa tanım ve yorumları da vermeye çalışacağız.

1-*Mücahid*(103/721)'e göre sözde ve yapılan işte isabet, ilim ve fıkıhtır.¹⁰⁸

2- *Mukatil*(150/767) ve *İbni Kuteybe*(276/889)'ye göre hikmet ilim ve ameldir.¹⁰⁹

¹⁰⁵ İbn Kuteybe, *Uyûn*, II, 138

¹⁰⁶ Gutas Dimitri, *Wisdom Literature*, 52

¹⁰⁷ Uludağ, *Emir ve Yasak*, 7

¹⁰⁸ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, III, 60; İbn Kesir, *Tefsîrü'l-Kur'ân*, I, 329; Ebu Suûd, *İrşâdu'l-Akli Selim*, I, 262; Kurtubi, *el-Câmi'*, III, 330; Elmalılı, *Hak Dini*, II, 916; Havva, *el-Esas*, II, 168

¹⁰⁹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, I, 436; Ebu Suûd, *İrşâdu'l-Akli Selim*, I, 262; Kurtubi, *el-Câmi'*, III, 330; Elmalılı, *Hak Dini*, II, 916; Mehmed Vehbi, *Hülasatü'l-Beyân*, II, 500

3- *İbrahim en-Nehai*(95/714)'ye göre hikmet, eşyanın manalarını bilmek ve anlamaktır.¹¹⁰

4- *Zeyd b. Eslem*(182/798)'e göre hikmet Allah'ın emrini işini akletmektir.¹¹¹

5 *Şureyh*(82/701), *İbn Mesud*(32/652), *Ebü'l-Aliye*(90/709)'ye göre hikmet anlamak demektir.¹¹²

6- *Mutezile ve Rebi b. Enes* 'e göre hikmet anlama kuvvetidir.¹¹³

7- *Cürcânî*(816/1413)'ye göre hikmet icat ve ilim demek olup, eşyanın hakikatlarını varlıkta buldukları durumda beşeri güç ölçüsünde araştırmaktır.¹¹⁴ ~

8- Hikmet eşyayı yeri ve mertebesine koymaktır.¹¹⁵

9- Hikmet doğru ve güzel fiillere sabır ve sebatla devam etmektir.¹¹⁶

10- Hikmet siyasette insanın gücünün yettiği kadar Allah'a uymasındır.¹¹⁷

11- *Fahrettin Razi*(606/1210)'ye göre Allah'ın ahlakıyla ahlaklanmaktır.¹¹⁸

12- *İbn Kasım*'a göre hikmet Allah'ın emrini düşünüp tefekkür etmek ve O'na tabi olmaktır.¹¹⁹

13- Hikmet illetsiz işaret, yani üzerinde illet düşünülmeyen Hak Tealadan kayıtsız şartsız gelip, şek ve şüphe, zaaf ve fesat ihtimali bulunmayan, niçin ve neden diye araştırmaya ihtiyaç bırakmayan işarettir.¹²⁰

14- Hikmet bütün durumlara hakkı şahit tutmaktır.¹²¹

15- Hikmet din ve dünyanın düzgünlüğüdür.¹²²

16- Hikmet ilahi bilgi ve sırlar ildir.¹²³

¹¹⁰ İbn Kesir, *Tefsîrü'l-Kur'ân*, I, 330; Ebu Suûd, *İrşâdu'l-Akli Selim*, I, 262; Kurtubî, *el-Câmî'*, III, 330; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, XXI, 83; Cürcânî, *Ta'rîfât*, 104; Elmalılı, *Hak Dini*, II, 917

¹¹¹ İbn Kesir, *Tefsîrü'l-Kur'ân*, I, 330; Kurtubî, *el-Câmî'*, III, 330; Elmalılı, *Hak Dini*, II, 919

¹¹² İbn Kesir, *Tefsîrü'l-Kur'ân*, I, 330; Elmalılı, *Hak Dini*, II, 919; Havva, *el-Esas*, II, 168

¹¹³ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XII, 105; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, I, 387; Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, VII, 67; Elmalılı, *Hak Dini*, II, 919

¹¹⁴ Cürcânî, *Ta'rîfât*, 104; Elmalılı, *Hak Dini*, II, 919

¹¹⁵ Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, I, 387; Cürcânî, *Ta'rîfât*, 105; Elmalılı, *Hak Dini*, II, 920; Kınalızâde, *Ahlâki Alâi*, 28

¹¹⁶ Elmalılı, *Hak Dini*, II, 921

¹¹⁷ Elmalılı, *Hak Dini*, II, 921

¹¹⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, VII, 67; Elmalılı, *Hak Dini*, II, 921

¹¹⁹ Kurtubî, *el-Câmî'*, III, 330; Elmalılı, *Hak Dini*, II, 926

¹²⁰ Elmalılı, *Hak Dini*, II, 926

¹²¹ Elmalılı, *Hak Dini*, II, 926

¹²² Elmalılı, *Hak Dini*, II, 926

¹²³ Elmalılı, *Hak Dini*, II, 926; Mehmet Vehbi, *Hülasatü'l-beyân*, II, 500

17-Hikmet ilham gelmesi için sırrı soyutlamaktır.¹²⁴

18-Süddi(136/753), İkrime, Şafii ve Rebi b.Enes'e göre nübüvvettir.¹²⁵

19-Ali b.Ebi Talha(143/760), İbn Abbas'dan rivayetle, Ebü'l-Aliye (90/709), Katade(118/736)'ye göre hikmet Kur'ân'ı, nasih ve mensuhunu, muhkem ve müteşabihini, başlangıç ve sonlarını, helal ve haramını ve misallerini bilmektir.¹²⁶

20- İbn Mes'ud(32/652), Dahhak(105/723), İbn Abbas(68/687),Ebü'l-Aliye(90/709), Rebi b.Enes'e göre hikmet Kur'ân'dır.¹²⁷

21- Hikmet, bütün ilahi kitapların içerdiği ve sunduğu bilgidir.¹²⁸

22- İbn Mes'ud(32/652), İbn Merduyeh, Ebü'l-Aliye'ye göre hikmet Allah korkusudur. Gerçekten Allah korkusu her hikmetin başıdır.¹²⁹

23-Hikmet Kur'ân'ı anlamaktır.¹³⁰

24-Hasan Basri(110/728)'ye göre hikmet Allah'ın dini konusunda Allah'tan korkmak, takva sahibi olmaktır.¹³¹

25-Zeyd b. Eslem(182/798)'e göre hikmet akıldır.¹³²

26-İmamı Malik(179/795)'e göre hikmet, dinde fıkıh sahibi olmak ve Allah'ın rahmet ve fazlından kalblere koymuş olduğu bir şeydir.¹³³

27-Rebi b. Enes'e göre hikmet korkudur.¹³⁴

28-İbn Kesir(774/1373)'e göre hikmet Kitab ve sünnet bilgisi ile onların gereğince amel etmek ve her şeyi yerli yerine koymaktır.¹³⁵

¹²⁴ Elmalılı, Hak Dini, II, 926; Koçyiğit, Cerrahoğlu, Tefsîr, I, 232

¹²⁵ Taberî, Câmi'u'l-beyân, XXIII, 88; İbn Kesîr, Tefsîrü'l-Kur'ân, I, 330; Kurtubî, el-Câmî', III,330,XIV,59; Râzî, Mefâtihu'l-ğayb, VII, 67 Elmalılı,Hak Dini, II, 926; Mevdudi, Tefhim, I,167; Havva, el-Esas, I,168; Kasımî,Tefsîru'l-Kasımî,V,1328

¹²⁶ Taberî, Câmi'u'l-beyân, III, 60; İbn Kesîr, Tefsîrü'l-Kur'ân, I, 330; Kurtubî, el-Câmî', III, 330; Âlûsî, Rûhu'l-me'ânî, III, 42; Elmalılı, Hak Dini, II, 928; Havva, el-Esas, I, 169; Mehmet Vehbi, Hülâsatü'l-beyân, II, 500

¹²⁷ Taberî, Câmi'u'l-beyân, III, 60; Zeccâc, Meani'l Kur'ân, I,351; İbn Kesîr, Tefsîrü'l-Kur'ân, I, 329; Râzî, Mefâtihu'l-ğayb, VII, 67; Mevdudi, Tefhim, I, 167

¹²⁸ Ateş, Çağdaş Tefsîr, I, 258

¹²⁹ İbn Kesîr, Tefsîrü'l-Kur'ân, I, 330; Elmalılı, Hak Dini, II, 928; Havva, el-Esas, II, 169

¹³⁰ Taberî, Câmi'u'l-beyân, III, 60; Kurtubî, el-Câmî', III, 330; Elmalılı, Hak Dini, II, 928

¹³¹ Kurtubî, el-Câmî', III, 330; Elmalılı, Hak Dini, II, 928

¹³² Taberî, Câmi'u'l-beyân, III, 60; İbn Kesîr, Tefsîrü'l-Kur'ân, I, 330; Âlûsî, Rûhu'l-me'ânî, III, 42; Havva, el-Esas, II,168

¹³³ Taberî, Câmi'u'l-beyân, III, 60; İbn Kesîr, Tefsîrü'l-Kur'ân, I, 329; Kurtubî, el-Câmî', III, 330

¹³⁴ Taberî, Câmi'u'l-beyân, III, 60; Kurtubî, el-Câmî', III, 330; Elmalılı, Hak Dini, II, 928

¹³⁵ İbn Kesîr, Tefsîrü'l-Kur'ân, I,330; Âlûsî, Rûhu'l-me'ânî, XV, 77 ; Havva, el-Esas, II,168

29-*Muhammed Esed*(1992) ve *Mevdudi*(1979)'ye göre hikmet insandaki sağduyu yahut doğru ile eğriyi birbirinden ayırma yeteneğine işaret eder.¹³⁶

30-*Matüridi*(333/944)'ye göre hikmet isabet, ilim, akıl ve fıkıhtır.¹³⁷

31-*Cürcânî*(816/1413)'ye göre hikmet ilimle ilgili akıl gücünün tüm hali olup, ifrat ve tefrit arasındaki dengeli(orta), bilimsel akli bir güçtür.¹³⁸

32-*Katip Çelebi*'ye göre hikmet mevzuun sebeblerini, hakikatini, beşer kudretinin erişebildiği kadar haddi zatında oldukları gibi aramak olan ilimdir.¹³⁹

33-*Nakib el-Attas'a* göre hikmet kendisinde bilgi olan kişinin bu bilgiyi, adaleti tezahür ettiren bir tarzda tatbik etmesini sağlayan tanrı vergisi bir bilgidir.¹⁴⁰

34-*Ali Medar'a* göre hikmet mantıklı düşünmek gerçekleri araştırmak ve gerçek bilgidir.¹⁴¹

35-*Bursalı İsmail Hakkı*(137/1724)'ya göre hikmet vahiy nasıl mevhibei enbiya ise hikmette mevhibei evliyadır.¹⁴²

36-*Katade*(24/644), *İmamı Şafii*(204/820)'ye göre hikmet sünnettir.¹⁴³

37-*Küleyni*'ye göre hikmet zıddı hata olan kavramdır.¹⁴⁴

38-Hikmet tüm yaratıcı, farkediş güçlerinin ortak adıdır.¹⁴⁵

39-*Tehanevi*(1158/1748)'ye göre hikmet kesin delildir.¹⁴⁶

40-Hikmet mekarimi ahlak, mehasini efal ve Kur'an'ın cami olduğu hakaik ve nüketi mezayasıdır. Ve tehzibi ahlaktır.¹⁴⁷

41- Hikmet, şuhud ve imandır.¹⁴⁸

¹³⁶ Mevdudi, *Tefhim*, I, 167; Esed, *Kur'an Mesajı*, II, 568

¹³⁷ Özcan, *İslami Araştırmalar Derg.* 2, 6, Ocak 1988, 42

¹³⁸ Cürcânî, *Ta'rîfât*, 104

¹³⁹ *İslam Aniklopedisi*, Meb, V, 481

¹⁴⁰ Attas, *Modern Çağ ve İslami Düşünüşün Problemleri*, 174

¹⁴¹ Medar, *İnsan Eğitiminin Kur'an'ı Metodu*, 89

¹⁴² Bursevî, *Rûhu'l-Beyan*, I, 432

¹⁴³ Şâfiî, *er-Risâle*, 45; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XXIII, 88; Kurtubî, *el-Câmi'*, III, 157; Âlûsî,

Rûhu'l-me'ânî, XXII, 20; Merâğî, *Tefsîru'l-Merâğî*, XXII, 5

¹⁴⁴ Öztürk, *Kur'an'ın Temel Kavramları*, 183

¹⁴⁵ Öztürk, *Kavramlar*, 184

¹⁴⁶ Tehânevî, *Keşşâf*, I, 370; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, XIV, 254

¹⁴⁷ Mehmet Vehbi, *Hülasatü'l-beyân*, I, 261, II, 603

¹⁴⁸ Ferrâ, *Meânî'l Kur'an*, II, 401

42-*Ibn Abbas(68/687), Ebu Derda'ya göre hikmet Kur'ân'ın derinlik boyutudur. O'nu okuyup üzerinde tefekkür etmektir.*¹⁴⁹

43-Hikmet; öyle bir anlayıştır ki yazılmaz. Ancak ehli tarafından hissedilebilen batın bir ilimdir. Ayrıca sağlam ve doğru söz olup, hakkı ortaya koyan ve şüpheyi gideren selim aklın hükmüdür.¹⁵⁰

44- İkrime'ye göre hikmet; teorik bilgisi ve faziletli davranış kalıplarıyla, insanın güç yetirebildiği ölçüde nefsinin olgunlaştırdığı, nebi vasıtasıyla veya ilhamla aldığı emirlerin tümüdür.¹⁵¹

45-*Henry Corbin'e göre hikmet kitabın dış yüzü ile çelişmeyen iç yüzünün beyanıdır.*¹⁵²

46-Hikmet, olaylara Allah'ın iradesini bize izhar ettiği yönde intibak etmektir.¹⁵³

47-Hikmet evrenin sırlarını çözmek, ibadetlerin sırlarını kavramak, eşyanın hakikatını anlamak, baktığı yerde Allah'ın ayetlerini, tecellilerini, isimlerini cilvelerini görmek, bütün bu cilvelerden geçip ayetleri aşp Allah'a ulaşmak, bunun yolunu keşfetmek, bu yolda dosdoğru yürümek, kainat kitabıyla Kur'ân kitabının ve bunların özü olan insan kitabının aynı olduğunu kavrayıp yürüyen kitab olmaktır.¹⁵⁴

48-Hikmet, kendisiyle amel edilen dini kuralların ve şeriatın maksadını, maslahatını, faydasını ve esrarını bilmektir. Bu da, Resulullah(a.s)'ın davranışları, sireti, evinde, ashabi ile beraber, savaşta ve barışta, seferde ve ikamette, darlıkta ve bollukta; kapalı ve açık gelen Kur'ân ayetlerinin hükümlerini, esrarını ve faydalarını ortaya çıkarıp, pratik davranış haline getiren sünnettir.¹⁵⁵

¹⁴⁹ Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, I, 387, III, 41; Hatemi, *Temel Kaynaklardan Yararlanmada Yöntem*, 100 ; Kılıç Sadık, *Ruhsal Yozlaşma Toplumsal Çürüme*, 76

¹⁵⁰ Kasımî, *Tefsîru'l-Kasımî*, VI,2210; X,3877, 3929

¹⁵¹ Kasımî, *Tefsîru'l-Kasımî*, XXIII,4795

¹⁵² Corbin Henry, *İslam Felsefesi Tarihi*, 9

¹⁵³ Ayhan Halis, *Eğitim Bilimlerine Giriş*,60

¹⁵⁴ Ünal, *Kavramlar*, 187

¹⁵⁵ Merâğî, *Tefsîru'l-Merâğî*, II,19,177; III,153; I, 214

49-Hikmet, kendisinden faydalanılan şer'i ilimdir ki, bu da geçmiş toplumların sonunu düşünerek ibret almak, dinin maslahatını ve şeriatın esrarını kavramak demektir.¹⁵⁶

50-Mukatil(150/767)'e göre¹⁵⁷ hikmet kelimesi Kur'ân'ı Kerim'de dört manada kullanılmaktadır:

a) Kur'ân'ın nasihatleri manasında "*Allah'ın size verdiği ni'meti ve size öğüt olsun diye indirdiği kitabı ve hikmeti anın*".¹⁵⁸

b) Hikmet ki anlama ve ilim manasında "*Andolsun biz Lokmana hikmet verdik*".¹⁵⁹

c) Hikmet peygamberlik manasında "*Doğrusu biz İbrahim ailesine Kitabı ve hikmet'i verdik*".¹⁶⁰

d) Hikmet anlaşılmaz sırlarıyla Kur'ân'dır "*Rabbinin yoluna hikmetle çağır*".¹⁶¹

51-Hikmet, ahkâmın kaynağı, ilim, amel ve sözde yakini bilgi ve kesinliktir.¹⁶²

52- Hikmet, sefahi engelleyen şeydir. Sefeh ise her kötü çirkin şeydir.¹⁶³

53- *İbn Düreyd*(321/933)'e göre "insanı uyaran, harekete geçiren, soylu davranışa çağırın ve kötü olan her şeyden alıkoyan"¹⁶⁴ şeydir.

Yukarıda aktardığımız manaları değerlendirdiğimizde bunları bir kaç başlık altında toplayabiliriz. Konusu itibariyle;

a-İlim konusu olan tanımlar.

b-Amel konusu olan tanımlar.

c- İlim ve amel konusu olan tanımlar.

d-Manevi duygu veya güç konusu olan tanımlar.

¹⁵⁶ İbn Âşûr, *Tefsîrû't-Tahrîr*, II,425

¹⁵⁷ Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, VII, 67; Elmalılı, *Hak Dini*, II, 928; Ebu Suûd, *İrşâdu'l-Akli Selim*, I, 262; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, III, 42 ; Doğrul, *Tanrı Buyruğu*, II, 98

¹⁵⁸ Bakara, 2/231

¹⁵⁹ Lokman, 31/12

¹⁶⁰ Nisa, 4/54

¹⁶¹ Nahl, 16/125

¹⁶² Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, III, 41

¹⁶³ Şevkânî, *Fethu'l-kadir*, I, 289

¹⁶⁴ İbn Düreyd, *Cemhere*, I, 564

Kaynağı itibariyle de iki kategoriye ayrılabilir.

a-Allah'tan alınan veya insanın dışardan aldığı,

b-İnsanın kendisinin kaynak olduğu. Bu şık kendi içinde iki kısma ayrılabilir.

bb-Doğuştan insan olması yönüyle donatılmış olan yetenek ve özellikler.

bc-Çevresinden çalışarak elde ettiği hikmet.

Yukarda ifade edilen tanım ve değerlendirmeler hikmet kavramının tek boyutla ele alınacak bir kavram olmadığını gösteriyor. Çünkü bir kısım alimler masdar manasını öne çıkarırken kimisi de mananın sonucunu öne çıkarmış, bir kısmı ilmi (nazari) yönünü, diğer bir kesim ahlak ve amel yönünü, kimisi de insanın iç boyutu öne çıkarmak suretiyle değerlendirmeler ve yorumlar yapmışlardır.¹⁶⁵

Belki bütün bunlar tanımdan öte yorumlar ve fikri mülahazalardır. Böyle olması da insanın güç ve kapasitesi ile doğru orantılıdır. Çünkü her insanın akıl gücü aynı olmadığı için hikmet tanım ve yorumu da farklı olacaktır.

Bu çerçeve içerisinde düşünüldüğünde aslında hiç bir tanım dışarda kalmamaktadır. Öncelikli olarak göz önünde bulundurulması gereken husus lügat manasının amaç ve hedefleri içerisinde terimsel bir anlam kazandırılması gerekiyor. Bu konuda amaç, bir yandan güzel olanı faydalı ve yararlı olanın kazanılması, korunması, diğer yandan kötü, çirkin ve zararlı olanın ise defedilmesi, temizlenmesi veya bulaşmasını önleme çabasıdır. Hedef ise, insanın yaratılış hikmetine uygun bireysel ve toplumsal bazda ahlaklı, yeryüzünü imar eden, adaleti tesis edip sosyal ve siyasi bir barış ortamı oluşturup tüm insanlığın mutluluğunu temin etmek, bu yolda çaba ve gayret göstermektir.

Hüküm, hikmet ve hükümet kavramları anlam yönüyle engelleyen koruyan faydalı olanı sunan, zararlı olanı defeden ve halkın, insanın maslahatını tecrübeleriyle gözeten insanın eylemini, özelliğini ve erdemini ifade eder. Kişi böyle bir mükellefiyet altındadır. Bunları yapabilmesi için halkı içinde temayüz etmiş, öne çıkmış, insanların sözüne, eylemine ve emrine uymak için can attığı, yarıştığı bilge kişi olması gerekiyor.

¹⁶⁵ Elmalılı, Hak Dini, II, 929

Ayrıca bu bilge kişinin bilgeliğinin ispatı, halkı içinde otorite sahibi olmasıyla mümkündür.

Yukarıda ifade edilen bir çok manaların hikmet kelimesi ile ilgili konusunda bizim de katıldığımız *Muhammed Hüseyin Fadhlullah*'ın bir tenkidini de buraya almayı uygun gördük.

“**Hikmet** kelimesi, lügatçiler tarafından-adetleri vechile-birkaç anlamlı olarak ifade edilmiştir. Bu anlamlar incelendiğinde, bunların lügat anlamı olmaktan çok terimsel anlamlar olduğu görülmektedir. Biz de bu tabire açıklık getirmek istediğimizde bunun lafzi anlamlarını sınırlamak yerine bu anlamların karşılaştığı bazı harici anlamlara değinmek durumunda kalacağız.

Lügatçilerin hikmetle ilgili açıklamalarında nelerle karşılaşılıyor. Biraz araştırmayla bu kelimeye *adalet, yumuşaklık, nübüvvet, cehaletin karşıtı olan unsurlar, fesadı önleyen unsurlar, gerçeğe uygun söz, eşyayı yerli yerine oturtmak, işin doğrusu, en iyi olanı en iyi bilgi ile kavramak* gibi anlamlar yüklendiğini görüyoruz. Evet, bunlar hikmet kavramına dair yapılan açıklamaların bir bölümüdür. Acaba bu açıklamaları gerçekten söylendiği gibi anlam olarak kabul edebilir miyiz?

Bu soruya olumlu bir cevap verilebileceğini zannetmiyoruz. Tersine lügatçilerin değerini düşürmeden veya onları kötülemeden bu soruya olumsuz cevap vermenin vakıya daha uygun düşeceği kanaatindeyiz. Çünkü dilcilerin görevi bir kelimenin ifade edebileceği terimsel anlamları teşhis etmek değil, tersine onların temel görevi yalnızca kelimenin dildeki kullanım alanını tesbit etmek ve kullanımların doğrusunu yanlışından ayırdetmek olmalıdır. O halde dilcilerin yapması gereken bir kelimenin Araplar katında kullanım alanlarını çeşitli şekillerde ifade etmektir. Ancak, sundukları bu anlamlar kelimenin terimsel anlamları niteliğinde olmamalıdır.

Evet bu soruya olumsuz cevap vermenin vakıya daha uygun düşeceğini söyledik. Çünkü biz lügatçilerin hikmet kelimesi için sıraladıkları bu ifadelerin gerçekte hikmetin anlamları olmadığını düşünüyoruz. Bu ifadelerin kullanıldığı yerlere baktığımızda, zihinlerimizde bu ifadelerin her hangi bir yankı uyandırdığını görmemiz mümkün değildir. Hikmet kelimesini duyduğumuzda kendi kendimize bu kelime “adaleti, yumuşaklığı, bilgiyi, nübüvveti veya diğer anlamlardan birisini çağırıyor

dememiz imkansızdır. Aynı şekilde “*hakîm/hikmetli*” sözünün de adaletli, yumuşak, bilgili veya peygamber anlamını çağrıştırmaması mümkün değildir.

Ancak biz bu anlamların hikmetin lafzi anlamlarını karşılamadığını söylemekle beraber hikmetin geniş kapsamı içerisinde hikmetle buluştuklarımızı da inkar etmiyoruz. Peki o halde hikmetin kelime anlamı nedir? Kullanım alanlarını göz önünde bulundurduğumuzda, anladığımız kadarıyla *hikmet* lafzına en uygun düşecek mana *eşyanın/nesnenin yerli yerine konması* veya *işin doğrusu ve özü* olmalıdır. Hikmet kelimesi duyulduğunda zihinde çağrışım yapan ve zihne doğru koşan anlam budur. Ancak, bu anlamın kelimenin biricik anlamı olduğunu da iddia etmiyoruz. Sadece bu anlamın, kelimeye en uygun düşen anlam olduğunu savunuyoruz. Ayrıca dilimizde hikmet sıfatının uyanıklık, esneklik ve tecrübe kelimeleri ile buluştuğunu görüyoruz. Bu bakımdan biz, bu özelliklere sahip olan insanı hikmetli insan sayarız. Çünkü uyanıklık, esneklik ve tecrübe, bir insanın en isabetli görüşü ortaya koymasına yardımcı olan, onun yanlış adımlar atmasına, yanlış şeyler yapmasına engel olan özelliklerdir. Bu özelliklere sahip olan insan hikmetin yaygın anlamında olduğu gibi eşyayı/nesneyi yerli yerine koyabilecek olan insandır. “*Problemleri hikmetle çözdü.*” veya “*konu hakkında hikmetle davrandı*” şeklindeki kullanımlarda bizim bu dediklerimizi açıklayıcı niteliktedir. Bu kullanımlardan da anlaşılabilir, nesnenin yerli yerine oturtulması şeklindeki “*sağlam gidiş*”tir. Buna göre hikmet kavramını *gerçeğe uygun söz* şeklinde de anlamamız mümkündür. Çünkü sözün gerçeğe uygun olması da bir yönüyle hakkı yerine koymayı ifade etmektedir.

Ancak bu doğrultuda hikmet sıfatını alim, adil, halim kimse ve peygamber için kullanabilme imkanımız doğar çünkü hikmetin, geniş kapsamı içerisinde yer alan ilim, adalet, yumuşaklık gibi özellikler de sahiplerine “*eşyayı yerli yerine koyma*” yeteneğini kazandırmaktadır. Alim, araştırırken ve düşünürken; yumuşak kimse müsamaha ve affederken; adil kimse, hüküm verirken; peygamber ise davet edip tebliğde bulunurken eşyayı yerli yerine koymaktadırlar. Ancak bunlar hikmetin kendisi değil neticesi durumundadır. Esasen eşyayı yerli yerine koyma melekesini elde etmek, çeşitli sanat ve meslekleri çalışarak öğrenmek ve elde etmek gibi basit bir konu olmayıp sosyal problemlere, olaylara ve düşüncelere vakıf olmayı gerektiren bu hususların ayrıntılarına, inceliklerine ve çıkış noktalarına kafa yormayı gerektiren

karmaşık bir konudur. Hikmetten söz eden bazı ilahi tabirler, hikmetin bu yönünü daha iyi anlamamıza yardımcı olacaklardır: “*Şüphesiz, kendisine hikmet verilene büyük bir hayır da verilmiştir...*”¹⁶⁶ Kur’ân’ı Kerim’de Hz.Davud (a.s) dan bahseden bir ayeti kerime, hikmeti Allahın kullarına ve peygamberlerine imtihan olsun diye bahş ettiği büyük ilahi nimetlerden saymaktadır: “*Ve Allah O’na büyük bir Mülk ve hikmet bahş etti....*”¹⁶⁷

Bu ayette hikmetin kitapla beraber zikredilmiş olması hikmetin bireysel üstünlük bakımından insanı kitabın seviyesine yükselten bir özellik olabileceğini de düşündürmektedir. Hikmet ve kitab’ın birlikte kullanımı hakkında Kur’ân’da başka örnekler de vardır. Özetle hikmet kelimesi kapsamı itibariyle eşyayı/nesneyi yerli yerine oturtmak veya işin doğrusu ve özü anlamına gelmektedir. Ancak, değişik alanlarda kullanıldığı kadar çeşitli prensiplere de sahip olan bir kavramdır. Hikmet kelimesinin kullanım alanlarından çıkardığımız sonuç budur.”¹⁶⁸

Bunları gerçekleştirmek için ise ilme ihtiyaç vardır. Allah gönderdiği vahyi ilim diye nitelendiriyor ve ilk yaratıştan başlayarak son resule kadar insanı ilimle donatmıştır.¹⁶⁹ İlim(hikmetin) kaynağı Allah’tır. Amele dönüşmesinde ise ilk önce akli çerçevede anlaşılması gerektiğinden bu nedenle insanın temiz akıl taşıması şartı ortaya çıkmaktadır.¹⁷⁰

İşte temiz aklın vahiy(ilim) ile buluştuğu nokta, Allah rızasını dileyen bir niyet, onu salih bir amelle kurtuluşa vesile olabilecek bir mabed oluyor. Bu tablo içerisinde hikmet’in kaynağı Allah olmakla birlikte onu ortaya çıkaracak ve insanın yararına sunacak olan çaba ve gayrettir. Çaba ve gayretin hayırla neticelenmesi; ancak sahîh bir niyet, salih bir amel, her şeyin zamanına ve şartlarına uygun tavırlarla mümkün olabilecektir.

¹⁶⁶ Bakara, 2/269

¹⁶⁷ Nisa, 4/54

¹⁶⁸ Fadlullah, Kur’ân’da Davet Metodu, 48-51

¹⁶⁹ Bakara, 2/31-34,213; İsra, 17/28-39

¹⁷⁰ Bakara, 2/269

B-HİKMET KAVRAMI İLE YAKIN ANLAM ALANINA GİREN KAVRAMLAR

1-Hükm

Hükm kelimesi **h-k-m** maddesinin müteaddi ve lazım şeklinin masdarıdır.

Hakeme yahkumu, müteaddi olup masdarı *hükm* gelir. Sözlükte lehte ve aleyhte karar vermek, hüküm vermek demektir.¹⁷¹ Zulümden alıkoymak için adaletle yargılamaktır. *Hükm*; ilim, derin anlayış, adil yargı anlamlarına gelir.¹⁷² İsmi fail olan *hâkim*, bu vasıfları taşıyan hükmü verip aynı zamanda infaz eden kimsedir.¹⁷³ Fiilin ikinci kullanımı ise **hakume yahkumu** olarak lazım şeklidir. **Hakîm** olmak manasına gelir. Masdarı müteaddî fiilin aynıdır. **Hakîm**, bilgin, hikmet sahibi, işlerini en güzel biçimde yapan anlamındadır.¹⁷⁴

Hüküm kelimesi ile hikmet arasında ince bir farklılık olmakla birlikte, maddenin aslı itibariyle her iki kelimedede de salah kasdıyla menetme vardır. Her hikmet bir hükümdür, ancak her hüküm hikmet değildir.¹⁷⁵ Çünkü hikmette fesadı engelleyen bir hüküm olmakla birlikte, hükümde her zaman fesadı engelleme durumu sözkonusu değildir.

Bir hadisi şerifte "*Şiirde bir hüküm vardır*"¹⁷⁶ buyrulmaktadır. Yani şiirde, akılsızlıktan (sefeh) ve cehaletten alıkoyan, koruyan, öğüt veren faydalı bir söz vardır. Bunlar da hikemi ve ibret dolu sözlerdir. Bu hadisin başka bir rivayetinde de hüküm lafzı yerine hikmet kullanılmıştır¹⁷⁷ Yine başka bir hadiste; "*Hilafet Kureys'e, hüküm Ensara mahsustur.*"¹⁷⁸ buyrulmaktadır. Burada hüküm vermede Ensarın daha mütehassıs olduğu ifade edilmek istenmiştir. Çünkü onların içinde fakîh olan *Muaz bin Cebel, Ubey bin Ka'b ve Zeyd bin Sabit* vardı.¹⁷⁹ Verilen bu örneklerin hepsinde

¹⁷¹ İsfahâni, *Müfredât*, 127; Firûzâbâdi, *Besâir*, II, 487

¹⁷² İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, I, 419

¹⁷³ Firûzâbâdi, *Besâir*, II, 487

¹⁷⁴ Cevherî, *Sihâh*, V, 1901

¹⁷⁵ İsfahâni, *Müfredât*, 127

¹⁷⁶ Dârimî, *Edeb*, 87; Tirmizî, *Edeb*, 69; İbn Hanbel, *Müsned*, I, 269, 273, 303;

¹⁷⁷ Dârimî, *Edeb*, 87; Tirmizî, *Edeb*, 69; İbn Hanbel, *Müsned*, I, 269, 273, 303; İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, I, 419 ; İbn Manzûr, *Lisân*, II, 951

¹⁷⁸ İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, I, 419; İsfahâni, *Müfredât*, 127

¹⁷⁹ İbn Hanbel, *Müsned*, IV, 185; İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, I, 419

hüküm kelimesi dini veya dünyevi herhangi bir konuda karar vermek, iki şeyin arasını ayırmak, bir yargıda bulunmak anlamını ifade etmektedir.

Hüküm kelimesi bir çok ayette nübüvvet¹⁸⁰ veya ilme¹⁸¹ atfedilmiştir. Razi(606/1210) "*Allah kendisine kitabı, hükmü ve nübüvveti verdikten sonra...*"¹⁸² ayetini şöyle tefsir etmektedir: "Semavi kitablara önce nazil olur; sonra da peygamberin aklında o kitabı anlama melekesi meydana gelir. İşte hasıl olan bu melekeye Cenabı Hak, "*hüküm*" kelimesiyle işaret etmiştir. Çünkü dilciler ve müfessirler "*hükm*"ün ilim manasında olduğu hususunda ittifak etmişlerdir. Nitekim Allah(c.c), "*Henüz çocuk iken, ona hükmü verdik.*"¹⁸³ yani "ilim ve anlayış verdik" buyurmaktadır. Sonra, peygamber o kitabı anladığı zaman, onu halka tebliğ eder..."¹⁸⁴

Hüküm kelimesi Kur'ân'ı Kerim'de de çeşitli terkipler ve anlamlarda kullanılmaktadır. Şimdi bu kullanımlara bakalım.

a- Allah'ın hükmü anlamında: "*Allah, hüküm verenlerin en iyisi değil midir?*"¹⁸⁵

b-Peygamberlerin hükmü anlamında: "*Aralarında çıkan tartışmalı işlerde seni hakem yapıp sonra senin verdiğin hükme karşı, içlerinde bir burukluk duymadan tam anlamıyla teslim olmadıkça inanmış olmazlar.*"¹⁸⁶

c- Peygamberlere verilen akıl, anlayış veya nübüvvet anlamında:¹⁸⁷ "*Henüz çocuk iken ona hükmü verdik.*"¹⁸⁸ ve "*Lut'a da hüküm ve ilm verdik.*"¹⁸⁹

d-İnsanlar içerisinde hakimlerin hükmetmesi anlamında: "*Adaletle hükmedin, Allah adaletle hükmetmenizi emreder.*"¹⁹⁰

e-Yahudi ve Hıristiyanların hükmü anlamında: "*İçinde Allah'ın hükmü bulunan Tevrat yanlarında dururken seni nasıl hakem yapıyorlar..*"¹⁹¹ ve "*İncil sahipleri de, Allah'ın onda indirdiği ile hükümler..*"¹⁹²

¹⁸⁰ Bkz: (3/79; 6/89; 45/16)

¹⁸¹ Bkz: (12/22; 28/14; 21/74)

¹⁸² Al-i İmran, 3/79

¹⁸³ Meryem, 19/13

¹⁸⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, VIII,97-98

¹⁸⁵ Tin, 95/8; Ayrıca Bkz: (3/108, 182; 4/44; 41/46; 21/112; 40/20)

¹⁸⁶ Nisa, 4/65; Ayrıca Bkz: (5/42,44; 33/36; 24/51; 38/22,26;)

¹⁸⁷ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XVI,42; Nisaburi, *Tefsîr*, XVI,34, (Taberî kenarında)

¹⁸⁸ Meryem, 19/12

¹⁸⁹ Enbiya, 21/74; Ayrıca Bkz: (6/89; 12/22; 38/20; 21/74; 4/104)

f-Cahiliyye hükmü anlamında: "Yoksa cahiliyye hükmünü mü arıyorlar?"¹⁹³

g-Allah'ın emri anlamında: "Allah'ın hükmüne sabret, çünkü sen gözlerimizin ömüdesin..."¹⁹⁴

h-Kur'ân (vahiy) anlamında: "Ve işte biz onu, Arapça bir hüküm olarak indirdik..."¹⁹⁵

Kur'ân'ın kullanımında görüldüğü gibi hüküm, mutlak anlamda *yargılama* ve *uyuşmazlığı çözümlenme* anlamındadır. Aynı zamanda yasa, Kur'ân, peygamberlere verilen anlayış, akıl, fikh ve kavrama gücü anlamlarını da kapsamaktadır.¹⁹⁶ Hüküm bu ifade edilen anlamlarda hikmetle aynı paydayı paylaşmakla birlikte, aralarındaki en büyük fark; hikmet mutlak iyiliği kapsarken, hüküm hem iyi, hem de kötü yargıyı kapsamaktadır.

2-Adalet

A-d-ı fiilinin masdarı olan "*Adalet*", sapmanın ve zulmün zıddıdır.¹⁹⁷ "*Adl*" in "*misl ve denk*, "*eş*" manası da vardır.¹⁹⁸ Adalet; istikamet demektir.¹⁹⁹ Şeriatta; mahzurlu olanlardan kaçınmak suretiyle hak yolda istikamet üzere olmaktır. "*Adl*", ifratla tefrit arasında orta yol, orta iş demektir.²⁰⁰

Adl denklığı basiretle idrak olunanı, "*ıdl*" ise duyularla idrak olunanı ifade eder.²⁰¹ **Adl** a) düzeltmek, düz oturmak, tadil-tashih etmek b) Eğri bir yoldan doğru bir yola kaymak, saymak, geçmek c)Eş, eşit, muadil olmak. d) Dengede tutmak, dengelemek, tartmak²⁰² doğru olmak, doğru davranmak, aynı düzeyde yapmak,

¹⁹⁰ Nisa, 4/58; Ayrıca Bkz: (4/135; 5/8; 38/26)

¹⁹¹ Maide, 5/43

¹⁹² Maide, 5/47

¹⁹³ Maide, 5/50

¹⁹⁴ Tur, 52/48; Ayrıca Bkz: (68/48; 86/24)

¹⁹⁵ Rad, 13/37

¹⁹⁶ Bkz: Firûzâbâdî, *Besâir*, II,488-489

¹⁹⁷ İbn Manzûr, *Lisân*, IV, 2838

¹⁹⁸ İbn Manzûr, *Lisân*, IV, 2839; Firûzâbâdî, *Kâmûs*, IV, 20

¹⁹⁹ İbn Manzûr, *Lisân*, IV, 2838

²⁰⁰ Cürçânî, *Ta'rîfât*, 161

²⁰¹ İbn Manzûr, *Lisân*, IV, 2840

²⁰² İbn Manzûr, *Lisân*, IV, 2838-2842; Firûzâbâdî, *Kâmûs*, IV, 20-21; Macid Hadduri, *İslamda Adalet Kavramı*, 22

müsavat anlamlarına geldiği gibi, "meyletmek, sapmak" anlamlarına da gelir; yalnız bu anlamda masdarı "adl" değil "udul"dür.²⁰³ "Adalet" iki kategoridir: *Birincisi* akla dayanır ve devamlıdır; bu kategoriye giren davranışlar daima adil ve güzeldir. Sözgelişi iyiliğe iyilikle karşılık vermek, zarar vermeyene zarar vermemek gibi. *İkincisi* kanun ve kaideye dayanır, dolayısıyla izafidir ve zaman içinde değişebilir. Bu tür adalet, bazan mukabele yoluyla ve mecazen "kötülük, tecavüz" gibi kelimelerle de ifade edilir. Mesela kötülüğe kötülükle mukabele etmek gibi. Ayrıca kısas, diyet, tazminat, misilleme de bu kategoriye giren örneklerdir.²⁰⁴

Ayrıca Kur'ânda "*kıst*" ve "*mizan*" kelimeleri de bazı nüans farklarına rağmen adaleti ifade ederler. Kavramsal olarak manası "dosdoğruluğu zihinde kesinlikle yer etmiş, sabitleşmiş şeydir."²⁰⁵ Kur'ân'da "adalet" kavramı çeşitli şekillerde kullanılmıştır. Bunları; I-Sözde adalet²⁰⁶; II-Hükümde adalet,insaf etmek²⁰⁷; III-Allah'ın emrine uygun olarak salah'ın, felah'ın esbabına tevessülde adalet²⁰⁸; IV-Barıta adalet²⁰⁹; V-Şahitlikte adalet²¹⁰; VI-Ticari ilişkilerde adalet²¹¹; VII-Allah'a eş koşmamak²¹² şeklinde²¹³ belirtebiliriz. Adaletle engel²¹⁴ olan şeyler de şunlardır: Heva ve heves²¹⁵ ve inançtan dolayı zorlamadır²¹⁶

Allah'ın filleri, sıfatları yönüyle, ölçü ve oran anlamında adalet Allah'ın hakim ve alim oluşunun tezahürüdür. Tabiatta herşey ölçülü ve oranlıdır. Adil oluşu ile hiç bir varlığın hakkını ihlal etmez, yerde bırakmaz, herkese hak ettiğini verir. Hakim (hikmetli) oluşu ise yaratılış nizamı en güzel, en uygun nizamıdır. Yani mümkün olan en iyi nizamdır.²¹⁷ Ahlaki anlamda adalet; "hikmet, iffet ve cesaret gibi

²⁰³ Firûzâbâdi, *Kâmûs*, IV, 20-21

²⁰⁴ İsfahâni, *Müfredât*. 325

²⁰⁵ İbn Manzûr, *Lisân*, IV, 2840

²⁰⁶ Enam, 6/152

²⁰⁷ Nisa, 4/58

²⁰⁸ Bakara, 2/123

²⁰⁹ Hucurat, 49/9

²¹⁰ Talak, 65/2

²¹¹ Enam, 6/152; İsrâ, 17/35

²¹² Enam, 6/1

²¹³ İbn Manzûr, *Lisân*, IV, 2839

²¹⁴ Maide, 5/8

²¹⁵ Nisa, 4/135

²¹⁶ Behiy, *Mefâhim*, 213-214

²¹⁷ Mutahhari Murtaza, *İlahi Adâlet*, 70,80

üstün niteliklerin (faziletlerin) bir insanda toplanmasıyla oluşan bir erdemdir.²¹⁸ Ölçü, denge ve mizan, indirilen vahyin pratik yönü, hikmet ise Kur'ân'ın teorik yönüdür.²¹⁹

İslamda adaletsizlik, insan ile Allah, insan ile insan, insan ile toplum arasında görünür olmakla birlikte, hiç azımsanmayacak önemli bir tatbikatı da kişi ile kendi nefsi arasındadır.²²⁰ Bunun ortadan kaldırılabilmesi ise ahlaki anlamda hikmetin hedefine ulaşabilmesi, kişinin kendi nefsinde adaletli olması ile gerçekleşir. Kur'ân sorumluluğu bireye yüklediğinden dolayı hikmetlilik, insanın kemale ermesi ile gerçekleşir. İnsanın kemali ise adalettedir. Toplumsal adalet, ahlaki adalete tabidir.

"Bilgeler insanın iki boyuta sahip olduğuna inanırlar. Biri bedeni güçler, diğeri olağan üstü güçler boyutu. Fizik ötesi boyutu itibariyle kemal, hikmette iken, fiziki yapı itibariyle kemali adalettedir. Bilgelere göre kamil insan; akli, nazari konularda bilgece, pratik konularda insani, ahlaki açıdan ise yüzde yüz adaletli olan insandır. Onlara göre, hikmetin kendisi orijin itibariyle kemaldır".²²¹ Aslında hikmet, herşeyi yerli yerine koyma anlamında adaletle eşanlamlı bir kelimedir. Ayrıca adalet haksızlığı ve zulmü önlediğinden dolayı, hikmetin kelime anlamıyla aynı anlam alanına sahiptir.

3-Basiret

Basara fiili görmek, bilmek, bakmak, sezme²²² manalarını ifade eder. "Tebassur" bir şeyi tanımak, bilmek demektir. "İstibsar" ve "tebassur" "fi" harfi ceriyle kullanıldıklarında, derin derin düşünmek anlamını taşır.²²³ Basar göz demektir.²²⁴ Basar, Cenab-ı Hakkın görmeye konu olan şeyleri tam olarak idrak ettiğini ifade eden kemal sıfatıdır, ancak bu şekilde Kur'ân'ı Kerimde geçmez.²²⁵ Basir kelimesi, Kur'ân'ı Kerimde elli bir yerde geçer, bunların her birinde Allah'ın sıfatı olarak kullanılmıştır. *İbnul-Cevzi*(691/1292) Kur'ân'da Basir sıfatının dört ayrı anlama

²¹⁸ İbn Miskeveyh, *Tezhib*, 15

²¹⁹ Gazali, *Kur'ân'ı Anlamada Yöntem*, 173-174

²²⁰ Attas, *İslam ve Laisizm*, 101-102

²²¹ Mutahhari, *Adli İlâhi*, 75

²²² İsfahâni, *Müfredât*, 49; İbn Manzûr, *Lisân*, I, 290

²²³ İbn Manzûr, *Lisân*, I, 290

²²⁴ İsfahâni, *Müfredât*, 49; İbn Manzûr, *Lisân*, I, 290

²²⁵ Yurdagür, "Basar" md, *DİA*, V, 101,

geldiğini belirterek bunları "sezen", "gözüyle gören", "kesin delil (hüccet) sayesinde gerçeği idrak eden" ve "ibret gözüyle bakan" şeklinde sıralar.²²⁶

Basiret ise kalbin anlama, kavrama, bilme, görme gücü²²⁷ deruni his, iç bakış, sezgi²²⁸ bir şeyin iç yüzüne vakıf olma, sezgi²²⁹ sağduyu, bilinçli kestirişe dayanarak anlamak, kavramak²³⁰ anlamlarına gelir. Terimsel olarak kutsal nur ile nurlandırılmış kalbin kuvvetidir ki, kalb bu kuvvet ile eşyanın hakikatlerini ve içlerini, beden gözünün, eşyanın suretlerini ve dış yüzlerini gördüğü gibi görür. Hakimler bu kuvveti, *el-Akiletun-Nazariyye ve el-Kuvvetul-Kutsiye* diye adlandırmışlardır.²³¹

Allah'ın en çok Kur'ân'da geçen isimlerinden biri olan *Basir* kelimesinin gayb ile ilgili kelimelerle ilişkisi vardır. Vakıa, 85.ayette, Allah'ın insana insanlardan yakın olduğu ifade edildikten sonra "...*fakat siz göremezsiniz.*" ifadesiyle insanların gaybı göremeyeceğini, ama Allah'ın yerin ve göklerin gaybını bildiğini ve insanların yaptıklarını gördüğü fikri beraber kaydedilmiştir.²³²

Basiret gücü duylara bağlı idrake karşılık, *Yaratıcı Kudret*ten kaynaklanan ve sonsuzu yakalayan bir idraktır. Kur'ân, insanı da kendine çevrilmiş olarak tanıtır ve böylece insanın iç dünyasının inceliklerini ancak duylar üstü bir idrakle kavrayabileceğimizi dikkatlerimize sunar.²³³

Kur'ân'ı Kerim'de görme anlamı yanında, özellikle "hakikatı keşfetme, doğru yolu tanıma, gerçeği yanlıştan ayırma yeteneği" manalarında kullanılmış ve bu bakımdan manevi körlük veya dalaletin zıddı olarak gösterilmiştir²³⁴. Aslında basiret, ilahi basar sıfatının kullardaki tecellisidir. Bu tecelliden nasibi olmayanların gözlerinde perde vardır.²³⁵ Ve bu sebeple gerçekleri göremezler.²³⁶ İnsanların gerçekleri görmelerine ışık tuttuğu için Kur'ân ayetleri basair (basiretler) diye adlandırılmıştır.²³⁷

²²⁶ Topaloğlu, "Basir" md, *DİA*, V, 102,

²²⁷ İsfahâni, *Müfredât*, 49; İbn Manzûr, *Lisân*, I, 291

²²⁸ Lahbabi, *İslam Şahsiyetçiliği*, 29

²²⁹ Yerlikaya, "Basiret Md", *DİA*, V, 103,

²³⁰ Esed, *Kur'ân Mesajı*, II, 480

²³¹ Cürcânî, *Ta'rîfât*, 60; Elmalılı, *Hak Dini*, III, 2018

²³² Albayrak, *İnsan Gayb İlişkisi*, 145

²³³ Öztürk, *Kavramlar*, 53

²³⁴ Bkz. (6/50,104; 11/24; 17/72; 27/81)

²³⁵ Bakara, 2/7

²³⁶ Yasin, 36/9

²³⁷ Araf, 7/203; Kasas, 28/43

Kur'ân'da küfür, nifak, hırs, kin gibi olumsuz inanç ve duygular yüzünden kalb gözü körleşmiş ve basireti bağlanmış kimseler hakkında "körler"²³⁸, *kalpleri olup da onunla idrak edemeyenler*²³⁹, "bakar körler"²⁴⁰ gibi tabirler kullanılmaktadır. İnananları basiretli, kafirleri kör saymaktadır.

Kur'ân'da kendilerinden *ulü'l-ebzar*²⁴¹, *ulü'l-elbab*²⁴², *ulü'n-nühâ*²⁴³ diye sözedilen basiret sahipleri, hislerine kapılmadıkları ve nefislerini günahlarla kirletmedikleri için maddi ve manevi hakikatleri olduğu gibi görür ve ona göre hareket ederler²⁴⁴ Basiretin beş duyudan birisi ile görmenin ötesinde ruhi bir meleke olduğunu ifade eden hadisler de mevcuttur²⁴⁵.

Gazzali(505/1111)'ye göre; akıl, buna bağlı olarak ilim kuvveti, tezkiye ve tasfiye sonucu ulaşılmış, şehvet ve gadabın esiri olmayan bir hale gelip; ilahi nurla teyid edilirse basiret halini alır. Basiret, faydalı ilimle artırılır. Akıl hayırların inceliklerini anlamak ve faydaların inceliklerine muttali olmak için kalbe gelen hatıraları düşünüp anlamaya yönelir de basiret nuru ile yüzü kendisine açılır ve mutlaka onu yapmağa hükmeder.²⁴⁶

İbn Kayyim(691/1292)'de Gazzali(505/1111) ile aynı düşünceleri paylaşarak, "basiret; Allah'ın, kulunun kalbine attığı bir nurdur ki, bunun sayesinde kişi şüphe, tereddüt ve hayretten kurtulur ve geleceğinden endişe etmez."²⁴⁷ diye açıklar.

Muhammed Esed (1992) ise: "*De ki: İşte benim yolum budur. Allah'a basiretle davet ederim. Ben ve bana uyanlar...Allah'ın şanı yücedir, ben ortak koşanlardan değilim.*"²⁴⁸ ayetinin tefsirinde basireti; zihinsel olarak görmek, sezmek, kestirerek görmek anlamında soyut bir çağrışım yaptığını, bu itibarla sağduyuya, bilinçli kestirme ile anlamaya, kavrama yeteneğine işaret ettiğini, mecaz olarak "akılın kabul edilebileceği" yada "akılla doğrulanabilir delil, kanıt" anlamını ifade ettiğini

²³⁸ Bakara, 2/18

²³⁹ Araf, 7/179

²⁴⁰ Araf, 7/197

²⁴¹ Haşr, 59/2

²⁴² Zümer, 39/9

²⁴³ Taha, 20/54

²⁴⁴ Yerlikaya, "Basiret" md, DİA, V, 103

²⁴⁵ Buhâri, Menâkıb, 24; Müslim, Cenaiz, 7,9

²⁴⁶ Gazzâlî, İhyâ, III,45

²⁴⁷ Uludağ, "Basiret Md", DİA, V, 103

²⁴⁸ Yusuf, 12/108

belirtmektedir.²⁴⁹ Bunun içindir ki Hz.Peygamberin Allah'a çağrısı insan aklına uygun ve onunla doğrulanabilir bilinçli bir anlayışın, kavrayışın sonucu olarak tanımlanmaktadır. Din, ahlak ve maneviyat konusundaki sorunlara yaklaşım tarzındaki doğruluğu, olgunluğu ve bütünlüğü hülasa eden bu ifade çoğu zaman "*belki akledersiniz*", "*düşünürsünüz*", "*fikhedersiniz*", "*tefekkür edersiniz*" ifadelerinde yankılanır.²⁵⁰

Netice olarak insanın enfüsi ve afaki ayetlere bakıştaki derinliği yakalayabilmesi ve basiret sayesinde hikmete ulaşabilmesi, bu kavramın insanın hayatı ile ne kadar içiçe olduğunu göstermektedir. Basiretin bu yönüyle hikmet kavramıyla bir ilişkisi olduğu gibi, varlığı derinliğine kavrayarak, ona göre her şeyi yerli yerine koyma ve insanın eşya ile ilişkisinde doğruya isabet etmesinde direkt etkilidir. Bu nedenle basireti bağlanmış, yani hakikati keşfetme, doğru yolu tanıma, gerçeği yanlıştan ayırma yeteneği ve sağduyusunu yitirmiş insanların tebliğde, toplumda ve siyasette insanlığa faydalı bir şey yapmaları mümkün olamayacaktır.

4-Nüha

İnsanı batıl, çirkin ve kötü şeylere uymaktan sakındıran, meneden²⁵¹ akıl manasına gelir. Neha filinden türemiştir. Bu fiilin manası menetmek, yasaklamak demektir.²⁵² Emretmenin zıddıdır. Emri bil maruf ve nehyi anil münker düsturu İslamın temel esaslarındandır. Nehyi anil münker el, dil ve kalb (düşünce) ile yapılır. Sözlü yapılması ile fiili müdahale arasında gayenin gerçekleşmesi yönünde bir fark yoktur.²⁵³ Yeter ki hedeflenen gaye ve hikmet gerçekleşmiş olsun.

Akla bu ismin verilmesinin sebebi insana yakışmayan hal ve hareketlerden sakındırmasındandır.²⁵⁴ *Taberi* (310/923) kelimenin düşünce boyutunu değerlendirerek "*bunda selim akıl sahipleri için ibretler vardır.*"²⁵⁵ ayetinde geçen ulü'n-nüha

²⁴⁹ Esed, Kur'ân Mesajı, II, 480

²⁵⁰ Esed, Kur'ân Mesajı, II, 480

²⁵¹ İsfahâni, Müfredât, 507; İbn Manzûr, Lisân, VI, 4565

²⁵² İbn Manzûr, Lisân, VI, 4564

²⁵³ İsfahâni, Müfredât, 507; İbn Manzûr, Lisân, VI, 4565

²⁵⁴ Râzi, Mefâtihi'l-ğayb, XV, 535; Elmalılı, Hak Dini, V,3324; Havva, el-Esas, IX, 51

²⁵⁵ Taha, 20/54, 128

kavramına; tefekkür eden, ibret alan, delil sahibi kişiler anlamını vermiştir.²⁵⁶ Görüldüğü gibi Kur'ân insanların kainat üzerinde, Allah'ın ayetlerini düşünerek, kötü fiil ve düşüncelerden sakınmalarını istemektedir. Varlığın yaratılış düzen ve uyumu üzerinde tefekkür ve tedebbür eden akıl sahiplerine çağrıda bulunarak ibret almalarına vesile olmaktadır. Netice olarak hem nehyi anil münker boyutu, hemde güzel şeyler üzerinde düşünüp varlığın ve eşyanın künhünü kavramayı, hikmetinden haberdar olmayı ifade ettiğinden dolayı hikmet kavramı ile ilişkisi söz konusudur. İnsanın faydalı olamı düşünüp, elde etmesi, zararlı olandan kaçınması için düşünüp taşınmasına hikmet dendiği gibi, fesadı engelleyici rolünden dolayı *müha* kavramı ile aynı anlam alanına sahiptir.

5-Hıcr

Yasağı, korumayı ve sakındırmayı ifade eden bir kavramdır. Sözlükte menetmek, koruma altına almak, yasaklamak, örtmek, haram kılmak²⁵⁷ manalarına gelir. İnsanı her türlü gayri ahlaki fiil ve davranışlardan alıkoyduğu için akla *hıcr* denilmiştir.²⁵⁸ *Ferra* (207/822)"Araplarda, birisi kendi nefsinin zabtı rabt altına aldığı anda hıcr sahibi (akıl sahibi)dir" demektedir. Ayrıca bir başkasına bir şeyi veya yeri yasaklamak, oraya girmesine izin vermeme anlamında kullanılmıştır.²⁵⁹ *Taberî* (310/923) Fecr suresi 5.ayetinin tefsirinde hıcr kelimesini delil, akıl sahibi, *İbn Abbas* (68/687) ve *Katade*'den gelen rivayetlerde nuhye, akıl, lübb, görüş sahibi manası verdiklerini, *Hasan Basri*(110/728)'den gelen rivayetlerde ise hilm sahibi manasını verdiklerini kaydetmektedir. Ayrıca bu kelimelerin lafızları farklı olmakla birlikte manalarının aynı olduğunu da eklemektedir.²⁶⁰

Kâbe'de hıcr adı verilen yer için de bu kelime kullanılır. Çünkü o, tavaf edenleri Şam tarafındaki duvara ilişmekten alıkoyar. Hukuki anlamda hakim birisinin tasarruf yetkisini elinden almasına da hacr denilir ki aynı manaları ihtiva eder.

²⁵⁶ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XVI, 133

²⁵⁷ İsfahânî, *Müfredât*, 109; İbn Manzûr, *Lisân*, I, 784

²⁵⁸ İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'ân*, IV, 541; Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, XXXI, 164,165; Elmalılı, *Hak Dini*, VIII, 5799

²⁵⁹ Ferrâ, *Meânîl-Kur'ân*, III, 260

²⁶⁰ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XXX, 110-111

Kur'ân'da "...size iyi haber yasaktır"²⁶¹, müşriklerin "bu davalarla ekinler yasaktır"²⁶² ayetlerinde *hıcr* yasak manasında, "Zifafa girdiğiniz eşlerinizin ellerinizde bulunan üvey kızları"²⁶³ ayetinde ise *Hucur* kelimesi el altında, korunan anlamında kullanılmıştır. Netice olarak, *hıcr* kavramı insan için düşünceyi, tedbiri tavsiye edip, kötü ve aşırı söz ve davranışlardan sakındırmayı ifade ettiğinden hikmetin manası ile bir bütünlük arz etmektedir.

6-Fıkıh

Bir şeyi bilmek, anlamak, derinlemesine kavramak²⁶⁴ maharet, ustalık²⁶⁵ demektir. *Cürcânî*(816/1413)'ye göre fıkıh, konuşanın kelimelerinden ne kastettiğini anlamaktır.²⁶⁶ *El-İsfahânî*(502/1108)'ye göre ise bilinen bir bilgi ile bilinmeyen bir bilgiye ulaşmaktır ki, ilimden daha özel bir anlama sahiptir.²⁶⁷ *Elmalılı*(1352/1942)'ya göre ise "Bir şeyi, bir sözü illet ve hikmetiyle zevkine vararak anlamak ve hatta tatbik edecek surette anlamaktır."²⁶⁸ **Fakih** de "bir konuyu derinden kavrayan, ince anlayış sahibi" kimse demektir.²⁶⁹

Fıkıh kelimesi ilk dönemlerde Kur'ân ve Hadis'te olduğu gibi sözlük anlamıyla kalmış, islam toplumunun gelişimine paralel olarak gelişen çeşitli ilim dalları gibi fıkıhın manası da hicri II.yüzyılın sonlarından itibaren değişmiş bireysel ve toplumsal yaşamın kurallarına isim olmuştur.²⁷⁰

Fıkıh kelimesi Kur'ân'ı Kerimde yirmi yerde çeşitli fiil kalıplarıyla geçmekte olup, olumsuz şekliyle gerçeklikten, görünen ve hissedilenden veya gerçekten asıl gerçeğe varamamak, fihedememektir.²⁷¹ Kur'ân bir işin veya sözün gayesini, maksadını, sırrını, hikmetini, ruhunu anlama olarak ifade etmektedir. Ve

²⁶¹ Furkan, 25/22

²⁶² Enam, 6/138

²⁶³ İsfahânî, Müfredât, 507; İbn Manzûr, Lisân, VI, 4565

²⁶⁴ İsfahânî, Müfredât, 384; İbn Manzûr, Lisân, V, 3450

²⁶⁵ Ebu Ceyb, el-Kâmûsü'l-Fikhiyye, 125

²⁶⁶ Cürcânî, Ta'rifât, 183

²⁶⁷ İsfahânî, Müfredât, 384

²⁶⁸ Elmalılı, Hak Dini, III, 1901

²⁶⁹ Karaman, "Fıkıh Md", DİA, XIII, 1

²⁷⁰ Karaman, "Fıkıh Md", DİA, XIII, 1

²⁷¹ Ünal, Kavramlar, 472

hikmetle aynı manadadır.²⁷² Tevbe suresi 81.ayette: *"Allah'ın Elçisinin arkasından oturmakla sevindiler, mallarıyla ve canlarıyla cihad etmekten hoşlanmadılar. "Sıcakta sefere çıkmayın." dediler. De ki:"Cehennem ateşi daha sıcaktır!" Keşke anlasalardı!"* buyrulurak ifade edilen anlamlara işaret edilmektedir. Aynı zamanda fikhın merkezi kalbidir. Kalpleri mühürlenener, üzerleri kabuk bağlayanlar asla fikhedemezler. Şu ayette bu husus belirtilmektedir: *"Geride kalan kadınlarla beraber olmaya razı oldular, kalblerine mühür -damga vuruldu artık fikhemezler".*²⁷³ Kur'ân şu ayette de olduğu gibi İslami toplumun kuruluşunda ve onun bir ilim üzere sürdürülmesi için, dinde tefekkuh eden (ihtisas, ustalık, maharet, akademik çalışma vb.) bir topluluğun bulunmasını istemektedir. *"İnananlar toptan savaşa çıkmamalıdır. Her topluluktan bir taifenin dini iyi öğrenmek (liyefakkahu) ve milletlerini geri döndüklerinde uyarmak üzere geri kalmaları gerekli olmaz mı? Ki böylece belki yanlış hareketlerden çekinirler."*²⁷⁴ İsra suresinde ise; *"Yedi gök, yer ve bunlarda bulunanlar O'nu tesbih eder; O'nu hamd ile tesbih etmeyen hiç bir şey yoktur; fakat siz onların tesbihlerini anlamazsınız..."*²⁷⁵ ayetinde gaybi boyuta bir işaret olduğundan, insanın idrak etme duyularının ötesinde bir alan içerdiğinden "fikheme" olumsuz yönü ile kullanılmıştır. Ayrıca burada şunun da vurgulanması gerekir; fikhî bilgi sınırlı şeylerin kavrayışı olup, ilahi bilgi değil, beşeri bilgidir. İnsanın enfüsü ve afaki dünyasında yaratılış hikmetine ve güzelliğine gözlerin çevrilerek, ayetler üzerine düşünülmesi tavsiye edilirken; görünenden hareketle, yaratanın gaye ve hikmetini kavramanın tavsiye edildiği anlaşılıyor.²⁷⁶

Bütün bu ayet ve açıklamalardan anlaşılan şey; *fikhın* bir muamelat bilgisini aşan, aşkın bilgi ve bilincin beşeri görüntüsü olup, tüm hayatı kuşatmasıdır. Allah Kur'ân'ı, kitabı ve hikmeti indirerek ve öğreterek, insanların gerek din hususunda, gerekse hayatı ilgilendiren tüm hususlarda kavrayış sahibi olsunlar istemiştir.

²⁷² Elmalılı, *Hak Dini*, II, 917

²⁷³ Tevbe, 9/87 Bkz. (17/46; 7/179)

²⁷⁴ Tevbe, 9/122

²⁷⁵ İsra, 17/44

²⁷⁶ Enam, 6/97-98

Netice olarak "*kendisine hikmet verilene, çok hayır verildiği*" buyruğu çerçevesinde fikh, fikhetmek hayır içerisinde hikmetin sonuçlarından bir sonuçtur. Bunu elde edebilmek için dua etmek²⁷⁷, ayetler üzerinde düşünmek²⁷⁸ ve islami mücadele içerisinde yer almak²⁷⁹ gerekir. Hikmet ile fikhetmenin bulunduğu noktalardan birisi bizzat islami mücadeleye katılmaktır.²⁸⁰

7-Fehm

Sözlükte bir şeyi kalble bilmek, anlamak, akletmek²⁸¹ veya muhatabın lafzında mana tasavvur etmek²⁸² demektir. Bilginin hissi veya akli idrakle ilişkisini gösteren veya bu çeşit idraki özdeş kılan kavramlardan birisidir.²⁸³ *El-Kindi*(260/873) fehm'i felsefi anlamda "*amaçlanana bütünüyle kavramayı sağlayan güç*"²⁸⁴ olarak tanımlar. *Mutezile* ise hikmeti, "anlama kuvveti" manasında almıştır. *İsfehani* (502/1108)'de fehm'i "insanın kendisiyle güzel manalar gerçekleştirdiği güç"²⁸⁵ olarak tanımlamaktadır. Kur'ân'ı Kerim'de **fehm** kavramı sadece bir yerde fiil şeklinde geçmektedir.²⁸⁶ *İsfehani*(502/1108) bu yorumu çerçevesinde; *Hz.Süleyman*'ın kalbine, zihnine, ilham edilerek bu gücün kendisine verildiğini ve *Hz Süleyman*(a.s)'ın da onu meleke halinde güç olarak kullandığı, kendisine gelen davayı bu özelliği²⁸⁷ ile çözdüğünü ifade etmektedir.

Taberi(310/923), bu ayetin tefsirinde hüküm (nübüvvet) ve ilim (Allah'ın hükümlerinin bilgisi)'in hem *Hz.Davud*'a, hem de *Hz.Süleyman*'a verildiğini, ancak davanın hükmünün belirtilmesinin sadece *Hz.Süleyman*(a.s)'a öğretildiğini kaydetmektedir. *Nisaburi* öğretilenin hüküm ve fetva verme²⁸⁸ olduğunu söylemektedir.

²⁷⁷ Bkz. Taha, 20/28

²⁷⁸ Bkz. Enam, 6/97-98

²⁷⁹ Tevbe, 9/87

²⁸⁰ Bkz. (Tevbe, 9/87; Bakara, 2/251'i karşılaştırınız.)

²⁸¹ İbn Manzûr, *Lisân*, IV, 3481; *Firuzâbâdi, Kâmûs*, IV, 227

²⁸² *Cürcânî, Ta'rîfât*, 184

²⁸³ *Taylan, "Bilgi"md, DİA*, VI, 158

²⁸⁴ *Kindî, Risâleler*, 63

²⁸⁵ *İsfahânî, Müfredât*, 386

²⁸⁶ *Enbiya*, 21/79

²⁸⁷ *İsfahânî, Müfredât*, 386

²⁸⁸ *Taberî, Câmi'u'l-beyân*, XVII, 38; *Nisaburi, Tefsîr*, XVII, 38(Taberî kenerında); *Havva, el-Esas*, IX, 210

M.Ali Sabuni ve Seyyid Kutub(1966) "Fehhemna" tabirini ilham edip öğretmek²⁸⁹ şeklinde tefsir etmektedirler. Bu müfessirlerin tefsirlerinden de geçtiği gibi ayetleri açıklama veya yorumlama bilgisi olarak tefsir edilen **feh̄m** kavramı; hem içerik yönüyle, hem de geldiği kaynağı bakımından **hikmetle** bir benzerliği sözkonusudur. Çünkü bu anlama bilgisi sayesinde hak ile batıl birbirinden ayrılmakta, davalar sonuca bağlanmakta ve adalet gerçekleşmektedir. Zaten hikmetin gerçek fonksiyonu da budur. Hikmetin tanımını *İbrahim en-Nehai*(95/714) "eşyanın manalarını bilmek ve anlamak"; *Şureyh*(82/701) ise "sadece feh̄m" olarak tanımlamaktadır.²⁹⁰ Her bilgi hikmet olmamaktadır, anlama da şarttır. *Elmalılı* (1352/1942), hikmetin gerçek anlamının fiilen anlama olduğunu ifade etmektedir. Demek ki hikmet ve feh̄m de ilahi bir bağıştır, feh̄mi olmayan hakîm olamaz.²⁹¹

Sonuç olarak anlama (feh̄m) ister güç, kuvvet, yetenek olsun; isterse bilfiil anlama olsun, feh̄mden yoksun olan bir insanın hikmet sahibi olması mümkün değildir. Ayrıca anlayış, eşyanın hakikatını kavrama ile doğrudan ilişkili olduğundan hikmetin tanımı içerisinde değerlendirilmiştir. Hikmetin özü feh̄m olduğu gibi, aynı zamanda hikmeti elde etmenin aracıdır. Akıl kuvvetine sahip herkeste derece derecedir. Hikmeti kavrayıp gereğini yerine getirenler en üstün dereceyi elde etmiş kimselerdir. *Hz. Süleyman*(a.s) gibi, adaleti ayakta tutmak isteyen herkese Allah bu bağışını esirgemez.

8-Furkân

Sözlükte "iki şeyin arasını ayırmak"²⁹² manasına gelen **f-r-k** kökünden masdar olup, hakla batılı, imanla küfrü, helal ile haramı...ayıp belirlemek anlamında kullanıldığı gibi, zıt değerlere sahip olan şeylerin birbirinden seçilip ayrılmasını sağlayan ölçüye de denmektedir.²⁹³ Furkan farık veya mefruk manasına da gelir. Bu suretle mühim davaları halledip çözümleyen katî (kesin) burhanlara, mucizelere furkan

²⁸⁹ Sâbûnî, *Safvetü't-tefâsîr*, II, 270; Kutub, *Fizilâl*, IV, 2389

²⁹⁰ Elmalılı, *Hak Dini*, II, 917-919

²⁹¹ Elmalılı, *Hak Dini*, II, 919

²⁹² İbn Manzûr, *Lisân*, V, 3398; Fîruzâbâdî, *Kâmûs*, III, 397

²⁹³ İsfahânî, *Müfredât*, 377; Cürcânî, *Ta'rifât*, 181; İbn Manzûr, *Lisân*, V, 3398; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, IX, 148

ismi verildiği gibi, karanlığı yarıp sona erdirdiğinden dolayı sabah manasına da gelmektedir.²⁹⁴

Bu genel anlamından hareketle gerçeği kanıtlayan delil ve sezgiye, doğru bilgilere ve şüpheden kurtuluşa da furkan denir.²⁹⁵ Tefsirlerde ve sözlüklerde Kur'ân' da geçen yedi ayetten her birinin konusuna göre mana verilerek "Kur'ân, Tevrat veya üç büyük kitap, delil, yardım, denizin açılması, bedir günü, kurtuluş ve başarı" anlamları ile açıklanmıştır.²⁹⁶ Muhammed Esed(1992) ise "doğru ile eğriyi ayırt etmeye yarayan insan aklı ve gerçeklik bilgisi ile ahlaki ve manevi planda değerlendirme yeteneği"²⁹⁷ olarak açıklamaktadır.

*El-İsfahânî(502/1108), "Ey iman edenler, eğer Allah'tan korkarsanız (ittika ederseniz) sizin için bir furkan verir."*²⁹⁸ ayetinin tefsirinde furkanı nur, rahmet, başarı, hak ile batılı ayırt etme bilinci, sükunet ve rahatlama olarak açıklar.²⁹⁹ A.Cevcali Amuli bu ayetin tefsirini şöyle yapmaktadır: "Furkan, batını bir nur olup onun vesilesi ile güzel çirkinden, iyi kötünden ayrılır. Hak ile batılın ayırılmemesinin sırrı takvasızlıktır. İnsan her alanda (eğer o alanın takvasını korursa) nasibini alır.³⁰⁰ Çünkü "...sizde olanlar tükenir, ama Allah katında olanlar sonsuzdur."³⁰¹

Kavramsal düzlemde furkan, doğru ile eğriyi ayırt etmeye yarayan insan aklı ve gerçeklik bilgisi yönüyle hikmetle aynı anlam alanına sahiptir. Hikmetin varlığı tanımlama ve her şeyi yerli yerine koyma yani, iyi ile kötüyü birbirinden ayırtetme özelliği pratikte isabetli bir davranış olduğundan furkan olarak değerlendirilebilir.

²⁹⁴ Elmalılı, Hak Dini, V, 3561; IV, 2392

²⁹⁵ Çelik İbrahim, "furkan" md., DİA, XIII, 220

²⁹⁶ İsfahânî, Müfredât, 378; İbn Manzûr, Lisân, V, 3399

²⁹⁷ Esed, Kur'ân Mesajı, I, 15; I, 328

²⁹⁸ Enfal, 8/29

²⁹⁹ İsfahânî, Müfredât, 378

³⁰⁰ Amuli, Kur'ân'da Keramet, 63-65

³⁰¹ Nahl, 16/96

9-Kevser

Kevser kelimesi **kesretten** mübalağa siygasıdır. Çokluğun gayesine varan şey demektir.³⁰² Pek çok şey hayır, bolluk bereket³⁰³, cennette bir ırmak, nübüvvet, Kur'ân, hikmet, islam³⁰⁴ manaları verilmiştir. Kur'ân'da kullanıldığı tek örnek olan kevser, Hz. Peygamber'e vahiy, bilgi, hikmet, iyilik ve hem bu dünyada hem de ahirette şerefli ve onurlu olmak gibi soyut ve manevi anlamda iyi ve güzel olan herşeyden bolca ihsan edilmesini anlatmaktadır.³⁰⁵ Genel olarak mü'minleri de kapsayan, iç huzuru yakalamada ve kalbin manevi hazza ulaşmasında etkili olan ilahi rahmetin bir ifadesidir.

Hz.Peygamber'e verilen kevserin zıt anlamlısı olan ebter kelimesi surenin sonunda ifade edilerek, anlamının ortaya çıkmasına vesile olmuştur. Ebterin manası güdük, ardı arkası kesilecek, nesli nesebi, iyi adı, sanı kalmayacak olandır.³⁰⁶ Kelimenin manası diken olmakla birlikte ıstılahtı olarak "tek başına kalan şey, adam, hoşlanılmayan, başarısız, sonu olmayan iş" anlamında kullanılıp; bir şahsın iyilik ve hayırdan nasibi kalmadıysa, bir kimse eş, dost ve akrabalarıyla ilişkisini kestiye ve çocuğu ölüp neslini sürdürecektir kimsesi yoksa ona ebter denir.³⁰⁷ Bütün bunlar ve tarihi arka plan düşünüldüğünde, *İkrime*'den gelen rivayette kevser anlam olarak verilen nübüvvet, çok hayır, Kur'ân, hikmet, islam³⁰⁸ manaları uygun olmaktadır. Çünkü verilen hayır veya hikmet, ahiretten çok dünyayı kapsamaktadır. Eğer dünyada çok hayır elde ederse, kendisine verilen hikmet sayesinde olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü zikredilen kevser, çok hayır anlamında olup, hikmetle aynı anlam alanına sahiptir.

Sonuç olarak kevser hikmetin semeresidir, sonucudur. Hikmetin bir çok peygambere verildiği ifade edilir, ancak kevser sadece Hz.Peygamber'e verilmiştir. Bu yönüyle kevser, hikmetten daha dar bir anlam alanına sahip olup hikmetin kapsam

³⁰² İbn Manzûr, *Lisân*, V, 3829; Fîruzâbâdî, *Kâmûs*, II,176; Ersoy, *K.Kerimden ayetler*, 31-32

³⁰³ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XXX, 207-208; Esed, *Kur'ân Mesajı*, III,1314 ; Mevdudi, *Tefhim*, VII, 262; Elmalılı, *Hak Dini*, IX, 6180

³⁰⁴ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XXX, 207-208; İsfahânî, *Müfredât*, 436; İbn Manzûr, *Lisân*, V, 3829; Ersoy, *Ayetler*, 32-36

³⁰⁵ Esed, *Kur'ân Mesajı*, III, 1314

³⁰⁶ İbn Manzûr, *Lisân*, I, 205; Fîruzâbâdî, *Kâmûs*, I,689;Elmalılı, *Hak Dini*. IX, 6208

³⁰⁷ Mevdudi, *Tefhim*, VII, 270

alanındadır. Hikmetin gereğini yerine getiren her mümin; sonsuz bir hayır, kesintisiz bir ecir ve hiç unutulmayacak bir şan, şeref olan kevseri hak etmiş olur. Pratik olarak yolu ise, Allah için namaz kılmak, Allah'ın yolundan alıkoyacak her şeyi kurban etmektir.

10-Marifet

Marifet **a-r-f'**nin masdardır. Arefe fiili bir şeyin eseri, izi üzerinde derinliğine düşünerek, tefekkür ederek o şeyi bilmek, anlamak, tanımaktır.³⁰⁹ Marifet kavramı ilim karşılığında kullanılmakla beraber ilme göre daha özel anlamlar taşır.³¹⁰ Allah'ın bilgisi için **arafe** fiili kullanılmaz. Marifetle ulaşılan bilgi sınırlı bilgidir.³¹¹ Marifet, bir şeyi olduğu gibi idrak etmektir. Bu, kendinden önce bilmemezlik bulunan bir bilmedir. İlim böyle değildir. Bu nedenle Allah Teala arif değil, alim diye nitelendirilir.³¹² *El-Kindi*(260/873) marifeti "sarsılmayan görüş" diye tanımlar.³¹³ Bir başka görüş de şüphe kabul etmeyen ilim anlamındadır.³¹⁴ İlim ateşi görmekse, marifet ona dokunmaktır. Bu itibarla marifet ilme nisbetle hakikatı daha net, daha keskin olarak bize tanıtan bilgi olarak yorumlanmaktadır.³¹⁵ Marifet inkarın zıddıdır.³¹⁶ Maruf ise, Allah'a itaat konusunda bilinen her türlü davranış olup, söz veya fiil olarak aklın ve dinin güzel saydığı her şeydir.³¹⁷

Marifet Allah'ı tanıma anlamında; delil getirmek ve delile dayanmak suretiyle ulaşılan, O'nun hakkında bir bilgi anlamına gelmektedir. Burada Marifet bizzat Allah'ı bilmek değil, O'nun var olduğunu eserlerinden bilmektir.³¹⁸ *Nakib el-Attas* marifetten kasıt "hem ilm, hem de hal olması gerekir. İlm ile ulaşılan makamlar, hal ilminin kapısını açması gerekir. İşte marifet ruhun bir makamdan o makamın gerektirdiği hale geçişini düzenler".³¹⁹

³⁰⁸ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XXX, 208;Elmalılı, *Hak Dini*, IX, 6182; Mevdudi, *Tefhim*, VII, 265

³⁰⁹ İsfahâni, *Müfredât*, 331; İbn Manzûr, *Lisân*, IV, 2897

³¹⁰ Taylan, "Bilgi Md"., *DİA*, VI, 158,

³¹¹ İsfahâni, *Müfredât*, 331; İbn Manzûr, *Lisân*, IV, 2897

³¹² Cürçânî, *Ta'rifât*, 232

³¹³ Kindî, *Risâleler*, 70

³¹⁴ Fersahoğlu, *Zihin Eğitimi*, 160

³¹⁵ Taylan, *Gazzali'nin Düşünce Sisteminin Temelleri*, 96-98

³¹⁶ İsfahâni, *Müfredât*, 331

³¹⁷ Cürçânî, *Ta'rifât*, 233

³¹⁸ Özcan, *Dini Çoğulculuk*, 37

³¹⁹ Attas, *İslam ve Laisizm*, 97

Kur'ân'da *arafe* fiili yetmiş bir ayette geçmektedir. Bunlardan 44 tanesi isim şeklindedir. Kur'ân'ı Kerim de alametlerinden, izlerinden, eserlerinden hareketle bir bilme şekli³²⁰; akıl ve hisle idrak etme şeklinde bir bilme³²¹; birisine bilgi aktarma³²²; itiraf etme³²³; tanışıklık³²⁴; ard arda takip etme³²⁵; güzel olan, şeriatça güzel görülen fil manasında³²⁶; güzellikte, marufta tabi olma³²⁷ şeklinde kullanılmıştır. Kur'ân "...sen onları yüzlerinden tanırısın"³²⁸ ayetinde 'arefe' kökünden bilmeyi, tanımayı; alametlerinden, yani cihada gittiğinden dolayı çalışmamış, nafakasını sağlayacak durumları olmamış bundan dolayı da fakir kalmış, ama sizden de istemeye utanan, bu kadar da edepli ve temiz duygulara sahip bu insanları sen yüzlerinden okur ve tanırısın³²⁹ şeklinde kullanmıştır. Yine aynı şekilde münafıklar hakkında da; "*Biz dileseydik, onları sana gösterirdik, sen onları simalarından tanırdın ve onları sözlerinin üslubundan tanırdın...*"³³⁰ ayetinde isim verilmemekle birlikte hal ve hareketleri ile bu insanların tanınabileceği vurgulanmaktadır.

Netice olarak hikmetin tanımında da ifade edildiği şekilde, eşyanın görünen eserlerinden hareketle özünü kavramayı, Allah'ı yarattıkları ile bilmeyi veya her şeyi olduğu gibi idrak etmeyi ifade ettiğinden hikmetin bir yönüyle, marifet benzer veya yakın anlam alanına sahiptir

11-Hayr

Hayr; "harâ" fiilinin masdarıdır. "Harâ", tercih etmek, seçmek, hayırlı olmak güzel davranmak, iyi davranmak anlamlarına gelmektedir. Cemisi, "huyur"dur.³³¹ Şerr'in zıddı olan hayr; akıl, ilim, mal, adl ve ihsan gibi herkesin rağbet ettiği şeydir³³²

³²⁰ Muhammed, 47/30

³²¹ Bakara, 2/79; Maide, 5/83

³²² Tahrîm, 66/3

³²³ Mü'min, 40/11; Mülk, 67/11; Tevbe, 9/102

³²⁴ Fetih, 48/13

³²⁵ Mürselat, 77/1

³²⁶ Araf, 7/199; Bakara, 2/229, 231, 240

³²⁷ Bakara, 2/128, 178, 180, 235

³²⁸ Bakara, 273

³²⁹ Muhammed, 47/30

³³⁰ Bakara, 2/273

³³¹ İbn Manzûr, Lisân, II, 1298

³³² İsfahânî, Müfredât, 160

Hayr kelimesi isim, fiil ve sıfat olarak Kur'ân'ı Kerim'de ikiyüzden fazla ayette geçmektedir. Kur'ân'daki anlatıma göre, *hayr*'ın hem dünya meseleleri hem de dini itikad sahasını içine aldığı³³³ görmekteyiz. *Hayr*'ın dünya meseleleri sahasında en çok kullanımı, bu sözcüğün, mal (servet) sözcüğünün anlamdaşı olarak kullanımındır.³³⁴

"Hayr" sözcüğü, "iyilik" anlamına kullanılmıştır. "*Her ne iyilik ederseniz, bu kendiniz için olacaktır...ve her ne iyilikte (hayr) bulursanız o size tam olarak geri verilecek ve siz asla haksızlığa uğramayacaksınız. Ve her ne iyilik (hayr) ederseniz Allah ondan haberdardır...*"³³⁵ buyrulmaktadır.³³⁶

"Hayr" sözcüğü, Kur'an'ı Kerim'de "Allah'ın nimeti"³³⁷, Allah'ın özel nimeti olan vahiy³³⁸ İnanç ve gerçek itikad³³⁹, hayırlı iş³⁴⁰, kamil mü'min³⁴¹ anlamlarında kullanılmaktadır. Ancak verilen örneklere bakıldığında hayr sözcüğünün dini meseleler sahasında manalarının başlıca iki sınıfa dahil olduğu görülecektir: *Biri*, kaynağı Allah'ta bulunan "iyilik", *diğeri* de insanın hasil ettiği "iyilik"tir.³⁴²

Hayr kavramı, hikmetle beraber sadece Bakara 2/269'da kullanılır. "Hikmet verilen kimseye çok hayr verilmiştir..."bu ayetin öncesine baktığımızda hikmetin zikredilişinin sebebini görüyoruz. Bu da mü'minleri, şeytanın fakirlikle korkutmasına engel olmak, onları cimrilikten kurtarıp, cömert bir insan yapmak ve verilecek malın en güzelini vermeye alıştırmak amaçlarını taşımaktadır. Kur'ân bunu, indirilen vahyin emrine göre düşünerek infak eden hikmet sahibi, kimsenin akledebileceğini ifade etmektedir.³⁴³ Bunları yapamayan ise hikmetten nasip almamış, hiç bir *hayr*'a nail olmamış kimseler olarak takdim edilmektedir.

Elmalılı(1352/1942) bu ayetin tefsirinde şöyle diyor: "Hikmetsiz binde bir hayr'a kavuşturulursa, bir hikmet ile binlerce hayr'a kavuşturulur. Hikmet dünya ve

³³³ İzutsu, **Kur'ân da dini ve Ahlaki Kavramlar**, 286

³³⁴ Elmalılı, **Hak Dini**, IV, 6021; İzutsu, **Ahlaki Kavramlar**, 287; Bkz. Bakara, 2/180

³³⁵ Bakara, 2/272-274

³³⁶ Ayrıca Bkz: (2/54,61,103,105,110,215; 3/15,26,30,150;4/19,25, 99/7); Abdülbaki, **Mu'cem**, "hyr" md.,249-251

³³⁷ Al-i İmran, 3/26,73-74

³³⁸ Bakara, 2/105,269; Nahl, 16/30

³³⁹ Enfal, 8/70

³⁴⁰ Maide, 5/48; Enbiya, 21/90

³⁴¹ Sad, 38/46-47

³⁴² İzutsu, **Ahlaki Kavramlar**, 289

³⁴³ Mevdudi, **Tefhim**, I, 167

ahiretin hayrını içerir. Hikmetsiz hayr ise bir var bir yoktur.³⁴⁴ Bir çok hayır hikmettedir. En kamil hikmette büyük ve genel hayrdır. Demek ki hikmet, iyi ile kötüyü ayırt eden bir akıl sayesinde iyiliği celbeden, hayra erişmeye vesile olma gibi bir özelliği vardır. Hikmetle yapılan her iş hayr olur, hayrıyla sonuçlanır.

12-Tedebbür

Dübür veya dübr; önün zıddı, arka, sırt manasına gelip, bir şeyin dübürü veya dübrü, o şeyin sonu, akibeti, sonucu demektir.³⁴⁵ Tedebbür bir işin sonucunu başından hesap etmektir.³⁴⁶ Tedbir bir işin arkasını görerek ona göre gereğini tayin etmektir.³⁴⁷ Tedebbür; nazar tefekkür, itibar ve taakkul gibi düşünmeyi ifade eden bir kavramdır. Tedebbürdeki düşünme eylemi geleceğe yöneliktir. Geçmişe yönelik olursa tezekkür olur.³⁴⁸

Kur'ân'da iki yerde *tedebbür* olarak ve iki yerde de idğamlı(yeddebberu) şeklinde olmak üzere dört yerde geçmektedir. Hepsi de Kur'ân üzerinde düşünmeyi ifade eden ayetlerdir. Tefekkür deliller üzerinde düşünmek iken; tedebbür işin varacağı son akibet hakkında düşünmektir.³⁴⁹ Kur'ân'ın tedebbür emri, herşeyin hareket noktası ve gayesi hakkında düşünmeyi ihtiva etmektedir. Düşünme bir ibadet olduğu gibi, yanlışları eleyip kesin bilgiyi doğuran entellektüel bir faaliyet ve bilgi için de vazgeçilmez bir yöntemdir.³⁵⁰ Tasavvuf bu düşünme biçimini ruhi arınma olarak görür.³⁵¹ İnsanın kendi akibeti üzerinde düşünmesi ve ayrıca Kur'ân okuyarak onun derin anlamı üzerinde tefekküre dalması tedebbürdür.

Bu konu ile ilgili olarak *Abdullah b.Mesud(32/652) "Her kim, öncekilerin ve sonrakilerin ilmini arzularsa Kur'ân'ı harmanlasın, onu iyice tedebbür etsin."*³⁵² demektedir. Çünkü Kur'ân Hz.Peygamberin anlatımıyla her vadide ve mevsimde

³⁴⁴ Elmalılı, **Hak Dini**, II, 914

³⁴⁵ İsfahâni, **Müfredât**, 164; İbn Manzûr, **Lisân**, II, 1317

³⁴⁶ Kutluer, "düşünme" md, **DİA**, X, 53

³⁴⁷ Elmalılı, **Hak Dini**, VI, 3859

³⁴⁸ Kutluer, "düşünme" md, **DİA**, X, 53

³⁴⁹ Cürcânî, **Ta'rifât**, 69; Havva, **el-Esas**, III, 220

³⁵⁰ Kâdî Abdülcebbar, **el-Muğnî**, XII, 533

³⁵¹ Kutluer, "düşünme" md, **DİA**, X, 53

³⁵² Gazzâlî, **İhyâ**, I, 290

devşirilmeyi bekleyen, tazeliğini hiç yitirmeyen bir turfanda gibidir.³⁵³ Kur'ân'ın pasajları düşünmeyi, bilgi ve marifeti yüceltirken, onun mübelliği ve mübeyyini yani yorumcusu olan Hz.Peygamber(a.s)'de her fırsatta tefekkür ve tedebbürü yüceltmıştır.³⁵⁴ Böylesi Kur'ânî ve nebevi tavır müslümanların bilgiye, düşünceye olan aşklarını ilk dönemlerde canlı tutarak "*müşriklerin dilinden de olsa hikmeti alınız*"³⁵⁵ anlayışını getirmiş. Bilgi ve düşüncenin önünde hiç bir duvar bırakmamıştır. Hikmetin kendisi olan vahy üzerinde tedebbür etmemek; körlük, akledememek ve sağırılık olarak nitelendirilmektedir. Kur'ân kendisine hikmet verilen insanın en büyük özelliği olarak tedebbürü öngörür.

Sonuç olarak tedebbür; hikmetin elde edilmesinde bir ön hazırlıktır. Kendisine hikmet verilen insanın vasfi tedebbür etmektir. Doğru bir düşünme biçimine sahip olmayan kimsenin, isabetli bir eyleme sahip olması düşünülemez; o halde hikmet bu iki özelliğin toplamı ise, tedebbür özelliğine erişemeyen kimse hikmetten de nasiplenememiş demektir.

13-Şuur

Şeara filinden türemiş olup, bilmek, akletmek, duyularla idrak etmek, hissetmek ve anlamak manalarına gelmektedir.³⁵⁶ Şaire, ince zekası ve bilgisinden ötürü şair denmiştir. "Şiir" ince bilginin adıdır.³⁵⁷ Aynı kökten gelen "şiar" kelimesi de sembol, parola, alâmet, kendisiyle tanınan arma, işaret³⁵⁸ ve şuurda bir bilinç veya normalin üzerinde haberdar olma manası vardır.³⁵⁹ Şuur, ferdin belirli, her hangi bir andaki ruhsal yaşayışının tümüdür. Zihnin kendi ruhsal hallerini vasitasız olarak tanımasıdır.³⁶⁰ Cahiliye Araplarının şiire ve şaire büyük değer vermeleri, önemli işlerini ve hayati kararlarını almadan görüş ve düşüncelerine baş vurmaları ve verdikleri hükme göre hareket etmeleri, onların büyük bir bilinç ve hissediş düzeyinde olduklarını

³⁵³ Hanbel Ahmet, Müsned, I, 7

³⁵⁴ Kılıç, Sembolik Dil, 179-180

³⁵⁵ İbn Abdürabbih, İkdü'l-ferid, II, 232

³⁵⁶ İsfahâni, Müfredât, 262; İbn Manzûr, Lisân, III, 2273

³⁵⁷ İsfahâni, Müfredât, 262; İbn Manzûr, Lisân, III, 2274

³⁵⁸ İsfahâni, Müfredât, 262; İbn Manzûr, Lisân, III, 2274

³⁵⁹ Fazlurrahman, Ana Konularıyla Kur'ân, 203

³⁶⁰ Bkz:Fersahoğlu, Zihin Eğitimi, 29

ve ruhlarla, cinlerle irtibatlı oldukları inancını taşımalarındandır. Hz Peygambere şâir ve mecnun demelerinin arkasında yatan inanç da buydu. Kur'ân bunu eleştirir ve reddeder.³⁶¹

Bilinçlilik (şuurluluk), bir kimseye ne yaptığını bilme, doğru olanı seçme, anlama yetisi verir.³⁶² İnsanoğlu eşya ve olayları, bir başka ifadeyle hayatı yorumlarken, onunla ilişkide bulunurken insani bir şuurla hareket eder. Şuur olmadan hiç bir şeyin farkında olunamaz ve bilinemez. Ahlaki davranışlarımız şuurlu ve zaruri olan bir mükemmelleşme arzu ve irademizin eseridir. Bundan dolayı şurudan kurtulmadıkça sorumluluktan kurtulamayız.³⁶³ Kur'ân insanda daima uyanık ve sağlıklı bir şuurun, bilincin olmasını istediğinden içki vb. uyuşturucu maddeleri yasaklamıştır. Şahıs olarak insan şehadetle tam şuurunu kazanmaktadır.³⁶⁴ Aşağıda verdiğimiz ayet şuurlu bir şehadetin özelliğini açıklar mahiyettedir.

*"Böylece sizi orta bir ümmet yaptık ki, insanlara şahit olasınız, Elçi de size şahit olsun. Biz Elçi'ye uyanı, ökçesi üzerinde geriye dönenenden ayıralım diye, eskiden yöneldiğin Kabe'yi kible yaptık. Bu Allah'ın yol gösterdiği kimselerden başkasına elbette ağır gelir. Allah sizin imanınızı zayıf edecek değildir. Şüphesiz Allah, insanlara şefkatli, merhametlidir."*³⁶⁵ Bu ayette çağrı, kendi benliğimizin farkında olmamızdır. Bu iman ilanı, aklımı kullanmaya, kendi serbest iradesi ve hürriyeti içinde hareket etmeye ehil olarak kendi şuurumuzu kazanmaktır.³⁶⁶

Şuur, hem dış dünyada ve hem de iç dünyamızda bize bilgi kaynağıdır. Kur'ân'ı Kerim şuur kavramını fiil halinde kullanır. Manevi bir farkediş, anlama ve idrak etmeyi ifade etmeyi yani insana göre gayb olan bir alanı ele aldığından şuur kavramını olumsuz kullanır. Çünkü gaybi olgulara duyularla sezgilerle ulaşılamaz.³⁶⁷

Yapılması gereken insanın iç dünyasına ve çevresine dönerek gücü dahilinde olan alanda varlığı, hikmetli vahyin esprisini içerisinde ele alarak yorumlaması gerekiyor. Eğer iç dünyasında böyle bir şey yoksa kendisine, yaratıcısına yabancılaşmış

³⁶¹ Bkz. (Tur, 52/30; Yasin, 36/69; Enbiya, 21/5; Saffat, 37/36; Hakka, 69/41)

³⁶² Özbaydar, **Psikoloji Ders Kitabı**, 18

³⁶³ Arvasi, **İnsan ve İnsan Ötesi**, 23

³⁶⁴ Lahbabi, **İslam Şahsiyetçiliği**, 35

³⁶⁵ Bakara, 2/143

³⁶⁶ Lahbabi, **İslam Şahsiyetçiliği**, 52

³⁶⁷ Albayrak, **Kur'ân'da İnsan Gayb İlişkisi**, 146-147

insanın farkında olmayarak hüsrana uğrayacağı vurgulanır. Netice olarak kendisinin, yaratıcısının ve varlığın şuurunda olmayan, yani sarhoş olan insanın hikmetle hareket etmesi zordur. Davranışlarımızın anlamlı olması şuurlu olmamıza bağlıdır. Şuur düzeyi yüksek olan kimse, o oranda da hikmet sahibi demektir. Demek ki, şuur hikmetli olmanın ön şartıdır. Şuursuz bir hikmetten bahsedilmesi mümkün olmadığı gibi, hikmetsiz bir şurdan da bahsedilemez. Bunlar birbirini tamamlayan bir bütünün parçalarıdır. Şuur, akleden hikmetli birey ve toplumun ayrılmaz parçasıdır.

14-Takva

Takva, **vikaye** masdarından türetilmiş bir isimdir. Vikaye, bir şeyi eziyet ve zarar veren şeyden korumak³⁶⁸ bir şeyi saklamak, muhafaza etmek, ıslah etmek anlamlarına gelmektedir.³⁶⁹ Takva kelimesinin içerisinde bu anlamları bulmak mümkündür. Nitekim takvaya, nefsi günah işlemekten muhafaza etmek,³⁷⁰ veya nefsi, bir fiili yapma veya terkten dolayı kazanacağı neticeden korumak anlamları verildiği gibi³⁷¹, tamamen mecz olmuş ve bütünleşmiş insan şahsiyeti ve bütün olumlu parçaların birleşmesi ile meydana gelen kararlılık, şeklinde anlam verilmektedir.³⁷²

Korunmayı kabul etmek, diğer bir ifadeyle korunmaya girmek, elem ve zarar verecek şeylerden sakınıp kendini iyice korumak demek olan **ittika** ve onun ismi olan **takva**³⁷³ islami istilahda genel olarak: "İnsanın kendisini Allah'ın vikayesine (muhafazasına) koyarak, ahirette zarar ve eleme sebep olacak şeylerden titizlikle koruması, yani günahlardan geri durup hayır olan işlere sarılması" diye tarif edilmiştir.³⁷⁴

Takva, cahiliyye döneminde, hayvan olsun, insan olsun, canlı varlığın dışardan gelecek yıkıcı bir kuvvete karşı kendisini savunması olarak anlaşıldığı ve dini anlam taşıdığı kaydedilmektedir.³⁷⁵ Daha sonraları, muttaki denildiğinde, Allah'ı

³⁶⁸ İbn Manzûr, *Lisân*, VI,4901; Firuzâbâdî, *Kâmûs*, IV,582, *Besâir*, V,256; İsfahânî, *Müfredât*, 530

³⁶⁹ İbn Manzûr, *Lisân*, VI,4901; Âsım Efendi, *Kâmûs Tercümesi*, IV,1221

³⁷⁰ İsfahânî, *Müfredât*, 530

³⁷¹ Cürcânî, *Ta'rifât*, 78-79

³⁷² Fazlurrahman, *Ana konularıyla Kur'ân*, 91

³⁷³ Cebeci, *Kur'ân'a Göre Takva*, 47

³⁷⁴ Elmalılı, *Hak Dini*, I, 69

³⁷⁵ İzutsu, *Kur'ân da Allah ve İnsan*, 25

birleyen mü'min anlaşıldığı belirtilmektedir.³⁷⁶ Fakat şunu da belirtmek gerekir ki, takva Kur'ân'da bu öz manasını yitirmemekle beraber, daha geniş bir anlam kazanarak yepyeni bir mefhum oldu.³⁷⁷ Zira Kur'ân'da ittika veya takva çeşitli yerlerde birbirinden biraz farklı üç anlamda kullanılmıştır. Bunlar *şirkten korunmak, islama girdikten sonra büyük ve küçük günahlardan sakınmak, kalbi meşgul edecek her şeyden temizleyip Allah'a yönelmek anlamında saf dindarlık ve tam huşu içerisinde olmaktır.*³⁷⁸

Takvanın özü kişiyi Allah'ın gazabına uğrmaktan koruyacak olan Allah korkusudur.³⁷⁹ Takva hiç bir şüphenin hayatın hiç bir safhasında etkilemeyeceği bir iç benlik meselesidir. Allah korkusu ile tutuşan bir vicdan canlanır. Kişinin Allah'a minnet borcu duymasından, Allah'a karşı olan vazifelerinin şuurunda olmasından, O'na hesap vereceğinin farkında olmasından kaynaklanan ve kendisine bahşedilen zaman dilimi içerisinde gücünü ve kabiliyetini nereye sarf ettiğini, diğer varlıklara karşı nasıl davrandığına bağlı olduğuna ilişkin tam bir bilinçten kaynaklanır.³⁸⁰

Takvanın kendisi, bilginin (marifet) ve salih amelin ürünüdür. Bu yönüyle takva sınırsızdır. Çünkü Allah'ın ilmi tükenmez ve gereklerini yerine getirmek içinde insan ömrü yetmez. Bundan dolayı Rabbimiz "*Allah'tan gücünüz yettiği kadar sakının.*"³⁸¹ Ancak insan sınırlı bir takva ile yükümlü değildir, çünkü takvanın her bir derecesi, daha üst bir gücün ortaya çıkmasına ortam hazırlar. Takva insanı güçlendiriyorsa ve insan gücü ölçüsünde takvalı olmak gerekiyorsa bu durumda takva için bir sınır yoktur.³⁸² Bir başka ayette şöyle buyurulmaktadır: "*Allah'tan sakınırsanız, size iyiyi kötüden ayıracak bir anlayış (furkan) verir.*"³⁸³ Yani takvalıysanız bu gücü verir, hak ile batılı ayırma gücünün sıradan insanın öğrenim görmekle ulaşabileceği bir yol olmadığı anlaşılmaktadır.³⁸⁴ Bir başka ayette "*Ey iman*

³⁷⁶ İzutsu, Kur'ân da Allah ve İnsan, 299

³⁷⁷ Cebeci, Kur'ân'a Göre Takva, 17

³⁷⁸ Ateş, Çağdaş Tefsir, I, 31-32

³⁷⁹ Mevdudi, İslami Hareketin Dinamikleri, 85

³⁸⁰ Mevdudi, İslami Hareketin Dinamikleri, 81

³⁸¹ Teğabün, 64/16

³⁸² Amulî, Kur'ân'da Keramet, 43

³⁸³ Enfal, 8/29

³⁸⁴ Amulî, Kur'ân'da Keramet, 44

*edenler, Allah'tan gereği gibi sakının*³⁸⁵ Yani takvanın gerektiği şekilde ve Allah'a layık olacak şekilde, tarzda takvalı olun. Eğer siz takvayı aşkın, sınırsız güce sahip olan Allah'a karşı sorumluluğunuzun bilincinde hareket etme olarak görüyorsanız, aynı şekilde takva yolunda Allah size sınırsız bir enerji ve güç verecek demektir. Takva ile hikmetin birarada zikredildiği Bakara suresinin 231.ayetinde: "*Kadınları boşadığınız zaman, bekleme sürelerini bitirdiler mi, ya onları iyilikle tutun, ya da iyilikle bırakın; haklarına tecavüz edip zarar vermek için onları (yanınızda) tutmayın. Kim bunu yaparsa kendine yazık etmiş olur. Allah'ın ayetlerini eğlence yerine koymayın; Allah'ın size olan nimetini ve size öğüt vermek için Kitab ve hikmetten size indirdiklerini düşünün, Allah'tan korkun ve bilin ki, Allah her şeyi bilir.*"

Mevdudi (1979), bu ayetin tefsirinde "Yani, Allah'ın sizi büyük sorumluluk gerektiren bir konuma getirdiğini unutmayın. O size kitabı vermiş, hikmeti öğretmiş ve sizi bütün tümmetlere önder kılmış...hakkın şahitleri kılmış. Bu nedenle safsata yaparak Allah'ın ayetleri ile oynamamanız, şeri kuralları istismar etmemeniz ve tüm dünyaya doğru yolu göstermeniz beklenirken, evlerinizde, zavallı ve adalet dışı bir hayat sürmeniz size yakışmaz."³⁸⁶

Elmalılı (1352/1942) "Siz Onun nimetlerini unutur, bu kitabı hikmetin kadrini bilmez, hukukunu muhafaza etmez, ahkamına riayet eylemezseniz. Tasavvur edemeyeceğiniz envai ikaba giriftar olacağınızı bilmelisiniz."³⁸⁷

Bu ayette hikmetin zulmü ve sömürüyü engelleyici bir fonksiyonu olduğu aşikardır. Kendi ehline karşı kederde de olsa, adaleti emreder. Kişi kendi evinde takva esasına uygun hareket etmesi gerekir. Takva hikmet ilişkisi sebep-sonuç ilişkisidir. Allah'ın gönderdiği kitab ve hikmetle verilen öğüt sayesinde mümin takva sahibi olur. Hikmetin olmadığı yerde takvadan bahsedilemez.

³⁸⁵ Al-i İmran, 3/102

³⁸⁶ Mevdudi, *Tefhim*, I, 143

³⁸⁷ Elmalılı, *Hak Dini*, II, 792

15-Firaset

Sözlükte keşfetme, sezme, ileri görüşlülük, bir şey hakkında iyice düşünmek, delille bir şeyi ispat etmek³⁸⁸ gibi manalara gelen firaset kelimesi dar anlamda bir kimsenin dış görünüşüne bakarak onun ahlak ve karakteri hakkında tahminde bulunmayı ifade eder. Geniş anlamda ise akıl ve duyu organları ile bilinmeyen, ancak sezgi gücü ile ulaşılan bilgi alanlarını kapsar.³⁸⁹ *Cürcânî* (816/1413) ise "Hakikat ehlinin ıstılahında, kesin bilginin keşif yoluyla elde edilmesi, gaybın görülmesi"³⁹⁰ diye kaydetmektedir. Kaynaklarda hikemi ve tabii, riyazi ve ilahi olmak üzere üç firasetten söz edilir. Hikemi ve tabii firaset anlayışı islam dünyasına islam öncesi kültürlerden geçmiştir. *Aristo*'dan (Sırrü'l-Esrar) ve cahiliye dönemi İlmü'l-kıyafe (İz sürme) den etkilendiği kaydedilmektedir.³⁹¹

Genellikle keskin bir zeka ve üstün bir sezgi gücüne sahip olan kişilerin sıkı bir perhiz ve çile sonucu ruhi ve fikri yönlerini güçlendirerek firaset sahibi olmaları mümkün görülmektedir. Veya Allah'ın kalbine attığı bir nur ile kulun hakkı batıldan, doğruyu yanlıştan, faydalıyı zararlıdan ayırmasına ve muhatablarının karakterlerini teşhis etmesine ilahi firaset denir.³⁹² "*Mü'min'in firasetinden sakınınız, zira o Allah'ın nuru ile bakar*"³⁹³ hadisi de buna işaret eder.

Firaset; kalbin, Hakkın nuruyla görmesi demektir. Kalb o nur ile mugayyebatı görür. Ancak iman derecelerinde ileri giden kimselerin firaseti doğrudur.³⁹⁴ Bir çok müfessir Hicr 15/75 ayetinde ki mütesevvinin ifadesini ilhamdan kaynaklanan firaset şeklinde anlamışlardır. *Taberi* (310/923), *mütevessimin* ifadesine *Mücahid* (103/721)'in, müteferris (firaset ehli) manası verdiğini ve kendisi de bir takım hadisler zikrederek bu görüşü temellendirmeye çalışmıştır.³⁹⁵

Ramazan Altıntaş, firasetin hidayetini ileri mertebelerinden olduğunu ifade ederek, *Hz Süleyman ve Davud* (a.s)'ın hükümdeki isabetlerini firaset olarak

³⁸⁸ İbn Manzûr, *Lisân*, V,3379

³⁸⁹ İbn Manzûr, *Lisân*, V,3379; Uludağ, "firaset" md, *DİA*, XXIII, 116

³⁹⁰ *Cürcânî*, *Ta'rifât*, 181

³⁹¹ İbn Manzûr, *Lisân*, V,3379; Uludağ, "Firaset" md, *DİA*, XXIII, 116

³⁹² Uludağ, "Firaset" md, *DİA*, XXIII, 116; Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazzali*, 200

³⁹³ *Tirmizî*, *Tefsîr*, 16

³⁹⁴ *Ateş*, (*Tasavvufun Ana İlkeleri*) *Süleminin Risaleleri*, 30

³⁹⁵ *Taberî*, *Câmi'u'l-beyân*, XIV/31-32

değerlendirmektedir. Ayrıca ictihatta isabetin hikmet olduğunu ifade ettikten sonra, zeka kıvraklığı ve derin bir anlayış gücünü de firaset olarak yorumlamaktadır.³⁹⁶

Netice olarak anlam ve sonuçları bakımından firaset kavramı hikmet kavramı ile hemen hemen aynıdır. Ancak firaset Kur'ân'da hiç geçmemesi hikmetin kapsamı içerisinde değerlendirilebilir. Fakat herkesin kendisine göre indi bir yorumla firaseti spekülâtif bir alana çekmesi mümkündür. Manevi bir hal olduğundan dolayı hiç kimse için belge ve delil olamaz. Ve *Nisaburi* (368/978)'nin ifadesi ile hiç kimse kendisinin firaset sahibi olduğunu da iddia etmemelidir.³⁹⁷ Kimse firasetinden dolayı üstün ve farklı görme gibi bir kutsallık kapısını aralamamalıdır. Zaten firaset sahibi olan, tevazu sahibidir. Tekebbürün emaresi onda görülmez. Netice itibariyle hikmet firaset ilişkisi sebep-sonuç ilişkisidir, hikmetin olduğu yerde firasetten söz edilebilir.

C-HİKMET KAVRAMI İLE ZİT ANLAM ALANINA GİREN KAVRAMLAR

1-Sefeh

Beyinsizlik, akılsızlık, hafiflik, ahmaklık, cahillik, bilmemek gibi anlamlara gelmektedir.³⁹⁸ Sefeh; sevinç ve öfkeden insanın zihninde, işinde ve davranışında meydana gelen hafiflikten ibarettir ki, onu aklın ve şeriatın hilafına işler yaptırır.³⁹⁹

Sefihlik hem dünyevi hem de uhrevi anlamda tasarruflarında isabet kaydetmeyen kişidir.⁴⁰⁰ Hem budalalığa varan hafiflik, fikirsizlik, tenkitsizliktir ki zıddı ağırbaşlılık, tam akıllılıktır.⁴⁰¹ Sefeh; akli ve dini eksik olmasından kaynaklanan ve bunlara aykırı şeyler söyleyip ve yaptığından ahmak ve fasık adı verilmiştir. Fasıkta Allah'a isyan sözkonusu iken, akli noksanlıkta(sefeh) böyle bir durum sözkonusu değildir.⁴⁰² Hukuki anlamda çocuk olsun, büyük olsun, erkek veya kadın olsun kötü

³⁹⁶ Altıntaş, *Hidâyet ve Dalâlet*, 141-144

³⁹⁷ Uludağ, "firaset" md., *DİA*, XIII, 117

³⁹⁸ İsfahânî, *Müfredât*, 234; İbn Manzûr, *Lisân*, II, 2032-2033; Fîruzâbâdî, *Kâmûs*, IV, 408

³⁹⁹ Cürcânî, *Ta'rifât*, 132; Fîruzâbâdî, *Kâmûs*, IV, 408

⁴⁰⁰ İsfahânî, *Müfredât*, 234

⁴⁰¹ Elmalılı, *Hak Dini*, I, 234

⁴⁰² Elmalılı, *Hak Dini*, I, 1292

yönetim ve tasarrufu nedeniyle malını telef etmesinden dolayı⁴⁰³ hakim tarafından sefih'in tüm tasarrufları (alım-satım) elinden alınır.⁴⁰⁴

Sefih (sefiḥ) kelimesi Kur'ân'ı Kerim'de dokuz yerde geçmektedir. Bu kelime iki anlamda kullanılmaktadır. *Birincisi*, kendisini üstün görüp; İslama düşman ve müslümanları ayak takımı, cahil ve yobaz olarak algılayan kesim; bunlar, her şeyi ve her şeyin iyisini kendilerinin bildiğini zannederek ilahi mesaja karşı çıkar, mü'minleri de beyinsiz görürler. Kur'ân'ı Kerim bu manada sefiḥi; inançta, doğru yoldan sapanların müşrik ve kafirlerin sıfatı olarak kullanılmıştır. *Hud* (a.s)'ın kıssasında⁴⁰⁵ müşriklerin *Hud* (a.s)'ı beyinsizlikle suçlamaları; resulün bir çılgınlık içinde olduğunu ve akla aykırı şeyler peşinde koştuğunu iddia ederlerken sefiḥ olarak nitelendiriyorlardı. Bu anlayış, kendilerinden başka kimsenin toplum hakkında proje geliştirebilecek bir akli kapasiteye sahip olamadığı iddiasını taşıyordu. Bu davet müşrik oligarşik yapıyı ve bu yapıyı ayakta tutan mele ve mütrefin konumunu tartışan ve reddeden bir davettir.⁴⁰⁶ Münafıklar⁴⁰⁷ kendilerini soylu, makam mevki sahibi zannedip, aslı astarı olmayan, kendilerinden daha düşük bir sosyal yaşantı sürdürenlerle aynı konumda olmayı istemediklerinden, mü'minleri beyinsiz bir grup olarak nitelendirmişlerdir. Ku'ran ise esas beyinsizlerin, akledemeyenlerin, iyi ile kötüyü birbirinden ayırdedemeyenlerin onlar olduğunu; bu cehaletlerinden dolayı fakirliği bahane ederek çocuklarını öldürdüklerini⁴⁰⁸ belirtir. Ayrıca cahilliklerinden nefsin helak edip yok eden; saptıran, cahil, ahmak kimseden başkasının İbrahim milletinden (din) yüz çevirmeyeceğini⁴⁰⁹ ve Allah'ın emirlerinden şüphe etmenin ancak beyinsizlik⁴¹⁰ olacağını belirtmektedir.

Beyinsizlik mali harcamalarda da söz konusu olduğundan Kur'ân mü'minlere, velilere veya ulü'l-emre (yetki sahiplerine)⁴¹¹ seslenerek, kimsesi olmayan yetim ve öksüzler, akli ermeyen genç-ihiyar, kadın ve erkeğe sahip çıkarak, onların

⁴⁰³ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, IV, 165-166

⁴⁰⁴ Zeydan, *el-Veciz fi usulü'l-fikh*, 97

⁴⁰⁵ Araf, 7/66-67

⁴⁰⁶ Behiy, *Mefâhim*, 244

⁴⁰⁷ Bakara, 2/13

⁴⁰⁸ Enam, 6/140

⁴⁰⁹ Râzi, *Mefâtiḥu'l-ğayb*, II, 147

⁴¹⁰ Bakara, 2/142

⁴¹¹ Nisa, 4/59

tasarruflarına el koyup, onlar adına bir kayyum tayin ederek, onların menfaat ve maslahatlarını gözeterek harcama, yatırım yapıp-yedirip giydirmelerini istemektedir.

Ayrıca sefihliğinden dolayı malından mü'minlerin iç ve dış düşmanlarına yardım ederek ya da zararlı bir ideolojiyi yaymak için Allah'ın dini ve müslümanlarla savaşmak için harcama yapan müslüman, bu yolda az da harcarsa malının sefihidir. O halde *sefih, toplumun gücüne, dinine ve inancına zarar vermek için mal harcamasında sapık, şaşırın kimsedir*. Beyinsizce mali tasarruf, sapıtmaya, Allah'ın dinine ve müslümalara düşmanlık açısından kafirin niteliğine çok yakındır.⁴¹²

Kur'ân sağlıklı bir toplumun inşasında ilk önce itikadi bir cehalet ve beyinsizliği yok eder, bireyi ıslah etmeye çalışır. İtikadi yönden hidayete ermiş fert ve toplulukların hidayetin gösterdiği ölçülere göre harcama ve yatırım yapmalarını isteyerek, toplumu ve ferdi ifsad edecek her türlü harcama ve yatırımı yasaklamaktadır. Her şeyin bir ilim üzere olmasını, ön yargı ve araştırılmaksızın yapılacak her türlü eylemin bir zulüm olacağını belirtir.⁴¹³

Netice olarak; Hikmet bir ilim üzere neyi, nasıl yapacağını bilmek ve bu ilme uygun fiilde isabet etmek demektir. Sefehlik ise bir ilim olmaksızın, ön yargı ile hareket edilerek neyi, nereye konulacağını bilmeden işlerde karışıklık ve düzensizlik meydana getirme halidir.⁴¹⁴ Cahilce yapılan her eylem(sefeh), zulme sebep olduğundan dolayı fesada yol açacağından toplumun yozlaşp, çürümesine neden olur. Demek ki hikmet, bireyi ve toplumu bir medeniyetin merkezine doğru götürürken, sefeh ise, çürüme ile birlikte yokoluşa götürür. Özetlersek, sefeh'in Kur'ân terminolojisinde itikadi bir boyutu vardır. Müslümanların sefihçe mallarını harcamaları da bu kapsama girer. Sefihlikte israf ve aşırılık sözkonusu iken, hikmetlilikte tutumluluk, denge ve itidal vardır.

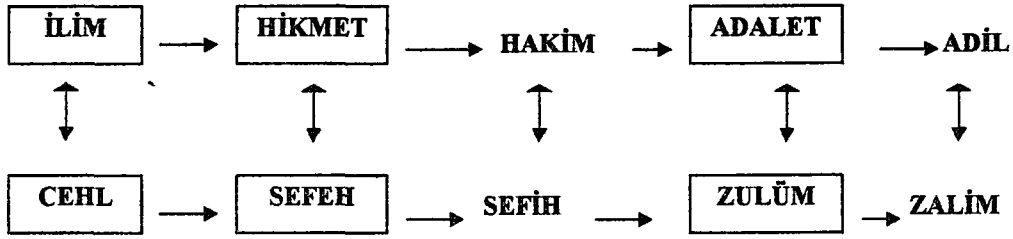
Bütün bu açıklamalar şekil-1 de özetlenmiştir.⁴¹⁵

⁴¹² Behiy, *Mefâhim*, 146

⁴¹³ Cin, 72/5

⁴¹⁴ Özcan, "Maturidiye göre Hikmet", İAD, II, 44-45

⁴¹⁵ Özcan, "Maturidiye göre Hikmet", İAD, II, 45



Şekil I

2-Zulüm

Zaleme fiilinin masdarı olan zulmün; *İbn Faris* (395/1005)'e göre iki kök manası vardır: *Birincisi*, ziya ve nurun zıddı, *ikincisi*, bir şeyi, kendi yerinden başka bir yere koymak anlamına geldiğini belirtir.⁴¹⁶ Başka yere koymak, ya noksanlaştırmak ya da fazlalaştırmak veya zamanını, mekanını değiştirmek suretiyle olur. Zulmet ise, aydınlığın zıddı karanlıktır.⁴¹⁷ Bu kök aynı zamanda zorbalık, sapıklık, çarpıtma ve kötülük isteme gibi anlamları da kapsar.⁴¹⁸

Zulüm, hakkı merkezinden, mecrasından başka mecraya çekmek, tecavüz anlamındadır. Bu sebepten dolayı, küçük ve büyük günahlar için, zulüm kelimesi kullanılır.⁴¹⁹ Zulmün ahlak ilmi sahasındaki en mühim anlamı; sınırları belli olan bir şeyin haddini aşmak, tecavüz etmek ve başkasının hakkını ihlal etmektir.⁴²⁰ Zulüm üç şekilde değerlendirilebilir. Birincisi, *Allah ile insan arasındaki zulüm*: Bunun en büyüğü küfür, şirk ve nifaktır. Bu yüzden Allah şöyle buyurmuştur: "*Muhakkak şirk, büyük bir zulümdür.*"⁴²¹ Ayrıca Allah'ın lanetinin zalimler üzerinde olduğu⁴²²; Allah'ın zalimlere büyük bir azab hazırladığı⁴²³; Allah'a yalan söyleyenin⁴²⁴; Allah'a iftira atanın⁴²⁵ en büyük zalim olduğu belirtilmekle zulmün, küfürle ve nifakla izahı

⁴¹⁶ İbn Fâris, *Mücmel*, III, 468-469; Fîruzâbâdî, *Kâmûs*, IV, 205

⁴¹⁷ İsfahânî, *Müfredât*, 315

⁴¹⁸ Ziyâüddîn, *Hilal Doğarken*, 115

⁴¹⁹ İsfahânî, *Müfredât*, 315

⁴²⁰ İzutsu, *Allah ve İnsan*, 222

⁴²¹ Lokman, 31/13

⁴²² Hud, 11/18

⁴²³ İbrahim, 14/22; Furkan, 25/37

⁴²⁴ Zümer, 39/32

⁴²⁵ Enam, 6/93,144

yapılmıştır.İkincisi, *insanın diğer insanlarla arasındaki zulüm ve işkence*: Bunlar *cana, organlara ve mala tecavüzlerdir*. Haksızlık, hak yeme gibi şeyler de böyledir.Üçüncüsü ise, *insanın kendi nefsiyle arasındaki zulüm*: Rahbaniyet (dünyaya tamamen sırt çevirmek) ve hevanın, zevklerin esiri olmak.⁴²⁶

Gerçekte bu üç zulmün hepsi (aldatma, dolandırıcılık, iftira, ihanet, işkence) insanın nefesine yaptığı zulümde toplanmaktadır. Bunun için Allah şöyle buyurmuştur: "*Onlar Allah'a zulmetmediler, ancak nefislerine zulmettiler.*"⁴²⁷ Nefse zulüm kavramı, tefekkürdür ve insanı içinde bulunduğu sıkıntı ve hoşnutsuzluklar üzerinde düşünmeye çağırır. Ayrıca islâmın bu geniş zulüm idraki, " insanlığın siyasi tecavüzden korunması hususunda islâmın çağımıza yapabileceği eşsiz ve köklü katkısı sayılabilecek insan haklarıyla ilgili bir söylemin husule gelmesine yol açabilir."⁴²⁸

Zulüm kavramı her türlü suistimal (kötüye kullanma, kötü şekilde istifade etme) ve istismardır. Bir yandan da kayba neden olmak, diğer yandan ölçüyü aşmak ya da ölçünün çok aşağısında anlamını taşır. Doğru yoldan şaşmak zulmün baş anlamıdır, hakikata iman etmemek, hakikatı gizlemek ya da saptırmak yani yalan da bir zulümdür.⁴²⁹

Kur'ân açık bir şekilde göstermektedir ki dünyadaki bütün zulümler insan elinin eseridir, Allah en küçük anlamda bile zulmetmez.⁴³⁰ Zulme karşı savaşmak sadece zulmün muhatabı olanların görevi değildir. Kur'ân zulme uğrayanların yanında savaşmayı bütün onur sahiplerinden, bir insanlık borcu olarak istemektedir.⁴³¹

Elmalılı (1352/1942), hikmetin manalarını zikrettikten sonra zulüm hakkında şunları söylüyor: "Hayır tohumu ekmek için yapılması gereken infakları isyan, günah ve şerlere sarfederek, şer tohumu ekmek veya itaatlere yönelik olması gereken adakları günahlara dönüştürmek, mallarını gizleyip, borç olan sadakaları vermemek, engellemek... Kötü ve bozuk şeyleri infak etmek veya gösteriş, iyiliği başa kakma ve eziyet ile infak etmek suretiyle zulmedenler, kendilerine yazık etmiş olurlar.

⁴²⁶ Bakara, 2/231; Kasas, 28/16; Fatur, 35/32

⁴²⁷ Nahl, 16/73; İsfahâni, Müfredât, 316; Bkz: (2/57; 3/117,135; 4/64; 7/23, 160, 170 vd.)

⁴²⁸ Ziyâüddin, Hilâl Doğarken, 116-117

⁴²⁹ Attas, İslam ve Laisizm, 102

⁴³⁰ Bkz: (Nisa, 4/40; Yunus, 10/44; Kehf, 18/49)

⁴³¹ Öztürk, Kavramlar, 679; Bkz: (Nisa, 4/75; Şura, 42/42)

Allah'ın hikmet sistemi bunları cezalandıracaktır.⁴³² Bütün bunları temizleyecek olan "Hikmetin başı Allah korkusudur."⁴³³ hadisi şerifinin ihtiva ettiği mana ve muhtevadır. Sonuç olarak hikmetin pratiği adalet olurken, zulmün pratiği ise fesad ve bozgunculuktur. Her yönden birbirine zıt kavramlardır.

3-Cehalet

Cehile fiili eski sözlüklerde iki mana verilir. *Birincisi* meşhur olan ilmin zıddı "bigisizlik", *ikincisi* ise "hafif meşreblilik" dir.⁴³⁴ Ağır başlılığın zıddı olan hafif meşreblilik, hafiflik veya münasebetsiz olan her hareketlilik cehile fiili ile ifade edilmiştir.⁴³⁵ *İsfahani* (502/1108)), cehlin üç manaya geldiğini belirtir: Birincisi, ilmin zıddı, ikincisi, doğru ve gerçek olanın tersine inanma, üçüncüsü ise yapılması gerekenin tersini yapma şeklinde tasnif eder.⁴³⁶ Ancak bu manalardan ayrı olarak, başta *Goldziher*(1921) olmak üzere bazı çağdaş araştırmacılar islami kaynaklara ve özellikle Kur'an'ın üslubundan hareketle "cehalet" kelimesinin ilmin zıddı olmakla birlikte, birinci derece hilmin zıddı olduğunu kaydetmektedirler. Yani yumuşaklığın, tevazuun, akıllılığın, bağışlama ve sukunetin (hilm) karşıtı olduğunu ifade ederler.⁴³⁷

Hareketlilik ve hafiflik insanın tabiatı ile ilgili olduğu için cehalet veya cahillik; kendi başına, kimseyi takmayan, bağımsız, özgür, her şeyden azade gibi sınırsız bir hareket serbestisi tanımaktadır. Bundan dolayı cahiliyede "enfü" (burnu büyük) tabiri biraz farklılıklar olmakla birlikte hala halk arasında tabir olarak kullanılan, "*burnun büyümiş*" tabiri karşıdaki kişinin istğnasını, büyüklenmesini, gurur ve kibri ifade etmek için kullanılır.⁴³⁸ Bugün Anadolu'da "delikanlı" olarak ifade edilen, bir çeşit gayri ahlakiliği ve aşırılıkları meşrulaştıran anlayışın da bu anlamla yakınlığı vardır. Hiç bir değer müdahale ettirilmediği alan olarak karşımıza çıkmaktadır.⁴³⁹

⁴³² Elmahlı, *Hak Dini*, II, 930

⁴³³ Aclûni, *Keşfü'l-hafâ*, I, 135

⁴³⁴ İbn Manzûr, *Lisân*, I, 713; Fîruzâbâdi, *Kâmûs*, III, 517-518

⁴³⁵ İbn Manzûr, *Lisân*, I, 713-714

⁴³⁶ İsfahâni, *Müfredât*, 102

⁴³⁷ İzutsu, *Allah ve İnsan*, 258-259; Fayda, "cahiliye" md. *DİA*, VII, 17-19

⁴³⁸ Altıntaş, *Bütün Yönleriyle Cahiliye Kavramı*, 3

⁴³⁹ Altıntaş, *Hidâyet ve Dalalet*, 202

Cahil, ilimsizliğin hakim olduğu bir ortamda heva rüzgarının önünde bir yaprak misalidir. Orada artık hevanın kızgınlığının, öfkenin, delikanlılığının, sınır tanımazlığının, kaba ve zorba otorite veya liderlerin dayatmalarının hakim olduğu bir mekandır.⁴⁴⁰ Allah Teala kitabı ve hikmeti bu ortama indirerek burnu büyüklerin burunlarını sürtmüş, karşı çıkma, tehdit işkence, boykot ve dayatmalara rağmen hikmetini tesis ettirmiştir. Kur'ân ve hikmet bu zihniyet ve onun savunucularının halk üzerindeki hakimiyetine son vermek için tabilerini arındırmış, bilgisizliklerini okuma ve yazma öğreterek gdermiştir. Her türlü dayatma yerine ikna olmayı, kabalık yerine nezaketi, fedakarlığı, özveriyi, savaş yerine barışı ve sevgiyi, getirerek yeni bir dünya inşa etmeye çalışmıştır.⁴⁴¹ Cehalet, çirkinlik ve zarar⁴⁴² olduğu gibi Kur'âni hayat tarzına aykırı bir anlayış ve hayat biçimini kabullenmektir.

Netice olarak, cehalet ve cahiliyye bedevi bir kalabalığın veya insan yığınının ilimsizlikten kaynaklanan hayat tarzı, Kur'ân ve hikmet gönderilerek, verilerek ve öğretilerek medeni bir toplum haline getirilmiş, insanlar arasında ortaya çıkmış hayırlı ve dengeli bir ümmet olmuştur. Hikmetin olmadığı yerde cehalet, hikmetli toplumun oluşmadığı yerde de cahiliyye toplumu var demektir. Bu durumu şu şekilde gösterebiliriz

Kitab ve Hikmet → İnsan → Toplum → Medeni Toplum → Medeniyet;
Sonuçları: Bilgi, İlerleme, İnsan Hakları, İkna ve Değişim, Hoşgörü,

Barış, Disiplin ve Saadet

Cehalet → İnsan → Toplum → Bedevi Topluluk → Yozlaşma ve

Çöküş;

Sonuçları: Bilgisizlik, Geri kalmışlık, Diktatörlük ve Kölelik, Baskı,

Dayatma ve Terör, Keşmekeşlik, Buhran ve Çöküş

⁴⁴⁰ İzutsu, Allah ve İnsan, 258-264

⁴⁴¹ Bkz. (Bakara, 2/151,251; Al-i İmran, 3/48; Nisa, 4/54,113; Nahl, 16/125; Ahzap, 33/34)

⁴⁴² Gazzâlî, İhyâ, III, 144

4-Gaflet

Gaflet sözlükte "bir şeyi yeterli ölçüde dikkat ve özen göstermediği için unutmak, dalgınlıkla veya unutmadığı halde terk ve ihmal etmek, bir şeyin gerekliliği ortada iken idrak edilememesi, aldanmak, farketmemek, boş bulunmak", gibi anlamlara gelir.⁴⁴³ *Cürçânî* (816/1413) "nefsin kendi arzusunun uyması ve vakti boş geçirmesi"⁴⁴⁴ *İsfahanî* (502/1108) ise "yeterince uyanık ve dikkatli davranılmadığı için insana arız olan yanılma hali"⁴⁴⁵ diye tanımlarlar.

Kur'ân'ı Kerim maddi ve manevi menfaatlerini akleden, hatırlayan ve ona göre hareket edenleri zâkir, ulü'l-elbab, akledenler olarak nitelendirir; bunu yapmayanlara gafil demektir. Ayetlerde genel olarak Allah'ın gafil olmadığı⁴⁴⁶, herşeyden haberdar, hikmet sahibi olduğu vurgulanır. İnsanların bazılarının Kur'ân'a karşı duyarsız olduklarından dolayı gafil⁴⁴⁷, kafir; bazılarının ise uyanık oldukları zikredilerek mümin oldukları belirtilmiştir.⁴⁴⁸ Gafil olanlar aniden azaba çarptırılma⁴⁴⁹ ve cehenneme atılma⁴⁵⁰ ile tehdit edilirken; sabah akşam Allah'ı zikrederek gafil olmayanlar ise cennetle müjdelendir. İslam hukukunda sefeh ile ilişkisi kurularak, hacre konu olup olmayacağı tartışılmıştır.⁴⁵¹ Gafletin bir manası da tecrübesizlik olduğundan, zaman içerisinde tecrübe kazanılarak yok edileceği ifade edilir. Ayrıca çağdaş İslam hukukçularının bir çoğu gafilin sefeh gibi davrandığı, bunun da bir tür sefihlik olduğu görüşündedirler.⁴⁵²

Gaflet bilmeden farkında olmadan⁴⁵³ manasına kullanıldığı gibi, bile bile vahye düşmanlık⁴⁵⁴ anlamında da kullanılmıştır. Gaflette, söz ve fiillerde kasıt olabilir veya olmayabilir. Her halükarda Kur'ân uyanık olmaya, bilgi ve gereğini yapmaya

⁴⁴³ Ebü'l-Bekâ, *Kılliyât*, 206; İbn Manzûr, *Lisân*, IV, 3277; Firuzâbâdî, *Kâmûs*, IV, 36

⁴⁴⁴ *Cürçânî*, *Ta'rifât*, 186

⁴⁴⁵ *İsfahânî*, *Müfredât*, 362

⁴⁴⁶ Bakara, 2/74, 85

⁴⁴⁷ Araf, 7/179

⁴⁴⁸ Araf, 7/205

⁴⁴⁹ Meryem, 19/39

⁴⁵⁰ Araf, 7/146; Yunus, 10/7-8

⁴⁵¹ Uludağ, "Gaflet" md., *DİA*, XIII, 284

⁴⁵² Uludağ, "Gaflet" md., *DİA*, XIII, 284

⁴⁵³ Nisa, 4/102

⁴⁵⁴ Araf, 7/179; Meryem, 19/28

davet eder.⁴⁵⁵ Netice olarak hikmet her türlü gafleti ortadan kaldırmak için gönderilmiştir. Bir başka ifade ile hikmeti elde etmek gafletten uzak olmakla mümkündür.

5-Zann

Zann kelimesi, sözlük anlamı itibariyle, sanma, sezgi, şüphe, kesin bilgi, kesin olmayan bilgi manalarına gelir.⁴⁵⁶ Henüz emareleri açıkça meydana çıkmamış bir sahada ve mahiyeti bilinmeyen bir konuda akıl yürüterek tahminde bulunmak⁴⁵⁷ olduğu gibi tedebbür ve düşünme sonucu oluşan kesin bilgiye de denir.⁴⁵⁸ Tereddütlü ve ihtimalli de olsa bir hüküm aşamasına gelen zihni bir durumu ifade etmektedir. Zann kendisine uygun tarafı seçmiş olmakla birlikte, hala diğer tarafı da ihtimal taşımaz.⁴⁵⁹

Lugat kitaplarında kesin bilgi ifadesi geçmekle birlikte; Kur'ân böyle bir bilgiyi mutlak referans olarak kabul etmez. Ve zann kavramını kesin bilgi ifade etmeyen manasında kullanmakla⁴⁶⁰ birlikte, bazı yerlerde olumlu bir anlam yüklemektedir.⁴⁶¹

Kur'ân zannı iki anlamda kullanır. Birincisi bilgi, kestirmek, yakın; ikincisi ise vehm ve kuruntudur. Ayrıca Kur'ân bazı zannları tasvib etmekle birlikte⁴⁶², bazılarını da eleştirmektedir⁴⁶³ Kur'ân'ın eleştirdiği zann, müşrik ve münafıkların kuruntu ve evhamlarına dayalı Allah ve yaratılış hakkında, gaybi konulardaki ileri geri konuşmalarıdır. Bu konuya örnek olarak; *"Yeryüzünde bulunanların çoğuna uysan, seni Allah'ın yolundan saptırırlar. Onlar sadece zannediyorlar ve onlar sadece saçmalyorlar."*⁴⁶⁴ ayetini gösterebiliriz. Kur'ân'ın bilgi olarak gördüğü zanna ise şu ayeti örnek gösterebiliriz; *"Onlar, Rablerine kavuşacaklarını gözetir ve gerçekten O'na döneceklerini bilirler(zannederler)."*⁴⁶⁵ Bu örneklerin birincisinde belgeye dayalı

⁴⁵⁵ Yasin, 36/6

⁴⁵⁶ İbn Manzûr, *Lisân*, IV, 2762; Firuzâbâdi, *Kâmûs*, IV,348

⁴⁵⁷ İsfahâni, *Müfredât*, 317

⁴⁵⁸ İbn Manzûr, *Lisân*, IV, 2762

⁴⁵⁹ Özcan, *Epistemolojik Açıdan İman*, 157

⁴⁶⁰ Altıntaş, *Hidâyet ve Dalâlet*, 157

⁴⁶¹ Nur, 24/12

⁴⁶² Nur, 24/12

⁴⁶³ Sad, 38/27

⁴⁶⁴ Enam, 6/116; Bkz: (6/148; 4/157; 10/36,66; 41/22-23; 48/12; 18/35,36; 41/50; 17/101-102; 28/38; 40/37)

⁴⁶⁵ Bakara, 2/46; Bkz: (2/249-230; 3/154; 10/24;11/42; 24/12; 38/24; 75/28; 69/20; 72/5-12)

olmayan vehm ve kuruntudan bahsedilirken, ikincisinde ise kesin bilgiye yakın bir ümidi ifade etmektedir.

Elmalılı(1352/1942)ise; "*Ey iman edenler, zannın bir çoğundan sakınınız*"⁴⁶⁶ ayetini tefsir ederken, zannın bir kısmının günah olduğuna işaretle: "Çünkü zann ihtimal üzere bir hüküm olduğundan bir kısmı hakka hiç isabet etmez, etmeyince de başkasının hakkı taallük eden hususta o surette aleyhine hüküm, bühtan ve iftira ve bir vebal olur."⁴⁶⁷ yorumunu yapmaktadır.

Mevdudi(1979) bu ayeti şöyle yorumluyor: "Burada kişi mutlaka zannetmekten değil, fazlaca zannetmekten ve her zannettiğine tabi olmaktan menedilmiştir. Bunun sebebi de zannın bir kısmının günah olması gösterilmiştir.

Netice olarak şu söylenebilir: *Zannın* bilgi ve ahlak ilişkisini ağırlıklı olarak insanların dünya görüşleri, inançları belirliyor. İnsan aklının ve idrakinin kuşatamadığı aşkın ve gaybi alanla ilgili tüm zannlara olumsuz bakılırken, insan tecrübesi ve beşeri boyutla ilgili alan, ahlaki bir yoruma tabi tutulmaktadır. Bilgilenme boyutu ile de kesin bilgi gibi değer taşımadığını iyi yönleriyle zannla hareket edilmesinin yerilecek bir durum olmadığı çıkartılabilir. Ancak "atıp tutma" diye nitelendirebileceğimiz kuruntu, vehm, sanı ve tahminlerden kaçınılması öğütlenmektedir. Gerek bilgi felsefesi ve gerekse ahlaki anlamda kişinin ve davranışlarının hikmetli olup olmaması bakımından bir ilişki sözkonusudur. Hikmet zannla elde edilemeyeceği gibi, zannla hareket edenlerin hikmete nail olması mümkün değildir. Çünkü hikmet yakini bilgi ifade eder, zann ise bilgiden birşey ifade etmez.

6-Lağv

Kendisine itibar edilmeyen, boş, lüzumsuz, çirkin⁴⁶⁸ her türlü faydasız, beyhude⁴⁶⁹ anlamsız şeyi içine alır ve bu meyanda günahı, yalanı da kapsar.⁴⁷⁰

⁴⁶⁶ Hucurat, 49/12

⁴⁶⁷ Elmalılı, *Hak Dini*, VIII, 4471

⁴⁶⁸ İbn Manzûr, *Lisân*, IV, 4049; *Fîruzâbâdî*, *Kâmûs*, IV,348 *İsfahânî*, *Müfredât*, 451; *Cürcânî*, *Ta'rifât*, 206

⁴⁶⁹ İbn Manzûr, *Lisân*, IV, 4049; Elmalılı, *Hak Dini*, V, 3614; *Fîruzâbâdî*, *Kâmûs*, IV,348

⁴⁷⁰ İbn Manzûr, *Lisân*, IV, 4050; *Mevdudi*, *Tefhim*, III, 541

Kur'ân çirkin, yalan ve insanlarla alay eden boş ve lüzumsuz sözleri kategorileştirerek hükmünü verir. Lağv (boş sözü) iki şekilde değerlendirir. *Birincisi* boş, münasebetsiz, yararı olmayan; yani söylemiş olmak için söylenen ve söyleyenin değerini dinleyenler arasında basitleştiren sözlerdir. Bu sözlerin hiç birisine değerli, üzerinde düşünülecek, dinlenecek ve gereği yerine getirecek bir söz olarak bakmaz. Örneğin: "O mü'minlerdir ki yalana şahitlik etmezler. Lağv'a geldikleri vakit kerimane geçerler."⁴⁷¹ Mevdudi (1979) bu ayeti şöyle yorumluyor: "Gerçek kullar Lağv'a rastladıklarında, sanki bu pislik yığınymış gibi vakarla geçerler. Ahlaksızlık, iğrenç sözler ve terbiyesizlik kiriyle zevklenmek için oralarda eğlenmedikleri gibi, her hangi bir tür *kiri* duymamak, görmemek veya kire bulaşmamak için bilerek ve kasıtlı olarak kirin bulunduğu yerlere gitmezler"⁴⁷² Mü'min imtihan bilinci kuşanmış, bu bilincin yüklediği sorumlulukla hareket eder, hayatını bu ciddiyetle sürdürür. Ahlak dışı hiç bir şeye meyletmedeği gibi koğuculuk, gıybet, iftira, yalan, güldürmece, çekiştirme, talk show, müstehcen şeylerle imtihan anını boş geçirmez."⁴⁷³

Kur'an'ı Kerim'de, cennette hiç kimseye faydası olmayan lüzumsuz bir sözün ve yalının olmayacağını, Allah'ın böyle münasebetsiz sözlerle uğraşmayacağı hikmetine uygun söz söyleyeceği ifade edilir: "Orada ne boş bir laf (Lağv) işitirler, ne de bir tekzib (yalan)'ı, bir karşılık ki Rabbinden atâ yeter mi yeter !."⁴⁷⁴

Kur'ân mü'minlerin tavrını belirledikten sonra o ciddiyetlerine yakışır bir üslupla, onlar arasında lağv olabilecek, alışkanlık, dikkatsizlik veya doğru sanılarak yapılanlardan, sorumlu tutmayacağını belirtirken de zımnen Allah adına alış veriş veya diğer ilişkilerde sürekli kullanılan bir malzeme olması hususunda da dikkatli olunmasını ister.⁴⁷⁵

Bütün bu öğütler mü'minlere ahlaki noktada sürekli canlı tutulması gereken altın kurallardır. Lağv (boş söz) mü'minin, olgun, hikmetli bir şahsiyet olarak yetişmesinde engel olduğu gibi, çağının kaderini değiştirebilecek hikmetli bir toplumun oluşmasında büyük bir engeldir. Çünkü lağv, bireyi ve toplumu zihinsel olarak

⁴⁷¹ Furkan, 25/71-72; Bkz. (23/3; 28/55)

⁴⁷² Mevdudi, Tefhim, III, 541

⁴⁷³ Mevdudi, Tefhim, III, 364-365

⁴⁷⁴ Nebe, 78/35-36 Bkz. (52/23; 56/25; 88/11)

⁴⁷⁵ Bakara, 2/225; Maide, 5/89

uyuşturan, büyücülerin medyatik sihri gibidir. Ayrıca Kur'ân *lağv* kelimesini kafirlerin İslama karşı verdikleri mücadelelerinin (medyatik) kurumsal yönü olarak ortaya koymaktadır. Bu konuya işaretlerle şöyle buyurmaktadır: "*Bir de o küfredenler: Şu Kur'ân'ı dinlemeyin ve ona yaygara (lağv) yapın, belki bastırırız.*"⁴⁷⁶ Medyasını devreye sokarak yaygara koparmış ve Kur'ân'ın anlaşılmasını önlemeye çalışmışlardır.⁴⁷⁷ Bu aldatma ve bastırma ile ilgili Kur'ân *Lehvel Hadis* (laf eğlencesi, talk show)'in insanı oyalayan, işinden alıkoyan, asılsız hikaye, masal, güldürü, şarkı ve gevezeliklerin⁴⁷⁸ de Allah yolundan saptıran, zihni uyuşturan bir mafya olduğunu belirterek şöyle buyurur; "*İnsanlardan kimi var ki, bilgisizce (insanları) Allah yolundan saptırmak ve onunla alay etmek için boş hadisi (eğlence sözümü) satın alır. İşte onlara küçük düşürücü bir azap vardır.*"⁴⁷⁹ Bu ayette özellikle (iştira) satınalma kelimesi bir ticari sektöre işaret eder ve bu sektörde yer alanlara dikkat edilmesi gerektiğini de ifade eder. Netice olarak hikmet; gerek sözlü ve görsel yönden olsun, gerekse davranış yönüyle olsun bunların hepsinden beridir.

7-İfrat

Kur'an'ı Kerim'de haddi aşmayı, ifratı ifade eden birçok kavram olmakla birlikte biz sadece birkaçına değinmekle yetineceğiz. *İ'tida haddi aşmak, hakka tecavüz etmek, hak yoldan sapmak*⁴⁸⁰ manalarına gelir. *Mu'ted* haddi aşan azgın kimsedir. Haksızlıkta ölçüyü aşan⁴⁸¹ anlamı en kuvvetli şekliyle *mu'tedin* isim⁴⁸² zikredilir. *Hadd* bir şeyin kendisine varıp dayanacağı son nokta-çizgi demektir. Allah'ın koyduğu tüm sınırlara yaklaşan, bozan ve sürekli çığneyip bunu bir meleke haline getirenler vardır. Aşırı gitmek bunun ahlak haline getirenlerin sıfatıdır. Onlar artık Allah'ın hududlarını hatırına getirmeyen, yani günahta, haksızlıkta aşırı giden, hayrı engelleyen kişidir. *Mukatil* (150/767)'de bu manaları vererek *her türlü kötülükte*

⁴⁷⁶ Fussilet, 41/26

⁴⁷⁷ Elmalılı, *Hak Dini*, VI, 4199; Mevduği, *Tefhim*, V, 183

⁴⁷⁸ Elmalılı, *Hak Dini*, VI, 3838; Öztürk, *Kavramlar*, 341

⁴⁷⁹ Lokman, 31/6 Bkz. (102/1; 63/9; 24/37; 15/3; 80/10; 6/32; 29/64; 47/36; 57/20; 62/11; 6/70; 7/51; 23/17)

⁴⁸⁰ İbn Manzûr, *Lisân*, IV, 2846-2847; Fırızâbâği, *Kâmûs*, IV, 521; İsfahânî, *Müfredât*, 326

⁴⁸¹ Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, XXIX, 27

⁴⁸² Kalem, 68/12; Mütaffifin, 83/12

*doruk noktası*⁴⁸³ şeklinde tanımlamaktadır. *Razi* (606/1210), *İ'tida* kavramını şöyle yorumluyor: "İnsanın iki melekesi vardır: *Birincisi; kuvve-i nazariyye*, ki bunun doruk noktası, hakkı zâtı gereği tanımakta yatmaktadır. *İkincisi; kuvve-i ameliyye*, ki bunun da doruk noktası, hayrı, sırf onu yapmak, işlemek için tanımada yatmaktadır. *İ'tida* kuvve-i amaliyyenin zıddı olup, şehvet ve garezi hislerle meşgul olmaktır ki bunun sahibi *esimdir*. Zira şehvi hislere kendini veren kimse, ibadet ve taate nadiren zaman ayırır. Çoğu kez de bu kıyamete iman etmesine mani olur."⁴⁸⁴

Bu kavramın ifade ettiği aşırılık, haddi aşmayı, zulmü ve tecavüzü kendisine meslek edinen huy haline getiren ve bu yolda önderlik yapan kimsedir. Kur'ân'ı Kerim'de genellikle bu kavramla ahlaki ve hukuki yönden konulan hadlerin, haram ve yasakların çiğnenmesidir. Ben-i İsrail'in peygamberlerini öldürmesi⁴⁸⁵; iman etmemek⁴⁸⁶; ceza gününü tezkib⁴⁸⁷; şirk⁴⁸⁸; yalancılık⁴⁸⁹; katl'de haddi aşmak⁴⁹⁰; savaşı başlatmak⁴⁹¹; gayri meşru talak⁴⁹²; kadına zarar vermek için boşama⁴⁹³ gibi günahları içine alır.

Kur'ân'ı Kerim'de haddi aşmayı ve tecavüzü ifade eden kelimelerden birisi de *Utuvv* kelimesidir. *Utuvv* "taatten çıkmak"; islahına imkan olmayıp devam eden hal olarak tanımlanıyor.⁴⁹⁴ *Mücahid*, (103/721) *utuvv* kelimesinin batıla iyice dalmak⁴⁹⁵ olduğunu belirtmiştir. "*Bununla beraber (karşımıza çıkacaklarını)ümit etmeyenler dediler ki: O melaike bizim üzerimize indirilse ya, yahut Rabbimizi görsek a! Doğrusu nefislerinde kendilerini büyüklendiler, büyük azgınlık ettiler.*"⁴⁹⁶ Bütün ayetlerde müteceviz, serkeş, haddi aşan bir topluluğun aşırılıklarını ifade etmek için

⁴⁸³ Râzi, *Mefâtihu'l-ğayb*, XXX,74

⁴⁸⁴ Râzi, *Mefâtihu'l-ğayb*, XXXI, 93

⁴⁸⁵ Bakara, 2/61; Al-i İmran, 3/112

⁴⁸⁶ Yunus, 10/74

⁴⁸⁷ Mütaffifin, 83/12

⁴⁸⁸ Kaf, 50/25

⁴⁸⁹ Maide, 5/107

⁴⁹⁰ Bakara, 2/190

⁴⁹¹ Bakara, 2/194

⁴⁹² Bakara, 2/229

⁴⁹³ Bakara, 2/231

⁴⁹⁴ İsfahânî, *Müfredât*, 321; İbn Manzûr, *Lisân*, IV, 2804; Firuzâbâdî, *Kâmûs*, IV,520

⁴⁹⁵ Râzi, *Mefâtihu'l-ğayb*, XIV,135

⁴⁹⁶ Furkan, 25/21; 51/44; 67/21; Bkz: (65/8; 7/77,166; 51/44;19/69; 69/6)

kullanılırken, *Meryem* suresinde⁴⁹⁷ Hz.Zekeriyya'nın yaşlılığını, *Hakka* suresinde⁴⁹⁸ ise *Ad* kavmini yok eden, engellenemeyen rüzgarı ifade eder.⁴⁹⁹

Ayrıca *şatata* kelimesi kök manası bakımından *haddi aşmak, taşkınlık, ileri gitmek, doğrudan iyice uzaklaşmak, hak ve ölçüden adam akıllı uzaklaşmak, görüşte(fikir, düşünce) aşırı gitmek*⁵⁰⁰ manasında kullanılır. Bu kelime toplam üç yerde⁵⁰¹ zulümde ifratı, Allah hakkında yalanı⁵⁰², açıkca zulümü⁵⁰³ ve haksızlığı gösterirken; *Cin* suresinde⁵⁰⁴, sefihin Allah hakkında söylemiş olduğu son derece aşırı, gayrı makul, temelsiz bir sözü olan Allah'a çocuk isnadıdır.⁵⁰⁵

Aşırılığı ifade eden bir başka kavram *tağā*; kök manası itibariyle *sınırları aştı, azdı, azgın oldu, taşkınlaştı, ölçüsüz şekilde hareket etti, mutad ölçüyü itaatsizce geçti, müsrif oldu, ölçü dışı oldu, maksatsız oldu*⁵⁰⁶ gibi manalara gelen kelime dini ve ahlaki anlamda günahla ve isyanda en uç noktaya varmak⁵⁰⁷, küfürde aşırı olmak, zulüm ve günahlarda ileri gitmek⁵⁰⁸ gibi anlamlara gelir. Aşırılığı 'suyun kabarak yatağını aşması, sınırları aşması' örfi manasından alır⁵⁰⁹ ve insanın yaratılmışlığını unutarak, küstahlaşmasını ifade eder. İstiğna hiç bir şeye kendini bağımlı hissetmeme, muhtaçlığı red ve herkes üzerinde kendini görüp azmak.⁵¹⁰ *Tağūt* ise, Allah dışında ve Allah'a karşı haddi aşır, mabudluk taslayan, alternatif hüküm ve hayat tarzı dayatıp, insanları Allah yolundan alıkoyan kişi, kurum, resmi ve gayrı resmi ideoloji ve sistemlerdir.⁵¹¹ Burada önemli nokta tuğyanı yaşayan ve yaşatan kudret, güç⁵¹² sözkonusudur. Kur'ân bunlara karşı mücadeleyi şiar edinenleri müjdeliyor.⁵¹³ Kur'ân'ı

⁴⁹⁷ Meryem, 19/8

⁴⁹⁸ Hakka, 69/6

⁴⁹⁹ Kurtubî, el-Câmi', XVIII, 259

⁵⁰⁰ İsfahâni, Müfredât, 260 ; İbn Manzûr, Lisân, III, 2263-2264; Firuzâbâdi, Kâmûs, II,543-544

⁵⁰¹ Kehf, 18/14

⁵⁰² Elmalılı, Hak Dini, V, 323

⁵⁰³ Sad, 38/32

⁵⁰⁴ Cin, 72/4

⁵⁰⁵ Elmalılı, Hak Dini, VIII, 5400

⁵⁰⁶ İbn Manzûr, Lisân, IV, 2678; Firuzâbâdi, Kâmûs, IV,516

⁵⁰⁷ Zencâni, Tehzib, III, 1016

⁵⁰⁸ İsfahâni, Müfredât, 304

⁵⁰⁹ İsfahâni, Müfredât, 304; İbn Manzûr, Lisân, IV, 2678

⁵¹⁰ Âlûsi, Rûhu'l-me'ânî, XXX/182

⁵¹¹ İsfahâni, Müfredât, 305; Elmalılı, Hak Dini, II, 869-870; Mevdudi, Tefhim, I, 160

⁵¹² Öztürk, Kavramlar, 558-559

⁵¹³ Zümer, 39/17

Kerim'de peygamberlerin kaale alınmaması⁵¹⁴, Allah'a imansızlık ve hürmetsizlik⁵¹⁵ vasıfları ifade edilirken en büyük firavun ve firavunlar için de bu fiil kullanılır.⁵¹⁶

Neticê olarak aşırılığı, ifrat ve tefridi ifade eden bu kelime ve kavramlar hikmet terimi ile her yönden zıt anlam alanına sahiptirler. Çünkü her aşırılıkta bir zulüm varolup, bu zulmün gereği her şeyi layık olduğu yerden alıkoyma sözkonusudur. Hikmet ise herşeyi layık olduğu yere koyma düşüncesi ve pratiğidir.

8-Bağy

Beğâ fiilinin masdarı olan *bağy*; *zulmetmek, kibirlenmek, haktan dönmek, tecavüz etmek, iftira etmek, böbürlenerek yürümek*⁵¹⁷, *beğenilme hususunda hadde tecavüz etme, haddi aşma* anlamlarına gelir.⁵¹⁸ *Bağy*; kibir, zulüm, haddi aşmak, aşırı gitmek, hased, başkasına haksızlık ederek zulüm yapmaktır.⁵¹⁹

Bağy, iki guruptur: *Birincisi* övülen *bağy*; adaletten ihsana, farzlardan nafilelere geçmektir. Ancak pek çok yerde *bağy* denilince *ikincisi*, yani zemmedilen *bağy* kastedilir.⁵²⁰ Kur'ân'da seksene yakın yerde çeşitli kalıplarla fiil olarak ve yirmi civarında yerde de isim olmak üzere yüze yakın yerde geçmektedir. Ayetlerde *bağy* hem lügat hem de terim anlamında kullanılmıştır. Bunlardan bazı ayetlerde hangi manalara geldiğine bakalım: *Kasas* ve *Şura* surelerinde⁵²¹ azgınlık; *Kasas*⁵²², da bozgunculuk; *Tevbe*⁵²³'de fitne çıkarmak; *Hucurat*⁵²⁴'da tecavüz etmek, saldırmak; *Al-i İmran*⁵²⁵'da aramak; yine *Al-i İmran* ve *Araf*⁵²⁶'da Allah'ın dininde eğrilik olduğunu söyleyerek haddi aşmak; *En'am* ve *Araf*⁵²⁷'da (Rab) aramak olarak geçer.

⁵¹⁴ Bkz: (2/15; 5/68; 51/53; 52/32; 91/11)

⁵¹⁵ Bkz: (5/68; 6/110; 23/75; 52/32; 78/22)

⁵¹⁶ Kılıç, *Günah Kavramı*, 144-145; Bkz: (20/24,43,45; 79/17; 89/11)

⁵¹⁷ İbn Manzûr, *Lisân*, I,323; Fîruzâbâdî, *Kâmûs*, IV, 440

⁵¹⁸ İsfahânî, *Müfredât*, 55; İbn Manzûr, *Lisân*, I,323; Fîruzâbâdî, *Kâmûs*, IV,440

⁵¹⁹ İbn Arabî, *Ahkâmü'l-kur'ân*, III, 155; Taberî, *Tefsîr*, VI, 109; Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, X, 82;

Nisaburî, *Tefsîr*, VI, 110; Kurtubî, *el-Câmî'*, X, 166

⁵²⁰ İsfahânî, *Müfredât*, 56

⁵²¹ *Kasas*, 28/76; *Şura*, 42/27

⁵²² *Kasas*, 28/77

⁵²³ *Tevbe*, 9/47-48

⁵²⁴ *Hucurat*, 49/9

⁵²⁵ *Al-i İmran*, 3/85

⁵²⁶ *Al-i İmran*, 3/99; *Araf*, 7/86

⁵²⁷ *Enam*, 6/164; *Araf*, 7/140

Aynı kelimeden türeyen *ibteğa* fiili "*bir şeyi istemede çaba göstermek*" anlamındadır. Eğer istenilen şey iyiye eylem de iyidir. Nitekim Kur'ân'da "Yüce Rabbin vechini ibtiğa"⁵²⁸, "Rabbinin rahmetine ibtiğa"⁵²⁹ ve özellikle "Allah'tan lütuf ve Allah'ın fazlını ibtiğa"⁵³⁰ şekillerinde geçtiği gibi "kalplerinde maraz olan kişilerin fitne ve teviliini ibtiğa" ile müteşabihlere uydukları da belirtilir.⁵³¹

Bağy kelimesi; zulüm, insanlara sebepsiz olarak otorite kurmak, zor kullanmak, ayıplarını araştırmak, gıybetlerini yapmak, haktan batıla geçmek gibi şeylerdir.⁵³² Düşmanlıkta, zulümde aşırı gitmektir. *Bağy* akrabaya vermenin, iyilik etmenin karşıtıdır.⁵³³ Şeytani ve vehmi bir kuvvet olan bağy, devamlı bir biçimde insanlara hükümran olmaya, onlara tepeden bakmaya, riyasetini ve liderliğini öne sürmeye çaba sarfetmektir.⁵³⁴ Nahl suresi 90. ayette , herkese, özellikle akrabaya yardım etmek emredilirken bunun karşıtı olan bağy, yani insanlara saldırmak, başkasının hakkını gasbetmek, zorbalık, egoizm men edilmiştir.⁵³⁵

Bağy, genel ahlak kurallarını aşan ve yaratıcı olsun yaratıklar olsun, diğerlerinin haklarını çiğneyen her türlü kötü davranıştır.⁵³⁶ Bu ifadelerden de anlaşıldığı gibi, bağy; insanlara, akrabaya, iyilik etme yerine onlara zulmetme, onlara otorite kurup, zor kullanma ve egosunu tatmin etmedir ki Allah bunu yasaklamıştır. Hikmet ile bağy arasında ilişki ise; biri itidal, denge, bireysel ve toplumsal yönde ahlaklılığı ifade ederken, diğeri aşırılık, tecavüz ve karışıklık yaratmayı ifade eder.

9-İsraf

Serafe fiilinin if'al babında masdar olan "*israf*" ; *haddi aşmak, ölçüsüz yapmak ve insanın yapmış olduğu her fiilde hadde tecavüz etmesi demektir.*⁵³⁷ İsraf, genellikle infakta olur. İsrâfta bazan miktara, bazan da keyfiyete itibar edilir. *Süfyan*

⁵²⁸ Leyl, 93/20

⁵²⁹ İsra, 17/27

⁵³⁰ Bakara, 2/198; Nahl, 16/14; İsra, 17/57,66; Maide, 5/2; Feth, 46/29

⁵³¹ Al-i İmran, 3/7

⁵³² Bursevî, *Ruhi'l-Beyân*, V, 72

⁵³³ Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, VIII,322; Ebu Suûd, *İrşâdu'l-Akli Selim*, III, 288; Kasımî, *Tefsîru'l-Kasımî*, XI, 3851; Zemahşerî *Keşşâf*, II, 629

⁵³⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, X, 84

⁵³⁵ Ateş, *Çağdaş Tefsîr*, V, 135

⁵³⁶ Mevdudî, *Tefhim*, III, 53

bu hususta; çok az da Allah'a itaat dışında infak edilen her şey israftır demiştir.⁵³⁸ İsrâf, doğru ölçüyü aşmak ya da ihlal etmek anlamındadır. İsrâfın birincil anlamı, başkasının hakları sözkonusu olmaksızın meşru sınırların ötesine geçmek, aşırı harcamada bulunmak ve bu nedenle de itidal sahibi olmamak, aşırılık yapmaktır.⁵³⁹

Kur'ân'da konuyla ilgili ayetlerde bu husus çok açık zikredilmiştir: *"Onlar sarfettikleri zaman ne israf ederler, ne de cimrilik, ikisi arasında bir yol tutarlar."*⁵⁴⁰

*"Ey insanoğulları ! her mescide güzel elbiselerinizi giyinerek gidin, yiyeğin için fakat israf etmeyin. Çünkü Allah müsrifleri sevmez."*⁵⁴¹

Bu iki ayette de israf ölçsüzlük anlamına gelmektedir.⁵⁴² Yukarıdaki ayette israf, asli manası olan haddi aşmak anlamındadır.⁵⁴³ Kur'ân'ı Kerimde israf kelimesi, bir çok yönleriyle, Allah inancına karşı gelerek normal sınırın dışına çıkmak anlamında kullanılmaktadır. Müsrif bu çok yaygın anlamıyla, imana karşı koyarken şiddet gösteren ve Allah'ı inkarda ileri giden kimse olmaktadır.⁵⁴⁴

*"Firavun ve erkanının kendilerine fenalık yapmasından korktukları için, toplumun az bir kesimi dışında kimse Musa'ya inanmamıştı. Çünkü firavun yeryüzüne hakimdi. O gerçekten müsriflerdendi."*⁵⁴⁵ Kur'ân'ı Kerimde israf kelimesi, kafir ve küfür⁵⁴⁶, şirk⁵⁴⁷, livata⁵⁴⁸ anlamlarında kullanılmıştır. Sonuç olarak Kur'ân israf ve ondan türeyen kavramları şu şekilde kullanır: İsrâf kelimesi bir çok yerde Allah'ı inkar ve O'na inanmama hususunda karşı koyup meydan okuma anlamındadır. Bazı yerlerde de, saçıp savurmaya eşit olan harcamadaki ölçsüzlüğü ifade eder.⁵⁴⁹ Bu yönüyle her türlü haddi aşma ve aşırılık olan *israf*, her şeyi yerli yerine koyma olan hikmetle zıd bir durum arzemektedir. Hikmet itidalin, dengenin ve adaletin koruyucusu iken, israf ise her türlü sapkınlık, dengesizlik ve zulmün sebebidir.

⁵³⁷ İsfahâni, Müfredât, 230; İbn Manzûr, Lisân, III, 1996; Fîruzâbâdi, Kâmûs, III, 221

⁵³⁸ İsfahâni, Müfredât, 230; İbn Manzûr, Lisân, III, 1996

⁵³⁹ İzutsu, Ahlaki Kavram, 234

⁵⁴⁰ Furkan, 25/67

⁵⁴¹ Araf, 7/31

⁵⁴² Behiy, Mefâhim, 249

⁵⁴³ Kılıç, Kur'ân'da Günah Kavramı, 165

⁵⁴⁴ Behiy, Mefâhim, 249

⁵⁴⁵ Yunus, 10/83

⁵⁴⁶ Şuara, 26/150-152; Mü'min, 40/26-28; Maide, 5/35

⁵⁴⁷ Mü'min, 40/42-43

⁵⁴⁸ Araf, 7/81

10-Tebzir

Bezaraⁿ fiilinden gelir.Fiilin anlamı tohum ekmek, dağıtmak, ölçüsüz dağıtmaktır. *Bezr; tohum, nesil demektir. Fiilin tefil babındaki masdarı olan tebzir; tohumu gereken yere atmamak ve böylece onu kaybetmek, karşılığında bir şey almamak demektir.* Vereceği malın miktarını bilmeyen kişi görünüşte tohum saçıp zayı eden kişi gibidir.⁵⁵⁰

Kur'ân'da, sahip olduğu malı dağıtma hususunda şaşırma ve sapma olayı için yerine göre tebzir ve sefeh tabiri kullanılmış; böyle olanlar da mübezzir veya sefih olarak isimlendirilmiştir.⁵⁵¹ "*Akrabaya, düşküne, yolcuya hakkını ver; saçıp savurma; saçıp savuranlar şüphesiz şeytanlarla kardeş olmuş olurlar. Şeytan ise Rabbine karşı çok nankördür.*"⁵⁵² Saçıp savurma ifadesiyle yasaklanan, saçıp savurmadan anlaşılan belirlenen yerler dışında yapılan ve genel yararı zarara çeviren uygunsuz harcamadır. Bu sebeple ayet, yasaklamadan sonra saçıp savuranları şeytanlara bağlamış ve Allah'a nankörlük edenler olarak tanıtmıştır. Böylece saçıp savuranlar, az veya çok da dağıtsalar mallarını kötülük ve haksızlıklara harcayanlardır.⁵⁵³

Ayette geçen tebzir kelimesi ile ifade olunan israfı, *İbn Abbas* (68/687) ve *İbn Mesud* (32/652) "yersiz sarfedilen şey olarak tefsir ediyorlar. *Mücahid* (103/721)ise bu konuda şöyle demektedir: "Bir kimse yerli yerine vermek şartıyla bütün servetini sarfetse yine israf etmiş sayılmaz. Fakat yersiz olarak verdiği bir ölçek veya birkaç gram şey dahi israftır."⁵⁵⁴ İsrâf ve tebzir arasında umum husus farkı bulunmaktadır. Yani israf umumi, tebzir ise hususidir. Sadece mal ve harcama hususundaki ifrata tebzir denilirken, bunlar da dahil diğer tür ifrat ve haddi aşmaya da israf denilir.⁵⁵⁵ Hikmetli olan kişi malını her türlü saçıp savurma ve cimrilikten koruyan, malını yerli yerinde, Allah yolunda harcayanıdır. Şeytanın fakirlik korkusuyla aldatmasına kanmayarak hikmete hak kazanandır.Tebzir ise bireyin ve toplumun

⁵⁴⁹ Behiy, *Mefâhim*, 251

⁵⁵⁰ İsfahânî, *Müfredât*, 40; İbn Manzûr, *Lisân*, I,274; Fîruzâbâdî, *Kâmûs*, I, 697

⁵⁵¹ Behiy, *Mefâhim*, 248

⁵⁵² İsrâ, 17/26-27

⁵⁵³ Behiy, *Mefâhim*, 248

⁵⁵⁴ Kutup, *Fizilâl*, IV,2222

⁵⁵⁵ Fîruzâbâdî, *Besâir*, II, 105

ekonomik durumu düşünülmeden gelişigüzel yapılan mali israfı ifade eder. Hikmet ekonomik ve siyasi kalkınmanın temeli iken, tebzir her türlü enflasyonist ortamın sebebidir. Bu yönüyle hikmet ve tebzir birbirine zıt anlam alanlarına sahiptirler.

11-Buhl

Malı tutmanın, hapsedmenin uygun olmadığı yerde malı tutmaktır. Bunun zıddı cömertlik(cud)tir.⁵⁵⁶ *Buhl* (cimrilik) iki kısımdır: *Birincisi* kendi malında buhl, *ikincisi* başkasının malında buhl. Bunun ikisinde zemmedilmiştir.⁵⁵⁷

"Bahil" den kasıt genellikle bir kimsenin para biriktirmesi, ne kendine ne de çoluk çocuğuna sarfetmemesi için kullandığımız cimrilik ile sınırlı değildir. Bu kelime aynı zamanda, iyilik ve hayır için Allah yolunda mal sarfetmemek anlamına da gelir. Bu bakımdan kendi rahatı, eş ve çocuklarının eğlencesi için çok cömertce mal sarfeden, ama hayırlı bir iş için cebinden beş kuruş bile çıkmayan kişi de "bahil" dir, cimridir.⁵⁵⁸

Kur'ân'da yedi ayette geçen "buhl" ve çeşitli fiil şekilleri, genellikle zekatı vermemek, Allah yolunda infak etmemek, başka verenlere engel olmak manasında kullanılmıştır. Tevbe suresinde⁵⁵⁹ zekatı kin tutarak veren ya da açık açık herhangi bir şey vermeyi reddeden zengin Mekkeliler, İslam'ı benimsedikten sonra bile, Allah tarafından cimrilikle tavsif edilmiştir.⁵⁶⁰ Ayetlerde geçen *Allah yolu*'nda infak etmemek, vermemekten kasıt ya da onların tel'in edilmesi, genel olarak cimrilik değil, belirli dini faaliyet sahasındaki cimriliğidir, yani ebedi cehennem cezasına çarptırılanlar, Allah yolunda cimri olanlardır.⁵⁶¹

Kur'ân'da cimriliği ifade eden başka kelimeler de kullanılır. "Hasis", "katır", "şuh" bu kelimelerdendir. İsrâ suresinde⁵⁶² kullanılan "katur", bahil ile aynı anlamdadır. Yani buhl eden, hasis, eli sıkı yahut cimri kişi demektir. Furkan

⁵⁵⁶ İbn Manzûr, *Lisân*, I,222; Firuzâbâdi, *Kâmûs*, III,488

⁵⁵⁷ İsfahâni, *Müfredât*, 38

⁵⁵⁸ Mevdudi, *Tefhim*, 145

⁵⁵⁹ Tevbe, 9/7

⁵⁶⁰ İzutsu, *Ahlaki Kavramlar*, 119

⁵⁶¹ İzutsu, *Ahlaki Kavramlar*, 120

⁵⁶² İsrâ, 17/100

sureesinde⁵⁶³ de israfın zıddı olarak kullanılmıştır. Kur'ân "şuh" kelimesini, cimriliğin yahut tamahkarlığın son derecesi olarak kullanmaktadır.⁵⁶⁴"Şuh" ile "buhl" arasındaki fark; buhl cimrilik hareketinin kendisini gösterir, şuh ise, ruhun, cimrice eylemleri gerekli kılan özel durumunu gösterir.⁵⁶⁵ Bu üç kavram ferdi ve toplumsal boyutu ile her türlü aşırılığı ifade eden kavramlardır. Aşırılık itidal seviyesine döndüğünde hikmet olur. Bu yönüyle zıt iki kavramdır.

12-Fahşa

Fehaşe fiilinin masdarı olan "*fuhş, fahşa, fahişe*"; *aşırı derecede çirkin ve kötü olan fiiller ve sözler demektir.*⁵⁶⁶ Fahşa yahut fahişe, ölçünün ötesinde kötü ve tiksini verici olan her hangi bir şeyi belirtir.⁵⁶⁷ Kur'ân Kerimde yedi ayette " fahşa", onüç ayette "fahişe" dört ayette de "fevahiş" şeklinde kullanılmıştır.

Kur'ân da çok sık olarak "su" ile bağlantılı olarak kullanılır. "*Şeytanın izinden gitmeyin. O sizin aşikar hasmınızdır. Size su' ve fahşa'dan başka bir şeyi tembih etmez*".⁵⁶⁸ Bu ayetlerden anlaşılacağı gibi su' ile fahşa arasında büyük bir bağlantı vardır. Hatta hemen hemen anlamdaş kabul edilebilir.⁵⁶⁹ Yusuf⁵⁷⁰ ve İsrâ⁵⁷¹ sureesindeki ayetlerde "fahşa" kelimesi zina anlamındadır. Bakara⁵⁷² ve Araf⁵⁷³ surelerindeki ayetlerde fahşayı şeytanın emrettiği açıkça belirtilmiştir. Bunun tam tersine, Allah tüm fahşayı kesinlikle yasaklamakta ve adaleti, ihsanı,yakınlara vermeyi emretmektedir.⁵⁷⁴ Bu ayetteki "fahşa" kelimesi ile bazı görüşleri şöyle belirtebiliriz:

⁵⁶³ Furkan, 25/67.

⁵⁶⁴ Bkz: Tevbe, 9/127-128; Teğabun, 64/16; Haşr, 59/9

⁵⁶⁵ İzutsu, *Ahlaki Kavramlar*, 121

⁵⁶⁶ İsfahâni, *Müfredât*, 374; İbn Manzûr, *Lisân*, V,3355-3356; Firuzâbâdi, *Kâmûs*, II,411

⁵⁶⁷ İbn Manzûr, *Lisân*, V,3356; İzutsu, *Ahlaki Kavramlar*, 306

⁵⁶⁸ Bakara, 2/168-169 (Ayrıca Bkz. Yusuf, 12/24; İsrâ, 17/32; Nisa, 4/22)

⁵⁶⁹ İzutsu, *Ahlaki Kavramlar*, 307

⁵⁷⁰ Yusuf, 12/24

⁵⁷¹ İsrâ, 17/32

⁵⁷² Bakara, 2/268

⁵⁷³ Araf, 7/27-28

⁵⁷⁴ Nahl, 16/90

Fahşa, çirkinlikte aşırı gitmek demektir. Bundan maksat zinadır.⁵⁷⁵ Ayette bahsedilen "fahşa"nın, zina, cimrilik ve ister büyük ister küçük, ister fiile ister sözle ilgili olsun, her türlü günah anlamına geldiği ileri sürülmüştür.⁵⁷⁶

Fahşa; çirkinlikte aşırı olan sözlü ve fiili günahlardır. Mesela: Yalan, bühtan, şeriati küçük görmek, zina, livata gibi.⁵⁷⁷ *Fahşa* şehvette aşırı gitmektir. *Fahşa*, adaletin karşıtıdır. Çünkü itidal yolundan ifrat tarafına girilmiştir.⁵⁷⁸ *Fahşa* Allah'ın haddlerini çiğnemektir.⁵⁷⁹ *Ankebut* suresinde⁵⁸⁰ namazın uzaklaştırdığı kötü şeyler arasında fahşa da zikrolunmakta, ancak münkerin yanında zikrolunması ve ayetin sonunda da : "Allah'ı zikir ve O'na ibadetten alıkoyan herşeye şamil olabileceğini söyleyebiliriz."⁵⁸¹

Fahşa kelimesi, gayri ahlaki, müstehcen, kötü, çirkin, adi, terbiyesiz; herşeye veya genel beğeni ve edep kurallarına uymadığı için duyulması ve görülmesi uygun kaçmayan şeyleri; zina, fuhuş, homoseksüellik, çıplaklık, açıklık, hırsızlık, soygun, içki, kumar, dilencilik, terbiyesizce konuşma ve benzeri şeyleri içerir. Aynı şekilde bu ahlaksızlıkları toplumsallaştırmak ve yaymak da fahşanın içine girer.⁵⁸²

Netice olarak şunu diyebiliriz: İnsanın, sevgilerinin doyurulmasında, Allah'ın çizdiği normal ve fitri sınırların dışına taşıp, sapık yollarda tatmin araması fahşa, fuhş ve fahişedir. Hikmet tüm bu kötü davranış ve hayat şeklini değiştirme için Allah tarafından verilmiştir. Bundan dolayı hikmete ahlaki anlayışta '*Allah'ın ahlakı ile ahlaklanmak*'⁵⁸³ olarak da tanım yapılmıştır. Hikmet sözlü, ameli, ilmi ve ahlaki anlamda dengeli ve vasat bir meleke olduğundan her türlü aşırılıklardan uzaktır. Kendisine hikmet verilen kimse çok hayır verildiğinden, şimdiye kadar açıklanan kötü söz ve davranışların hepsinden beridir. Düşünsel ve ahlaki anlamda olgunluğu yakalayarak, toplumda onurlu, şahsiyetli bir örneklik sergiler.

⁵⁷⁵ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, VI, 109 ; Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, X., 84; İbn Arabî, *Ahkâmü'l-kur'ân*, III, 155; Kurtubî, *el-Câmî*, X, 166; Kasımî, *Tefsîru'l-Kasımî*, X-XI, 3851;

⁵⁷⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, X, 82

⁵⁷⁷ Bursevî, *Ruhi'l-Beyân*, V, 72

⁵⁷⁸ Âlûsî, *Râhu'l-me'ânî*, VIII, 322

⁵⁷⁹ Zemahşerî, *Keşşâf*, II, 629

⁵⁸⁰ *Ankebut*, 29/45

⁵⁸¹ Kılıç, *Günah Kavramı*, 195

⁵⁸² Mevdudî, *Tefhim*, III, 53

⁵⁸³ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, VII, 67; Elmalılı, *Hak Dini*, II, 923

D-HİKMET KAVRAMININ TARİH İÇERİSİNDEKİ SEMANTİK GELİŞİMİ

1-Hikmetin Tarihi

Hikmet kavramının terimsel alanı üzerinde dururken hikmetin insanlığın yaşıyla yaşıt olduğunu, *Hz.Adem(a.s)*'e vahyin verilmesi ile aynı zamanda hikmetin verildiğini⁵⁸⁴ ifade etmiştik. Bu görüş Kur'an tarafından desteklenirken, tarih boyunca insanoğlunun kutsal saydığı tüm metinler tarafından da onaylanmaktadır. İnsanlık hiç bir zaman hikmetten yoksun kalmamıştır. Fakat insanlık tarihine hikmet penceresinden baktığımızda bazı dönemlerde can çekiştiği, bazı dönemlerde geliştiği, bazı dönemlerde de olgunluk ve zirveye ulaştığı anlaşılmaktadır. Hikmet, tarih boyunca toplumların çeşitli evrelerinde, farklı toplum ve şartlarda farklı isim ve şekillerle yaşamıştır. İlk medeni toplum peygamberlik müessesesi ile başladığına göre, hikmetin kaynağı Allah, ilk temsilcisi peygamber olması nedeniyle nebevi bir özellik taşır. Hikmet peygambersiz veya peygamberin mesajının tahrif olduğu bazı dönemlerde ve toplumlarda felsefe olarak şekil değiştirdiyse de özünü koruyordu. Özün kaybolmaya yüz tuttuğu her topluma peygamber gönderilmiştir. Ve tarih sahnesinde hikmetin ihya önderliğini genellikle bu elçiler üstlenmişlerdir. Daha sonraki dönemlerde veya peygambersiz toplumlarda hakikat arayıcıları, insanın kurtuluşunu ve mutluluğunu önceleyen bilge kişiler bu mirasa sahip çıkmışlardır. Bu sahip çıkış Hz.Peygamberin dilinde şöyle ifadesini buluyordu: *"Hikmet mü'minin yitiğidir. O'nu nerede bulursa almaya en çok hak sahibidir."*⁵⁸⁵ Bu rivayet, çerçevesinde islam tarihinin ilk filozofu sayılan *El Kindi(801/873)* şöyle diyordu: *"Bize hangi kaynaktan gelirse gelsin, bize ister önceki kuşaklarca, ister yabancı halklarca sunulmuş olsun gerçeği itiraf etmek ve özümlemekten utanmamalıyız. Hakikatı arayan için hakikattan daha değerli hiç bir şey yoktur. Hakikat hiç bir zaman kendisine ulaşanı ucuzlatmaz ve alçatmaz, aksine onu omurlandırır ve ona soyluluk kazandırır."*⁵⁸⁶

⁵⁸⁴ Bakara, 2/34,213,269

⁵⁸⁵ Tirmizî, *Kitabul İlm*, 19; İbn Mace, *Kitabu Zühhd*, 15; Dârimî, *Mukaddime*, 28; Aclunî, *Keşfü'l-hafâ*, I, 363

⁵⁸⁶ Bulaç, "İslam Dünyasında Hikmeti Yeniden Diriltmek", BHD,1/4

Hikmet ifadesini en güzel şekilde peygamberin dilinde ve tebliğinde bulunduğu göre, Mezopotamya veya Ortadoğu, hikmetin bölge ve vatanı olarak yeşerdiği, filizlendiği yerdir. Hikmet bu peygamberler yurdundan Hint, Çin, İran, Mısır ve Yunan gibi merkezlere yayılmıştır. Yunan'da farklı form ve ifade biçiminde ortaya çıkış, felsefe olarak adlandırılrsa da özü itibariyle hikmet korunmuş ve felsefenin islami öğretisi ile çelişmesi sözkonusu olmamıştır.⁵⁸⁷

İslam'da, hikmet anlayışı vahiy kaynaklı olup olumlu bir anlam içermesine rağmen, hicri II. asırdan itibaren hellenistik felsefenin tercümesiyle başlayan yabancı tesirler, çeşitli tartışmaları ortaya çıkarmış, neticede felsefe olumsuz bir tepki ile karşılaşmıştır. *Felsefe, Gazzali(505/1111)*'nin aritmetik, geometri, mantık gibi bazı bölümlerinin dine aykırı olmadığını ilan edene kadar sünni ekol tarafından dışlandı. *Gazzali(505/1111)*'den sonra bu muhite de yerleşerek kelim ve tasavvuf üzerinde tesirli oldu. Mücerret bilgilere *nazari hikmet*, tatbiki bilgilere *ameli hikmet* denildi.⁵⁸⁸

İbn Bacce(33/1138) bu konuda şöyle diyor: "Kimi insanlar, felsefenin kadim toplumlar ve cahiliyyeye ait bir şey olduğunu sanır ve ona karşı çıkar. Oysa insanın mahiyetini araştıran ve bizi Allah'ın marifetine götüren hikmet ilimleri maddi yarar sağlayan bütün tabiat ilimlerinden daha üstündür."⁵⁸⁹

İslam filozofları vahye bağlı düşünce tarzı ve bunun tabii sonucu olan hikmetle, salt akli bilgiyi içeren felsefe arasındaki temel ayırımın farkında olmalarına rağmen, bu iki kavramı birbirinin yerine kullanmışlardır. İslam hakîm(bilge)lerinin felsefi bağlamda yapmak istedikleri bütün kültürlerde nübüvvet temeline dayalı gelişme çağlarına kadar intikal eden hikmet ve ilimleri İslam'ın kapsayıcılığı içinde yoğurmak, özümlemek, böylelikle insanlık tarihinin en zor fakat en önemli işini başarmaktı. Bu yolun önde gelen isimlerinden *Suhreverdi(587/1191)*'ye göre, hikmet daha önceleri eski Hindular, İranlılar, Babilliler, Mısırlılar ve Yunanlılar arasında vardı. Bu hikmetin *Aristo*'ya kadar devam ettiğini *Aristo*'nun ise bu hikmeti akılcılıkla sınırlandırıp sona erdirdiğini söyler. Ona göre hikmeti Allah tarafından insanlara öğreten felsefe bilimlerinin kurucusu *İdris* peygamber veya *Hermes*'tir. Bu hikmet

⁵⁸⁷ Bulaç, "Hikmeti Yeniden Diriltmek", BHD,1/4

⁵⁸⁸ Uludağ, *Emir ve Yasak*, 10

⁵⁸⁹ Bulaç, "Hikmeti Yeniden Diriltmek", BHD,1/4

daha sonraları iki kola ayrılmış bir kolu İran'a uzanırken diğer kolu Mısır'a ulaşmıştır. Mısır'dan da Yunanistan'a varmış ve nihayet bu iki kaynaktan İslam'a gelmiştir. *Farabi* de aynı görüşü dile getirerek, felsefenin kadim çağlarda Irak Keldanileri arasında doğduğunu oradan Greklere, Greklerden Süryanilere ve sonra Araplara geçtiğini belirtmektedir.⁵⁹⁰

"*Sicistani*(330/990)'nin *Sivanul-Hikme*'de belirttiğine göre *Lokman hekim*, *Davud*(a.s)'ın çağdaşıydı. Şam bölgesinde yaşıyordu. Yunanlı *Empedokles* ondan hikmeti aldı ve Yunanistan'a dönünce kainatın yaratılışından söz etmeye başladı. Yunanlılar *Lokman*'ı sohbetlerinden dolayı *hakim* diye vasıflandırıyorlardı. Onlarda ise ilk *hakim Empedokles*'tir. İkinci *hakim* olarak *Pisagor*(570/494) kabul edilir. O da hikmeti Hz. Süleyman(a.s)'ın izleyicilerinden almıştı. Geometriyi Mısırlılardan Girit ve Kıbrıs vasıtasıyla Yunanistan'a götürmüştü".⁵⁹¹ Lokman'ın hikmeti, diğer islami kaynaklarda da kaydedildiğine göre, islam gelmeden önce Arapların elinde en değerli ilim hazinesi olarak bulunmaktaydı.⁵⁹²

Farklı değerlendirmelerden anlaşıldığına göre hikmetin ilk öğreticisinin *İdris*(a.s) olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu da gösteriyor ki aralarında uzun zaman geçmesine rağmen peygamberler birbirlerinin takipçisi olmakla kalmayıp, bozulan vahyi tashih ettikleri gibi, hikmeti de tashih etmişlerdir.⁵⁹³ Ayrıca hikmetin Greklerin başlarına, Arapların diline, Farislerin kalblerine, Çinlilerin ellerine indiği rivayet edilmektedir.⁵⁹⁴

İnsanlık tarihinde akılcılığın hüküm sürdüğü dönemlerde hakimler ortaya çıkmıştır. Yunan'da yedi hakime paralel olarak İranda *Avesta*'nın bahsettiği hakimleri, Hint'te *Boutha*, *Jaina*'dan önce ve sonra gelen hakimleri görüyoruz. Onların peygamberler gibi halktan uzakta, inzivaları, uzletleri bu uzlette züht ve tefekküre

⁵⁹⁰ Bkz: İbn Âşûr, *Tefsiru't-Tahrir*, III,61-64; Bulaç, "Hikmeti Yeniden Diriltmek", BHD, 1/5; Kutluer, *İslamın Klasik Çağında Felsefe Tasavvuru*, 44 (Tahsilü's-Saade'ye atfen..)

⁵⁹¹ Ülken, *Felsefeye Giriş*, 12; Bulaç, "Hikmeti Yeniden Diriltmek", BHD, 1/14; Kutluer, *Felsefe Tasavvuru*, 44

⁵⁹² Bkz: Cahiz, *Hayevan*, V, 555; İbn Kuteybe, *Uyunu'l-Ahbar*, II, 138; İbn Abdürabbih, *İkdü'l-ferid*, II, 325

⁵⁹³ Enam, 6/89; Kutluer, *Felsefe Tasavvuru*, 38

⁵⁹⁴ İbn Âşûr, *Tefsiru't-Tahrir*, III,63-64; Corbin Henry, *Felsefe Tarihi*, 178

dalışları, ilk hakikata bu yalnızlık içinde ulaştıktan sonra onu halka öğretmek için tekrar topluma dönüşleri vardır.⁵⁹⁵

Hikmet; dünyanın doğu yakasında Mezopotamya, Mısır, İran, Hint ve Çin gibi belli başlı merkezlerde geleneksel anlamda ortaya çıkarken, batı yakasında müşahade edilen Yunan kolunda ise bu doğulu ve dini karakteri ancak *Pisagor* (570/497)'a kadar korunabilmiş; ondan sonra özellikle Sokrat, Eflatun ve Aristo ile Yunan düşüncesi ve ilimleri felsefi bir kimlik kazanmıştır.

"İslamiyetin doğuşu ile Hz.Muhammed(a.s) tebliğinde iki ana noktaya temas ediyordu. *Biri*, görece seküler bir forma dönüşmüş "din dışı" düşünce ve öğretileri reddetmek; *ikincisi* saf hikmete dayanmakla beraber, çevresel, tarihsel, geleneksel ve beşeri etkiler sonucu değişikliğe uğramış din, düşünce ve öğretilerdeki yerleşik bozuk unsurları ayıklamak kısaca bütün kültürlerde var olan tevhidi yeniden diriltmekti."⁵⁹⁶

Bize Kitab'ı ve hikmeti öğretmek üzere gelen son peygamber, tamamlanmış ve kemale erdirilmiş bir din bırakarak gitti.⁵⁹⁷ Son peygamberin kendisi ile zamanın sonu arasındaki mesafe iki parmak arası kadardır. Yani insanın gezegenimizdeki hayatı olan tarihini gün dönümüne benzetirsek, şimdi biz ikinci vaktini yaşıyoruz. *Tarihin şafağında Adem, kuşluk vaktinde Nuh, öğle vaktinde İbrahim ve ikinci vaktinde ise son peygamber olan Hz.Muhammed'tir.*⁵⁹⁸

Bu gerçekten hareketle hikmet, tarih boyunca sürekliliğini korumuş, gönderilen peygamberler vasıtasıyla gerçekleştirilmiştir. "Hikmetin etkisini tamamen kaybettiği, onu çağrıştıran her türlü unsurun kökten tasfiye edildiği tek düşünce biçimi hiç kuşkusuz Avrupa'da görülen rönesans sonrası kültür ve felsefedir. Belki ilk defa aydınlanma 19.yüzyılda metafiziği bilimlerden arındırma ve seküler batı düşüncesi tümünden hikmetten yoksun bir düşünce ve kültür formu geliştirmeye teşebbüs etmiştir."⁵⁹⁹

⁵⁹⁵ Ülken, *Felsefeye Giriş*, 14

⁵⁹⁶ Bulaç, *"Hikmeti Yeniden Diriltmek"*, BHD, 1/14-15

⁵⁹⁷ Bkz. Maide, 5/3; Kamer, 54/5; Cuma, 62/2; Bakara, 2/151,269; Ahzab, 33/34; Al-i İmran, 3/164; İsrâ, 17/39

⁵⁹⁸ Bulaç, *Nuhun Gemisi*, 155

⁵⁹⁹ Bulaç, *"Hikmeti Yeniden Diriltmek"*, BHD, 1/18-19

İslam dünyasında nebevi öğretisi ile beraber 8.yüzyıldan başlamak üzere 12. yüzyıla kadar müslümanların evrimini izleyen bir çizgi üzerinde Yunan'dan İslam düşünce ve maneviyat iklimine intikal ettirdikleri bu felsefe ve ilimlerde yine de hikmetin korunmuş unsurları vardı. Bilhassa *Meşşai*'ler, bu felsefe ve seküler kültüre karışmış hikmeti ayıklayıp ortaya çıkardılar.⁶⁰⁰ Bu dönemde *Amiri*(381/992), *İbn Sina*(428/1037), *Gazzali*(505/1111), *Suhreverdi*(587/1191), *İbni Rüşd*(595/1198), *Fahreddin er-Razi* (606/1205), ve *Muhyiddin İbn Arabi*(638/1240) gibi İslamın özgün kalıpları içinde hikmetin evrensellik ve sürekliliğini vurgulayan bir çok sentezci zeka yetişmiştir.⁶⁰¹

Bu dönem fazla uzun sürmeden meşhur muhaddis *İbnü's-Salah eş-Şehrezuri*(643/1246)'nin bazı dindar çevrelerin felsefeye bakışını yansıtan fetvası belki son noktayı koymada büyük role sahiptir. Çağının dehası olan *Kemaleddin b. Yunus el-Mavsili*'ye (639/1242) akın akın gelen talebeler içerisinde *İbnü's-Salah* da vardır. Fakat uzun uğraşlara rağmen *İbnü's-Salah*'ın kafasına mantık girmiyordu. *Kemaleddin* 'kendine işkence etmekten vazgeçmen en iyisi' deyip ona nasihat ettikten sonra *İbn Salah* mantığı bırakır, fakat mantığı bırakmakla yetinmez, kendisine felsefe ve mantığın öğrenilmesi ve öğretilmesi hususunda sorulan soruya şu fetvayı yayınlar: "Felsefe, aptallığın temelidir(üssü's-sefeh). Tüm sapıklıkların ve yanlışlıkların sebebidir. Felsefe ile iştigal eden, şeriatın güzelliklerini göremez olur. Felsefe çalışan yahut öğreten Allah'tan uzaklaşıp, şeytana yaklaşır. Mantık felsefenin girişidir, kötünün girişi ise kötüdür. Dolayısıyla onunla uğraşma şeriatın mübah gördüğü bir şey değildir. Ne sahabe, ne tabiin, ne de müctehid imamlar onu mübah görmüşlerdir. Şer'i ilimlerde mantık ıstılahlarını kullanma ihtiyacı yoktur. Şeriat ve şer'i ilimler tamamlanmıştır. Bu ilimlerin üstadları felsefe ve mantık ortada yok iken ilmi derinliği ortaya koymuşlardır. Bir faydasına inanıp felsefe ve mantıkla uğraşmanın şerrinden müslümanları korumak sultanın vazifesidir. Sultan böylelerini medreselerinden çıkartmalı, hala aynı şeyle meşgul olup olmadıklarını takip ettirmeli, filozofların itikadına bağlı olduğunu açıkça söyleyen ise, İslam ve kılıç arasında tercihe zorlanmalıdır." Benzeri resmi bir genelge

⁶⁰⁰ Bulaç, "Hikmeti Yeniden Diriltmek", BHD,1/12-123

⁶⁰¹ Kutluer, *Felsefe Tasavvuru*, 12

İbn Rüşd(595/1198)'ün akidesinden şüphelenilmeye başlanıldığında yayınlanmıştır.⁶⁰² Bu ve benzeri fetvalar alimlerin felsefe ile meşgul olmalarına engel teşkil etmiştir. Bu yüzden İslam dünyasında düşünceye dayalı yeni fikir ve ilimlerin gelişimi engellenmiştir.

2- Sabiilerin Hikmet Anlayışı

Hikmetin tarihini değerlendirirken *nebevi hikmet*'in temel teşkil ettiğini ve hikmetin asıl yurdunun Mezopotamya olduğunu ifade etmiştik. Mezopotamya kökenli dinlerden olan *Sabiiliğin*⁶⁰³ hikmet anlayışından kısaca bahsederek *nebevi hikmet*'i kabul edip etmediğini ortaya koymuş olacağız.

Sabiiler İnsanı üç unsura ayırırlar: *Papria*(Ceset), *Nişimta*(Ruh) ve *Ruha* (can yada nefis). Sabiiler varlıkta dualist bir doktrine sahip olduklarından aydınlık-karanlık, şeytan ve melek, ışık alemi-sufli alem diye ayrıma giderler, madde karanlıktır. İnsan cesetten (maddeden) kurtulunca ışık alemine yükselince huzura kavuşur. Ayrıca karanlık güçlerle ışık alemi (aydınlık) güçleri arasında sürekli bir mücadele vardır. Bu mücadelenin galibi olmak için ışık alemi elçilerini göndererek insanlar arasında elçiler (peygamberler) seçerek karanlık güçlere kalkan olmuşlardır. Sabii inancına göre Ademin cesedine konulan ruh (Adakas, Adakasmama, Adakasziva gibi isimler verilir). Bütün insanların cesetlerine konulan ruhun prototipidir. Bir nevi karanlığa bırakılan ruh, yeryüzündeki hayatından memnun değildir. Işık alemini arzulamaktadır. Bu ızdıraptan kurtulabilmesi için onun ışık elçisi ile irtibata geçip, ondan ilahi bilgiyi alması gerekiyor.⁶⁰⁴

Sabiilikte ışık aleminin bir parçası olan ruhun kurtuluşunun ışık alemine ait bazı unsurlar vasıtası ile olması gerekir. Bu aracı unsurlar ilahi bilgi ya da hikmet (gnosis) ve bu bilgiyi ruha ulaştıran kurtarıcı ya da aydınlatıcı (redcemer) varlıktır. Sabii kaynaklarında *monda* terimiyle ifade edilen gizli ve kutsal bilginin kaynağı ilahi ışık alemidir. Bu bilginin sufli alemden kaynaklanan çıkarımlar yada gözlemler yoluyla elde edilmesi asla mümkün değildir. Beş duyu ile elde edilen bilgiden tamamen

⁶⁰² Kutluer, *Felsefe Tasavvuru*, 23-24 (Tevfik Et Taviil, Kıssatu Siraidin vel Felsefe, 132-133 atfen)

⁶⁰³ Geniş bilgi için Bkz: Gündüz, *Sabiiler Son Gnostikler*

farklıdır. Ruha kötülük eden, ışık alemi ile ilişkisi olamaz ve o alemde bilgi alamaz. *Kurtacı bilgi kazanılan bilgi değil bahşedilen yada verilen bilgidir. Hiç kimse çalışarak hikmeti (Monda) elde edemez. Ancak o bilgiler elçiler vasıtası ile iletilir. Bu bilgiyi kişinin alabilmesi için ortamı hazırlaması gerekiyor. Gerekli şartlar ise vaftiz ve yüce varlığa yönelme ile olur. Sabiilikte inanılan bilgi yüce ışık varlığının yani Tanrı'nın bilgisidir(vahiydir.)Bilgi (hikmet)yi Kuşta nitelendiren pasajlarda vardır.* ⁶⁰⁵

“Şefkatli ışık *Kuşta!* Gir, düşmüş arkadaşlarının evine git, sen seçilmiş olansın, övülensin. Bütün aileni başarıyla kuransın. Sen mükemmel bir mücevhersin, kendisinde kusur olmayan seçkinsin. Sen ışık ülkesine yol, mükemmelliğin yolusun. Sen gidip doğru kalpte yerleşen ezeli ve ebedi hayatsın. Efendim sana karşı ilgisiz olana ve yolunu hafif meşreplik alışkanlıklarına sapana yazıklar olsun. Sen mükemmellik zırhısın, kendisinde hata olmayan gerçeksın. Sen bilgesin (hakim), latifsin, sen ismini seven herkese hikmeti ve hamdi öğretirsin...” ⁶⁰⁶

Yukarıdaki açıklamalardan anlaşıldığı kadarıyla Sabiilikte hikmet bilgisi, anlayışı, yeteneği tanrı tarafından verilen bir lütuftur. Bu lütfü mazhar olabilmek için maddi (karanlık) olan şeylerden uzaklaşarak bir uzlet hayatı yaşamak, ibadet ederek bir iç aydınlığa sahip olmak gerekir. İslamın manevi boyutu ile kısmen örtüşmekle birlikte, İslami hikmette maddi gerçekliğin ıslahını önceleyen pratik bir yönü vardır.

3-İlkçağ Filozoflarının Hikmet Anlayışı

Özelleşmiş tanımı dışında felsefe ve hikmet menşei bakımından daha önce de ifade ettiğimiz gibi *Mezopotamya* kökenlidir. Sonraları *Hint*, *İran* ve *Mısır*'a, oradan da *Yunanistan*'a geçmiştir."Felsefe kavramı ilk defa Yunanlılar'da ortaya çıkıncaya kadar özellikle *Homer* ve *Heziod*'un dönemine kadar sözlüklerde dahi geçmiyordu. Felsefeyi ilk defa 'hikmet sevgisi' anlamında kullanan *Pisagor*'dur." ⁶⁰⁷

İlkçağda felsefe insanın içinde yaşadığı dünya üstüne edindiği bütünsel bilgiyi dile getiriyordu. Felsefe'nin amacı bilgiyi sevmek ve aramaktır. Aynı zamanda

⁶⁰⁴ Gündüz, *Sabiiler Son Gnostikler*,99-102

⁶⁰⁵ Gündüz, *Sabiiler*,103-105

⁶⁰⁶ Gündüz,*Sabiiler*, 105 (Ginza, S 271 vd.atfen iktibas edilmiştir.)

akla uygun davranmayı da içeriyordu.⁶⁰⁸"Hakîm ilkçağ sitelerinde o dünyanın ideal düzenine uygun bir hayat tarzı kurarak bu hayat içerisinde manevi bir terbiye ile yetişirdi. Hakîmin ideali, dünya düzeni ile akıl düzeni arasında ahenk kurmaktı. İşte Hakîmin içinde yaşadığı ilk çağ sitelerinde (*Atina, Isparta, Milet, Roma vb*) sosyal hayat kesin sınırlarla birbirlerinden ayrılmış ve bir kasttan diğerine geçiş yoktu."⁶⁰⁹ Hakimler kitaplarından çok davranışlarıyla örnek olmuşlardı. *Yunan*'da böyle hayat sürdürülürken eş zamanlı veya daha önceden başlayarak *Çin*'de Konfüçyus *Hint*'te Buda, *İran*'da *Zerdüşt* aynı şekilde kültür ve medeniyetin kurulmasında öncülük ediyorlardı. Medeniyetlerin kuruluşuna öncülük eden hakîmler peygamberlerle benzer bir hayat yaşadılar. Mücadelelerine hazırlık dönemi dediğimiz halktan uzakta uzletleri, inzivaları ve bu uzlette zühd ve tefekküre dalışları, ilk hakikata ulaştıktan sonra da halkına dönüp onlara öğretmenlik yapmışlardır. Peygamberle aralarındaki yegane fark vahiy almamaları gaybtan haber verememeleridir. İlkçağ filozoflarının hikmet anlayışları, yaşadıkları hayatı, olması gerekeni, ideal olanın akli olarak tanımlamaktan ibaretti. İlkçağ filozoflarından bir kaçının hikmet tanımını aşağıda verelim.

a-*Pythagoras*(m.ö.570/497?) "eşyanın doğasına ilişkin bilgi" manasında kullanmıştır.⁶¹⁰

b-*Heraklitos*(m.ö.544/484) ise "bilgelik tek bir şeyden ibarettir, her yeri ve her şeyi düşünceyi tanımaktır."⁶¹¹

c-*Sokrates*(m.ö.469/399) felsefe "insanın kendini tanımasıdır. "İnsan cisim, nefis arzılardan ibarettir. Nefs cisim olmayıp cevher olduğuna göre insan kendi varlığını tanıyınca cismi de arzılarıyla birlikte tanımış olur."⁶¹²

d-*Eflatun*(m.ö.427/347) felsefeyi; "İnsanın gücü ölçüsünde ebedi ve külli olan varlıkların hakikatını, mahiyet ve sebeplerini bilmesidir."⁶¹³ Ve zihnin hakikat,

⁶⁰⁷ Bulaç, *Din Felsefe*, 27

⁶⁰⁸ Hançerlioğlu, *Felsefe Ansiklopedisi*, II, 147

⁶⁰⁹ Ülken, *Felsefeye Giriş*, 9-14

⁶¹⁰ Bulaç, *Din Felsefe*, 27

⁶¹¹ Garaudy Roger, *20. Yüzyıl Biyografisi*, 31

⁶¹² Kindî, *Felsefi Risâleler*, 67

⁶¹³ Kindî, *Felsefi Risâleler*, 67

iyilik ve güzellik gibi eni yüksek kıymetleri üzerinde kendi kendine yaptığı düşüncelerdir.⁶¹⁴ Şeklinde tanımlar.

e-*Aristothales*(m..384/322) göre; felsefe, ilk illetler veya prensiplerin araştırılmasıdır.⁶¹⁵ Felsefe varlık ilmidir. Bu anlayışa göre felsefenin bütün ilimleri kuşatması, ansiklopedik bir ilim olması gerekir. Aristoya göre külli bir ilim olan felsefe içinde her ilmin ayrı bir yeri vardır.⁶¹⁶

f-*Epikuros*(m..341/270)'a göre felsefe, bir yaşam bilimidir. Mutlu bir yaşam sağlamak için tasarlanmış eylemsel bir sistemdir.⁶¹⁷

g-*Seneca*(m. 4-73) felsefe insanı nezaket ve terbiyeye hazırlar. Gnlerimizi cazip kılmaya ve boş zamanlarımızın tatsızlıklarını gidermeye yarar; ruhu terbiye eder, hayatı düzenler, yapılması veya yapılmaması gerekeni gösterir, konuşmayı değil hareket etmeyi ğretir. Koyduğu kanuna göre insanın yaşaması ve hayatını, söylediklerine uydurmasını ister. Hikmet insan zihninin yetkin iyiliğidir. Felsefe, hikmet sevgisi ve araştırmasıdır. Sevgi, araştırmanın gayesidir.⁶¹⁸

İlkçağ filozoflarının ilim ve hikmet aracılığıyla hakikatın bilgisini ararken, arayışın yönü farklı olabileceği gibi yolları ve yöntemleri de farklı olmuştur. Her ne kadar hakikat bir ve tek ise de onun varlıktaki tecelli ve tezahürleri tekil değil çok ve oğulcudur. Bu bilgi yolları ve çeşitlerinin de tekil olamayacağını, farklı ve hatta bir diğerine karşıt kavramsal modellerin mümkün ve meşru olabileceğini gösterir. Farklı içtihad ve görüşler bilgi niteliği, tezahürü ve formları konusundaki ihtilaflar yeryüzünde ve insanlıkla birlikte sürecektir. Dikkat edilirse ilk ağ filozoflarının varlık ve insan hakkındaki düşüncelerindeki nasibleri farklı farklıdır.

⁶¹⁴ Hessen J., *Bigi Teorisi*, 4

⁶¹⁵ Aristo, *Metafizik*, 1.Kitap, 45

⁶¹⁶ Ülken, *Felsefeye Giriş*, 43 (Metafizik, c.I.fasıl 1) atfen; Haçerlioğlu, *Felsefe Ansiklopedisi*, II, 148

⁶¹⁷ Haçerlioğlu, *Felsefe Ansiklopedisi*, II, 148

⁶¹⁸ Keklik, *Felsefenin İlkeleri*, 1, 22-23

4-Cahiliye Devri ve Hikmet

Cahiliye barbarlık ve vahşetin hüküm sürdüğü dönemdir. "Cehile" zorbalaştı manasına geldiğinden hangi zamanda olursa olsun, zorbalığın, vahşetin, barbarlığın, dayatmanın olduğu düzen ve zamanı ifade eder.⁶¹⁹ Kur'ân'a göre hidayete karşılık, her türlü sapıklığı satın almak; fuhuş, bilgisizce tartışma, insanlarla alay etmek, boş sözlerle meşgul olmak, zina etmek, açılıp saçılmak vb.⁶²⁰ gibi ameller cehaletten kaynaklanan cahil kişi ve toplulukların yapabileceği amellerdir.⁶²¹

Muhammed El-Behiy Kur'ân'ı Kerimde cahiliye kavramını dört ana başlıkta şekillendirildiğini belirterek şöyle bir tasnif yapıyor.⁶²² *Birincisi* isteğe uyma hükümde adaletsiz davranma hatırlıları ve yakınları gözetme, insanları mevkilerine ayırma tabi tutmadır. Allah şöyle buyuruyor: *"Aralarında Allah'ın indirdiğiyle hükmet, onların keyiflerine uyma ve onların, Allah'ın indirdiği şeylerin bir kısmından seni şaşırtmalarından sakın! Eğer dönerlerse bil ki Allah, bazı günahları yüzünden onları felakete uğratmak istiyordur. Zaten insanlardan çoğu, yoldan çıkmışlardır. Yoksa cahiliye hükmünü mü artıyorlar? İyi bilen bir toplum için Allah'tan daha güzel hüküm veren kim olabilir?"*⁶²³

İkincisi hiddet ve gazablanma, akıl ve mantığa göre hükmetmemedir. Allah şöyle buyuruyor: *"Mekke'nin göbeğinde, sizi onlara galip getirdikten sonra onların ellerini sizden, sizin ellerinizi onlardan çeken O'dur. Allah, yaptıklarınızı görmektedir." "Onlar öyle kimselerdir ki inkar ettiler, sizin Mescidi Haram-ı ziyaret etmenize ve bekletilen kurbanların yerlerine varmasına engel oldular. Eğer orada, kendilerini bilmediğiniz için tepeleyeceğiniz ve bilmeyerek tepelemenizden ötürü, kendileri yüzünden kınanacağınız inanmış erkekler ve inanmış kadınlar olmasaydı (Allah sizin savaşmanıza engel olmazdı. Böyle yaptık) ki Allah, dilediğini rahmetine soksun. Şayet (inanmayanlar ve inanmayanlar) birbirinden ayrılmış olsalardı elbette*

⁶¹⁹ Fayda, "cahiliye" md., DİA, VII, 17-19

⁶²⁰ Bkz: (Bakara, 2/16,76; Neml, 27/54-55; Hacc, 22/8; Lokman, 31/20; Kasas, 28/55; Yusuf, 12/33; Ahzab, 33/33)

⁶²¹ Altıntaş, *Hidâyet ve Dalalet*, 203

⁶²² Behiy, *Mefâhim*, 242-244

⁶²³ Maide, 5/49-50

onlardan inkar edenleri, acı bir azaba çarptırırđık.O zaman inkar edenler, kalplerine öfke ve gayreti, o cahiliyye (çağının) öfke ve gayretini koymuşlardı, Allah da Elçisine ve mü'minlere huzur ve güvenini indirdi; onları takva kelimesine (sebata ve ahde vefaya) bağladı. Zaten onlar, buna layık ve ehil idiler. Allah, her şeyi bilendir.⁶²⁴

Üçüncüsü yaşama ve ölme şeklindeki yersiz kuruntuya dayalı korkaklık duygusudur. Allah şöyle buyuruyor: "Sonra o üzüntünün ardından (Allah) size bir güven, bir kısmınızı bürüyen bir uyku indirdi; bir kısmınız da kendi canlarının kaygısına düşmüştü. Allah'a karşı cahiliyye zannı gibi haksız bir zanda bulunuyorlar, "bu işten bize bir şey var mı?" diyorlardı.De ki: "Bütün iş, Allah'a aittir. "Onlar sana açıklayamadıklarını içlerinde gizliyorlar. Diyorlar ki: "bu işten bize bir fayda olsaydı, (iş bizim sözüümüze kalsaydı) burada öldürülmezdik. "De ki: "Evlerinizde dahi olsaydınız, yine üzerine öldürülme(si)yazılmış olanlar, mutlaka (vurulup) yatacakları yeri boylardı. Allah göğüslerinizdekini denemek, kalblerinizdekini açığa çıkarmak için (bunları başınıza getirdi.) "Allah göğüslerin özünü bilir."⁶²⁵

Dördüncüsü kadın açısından ortaya çıkan ve açık kadının erkeği sürüklenme çabasının doğurduğu sonuçtur. Allah şöyle buyuruyor: "Ey Peygamber kadınları, siz, kadınlardan her hangi biri gibi değilsiniz. Eğer (Allah'ın buyruğuna karşı gelmekten) korunuyorsanız, sözü yumuşak (kavrak) bir eda ile söylemeyin ki, kalbinde hastalık bulunan kimse tamah etmesin; güzel, (kuşkudan uzak bir biçimde) söz söyleyin. Evlerinizde oturun, ilk cahiliyye (çağı kadınları) nın açılıp kırıtması gibi açılıp kırıtmayın. Namazı kılın, zekatı verin, Allah'a ve resulüne itaat edin. Ey ehl-i beyt (ey peygamberin ev halkı), Allah sizden, kiri gidermek ve sizi tertemiz yapmak istiyor."⁶²⁶

Ramazan Altıntaş ise; Kur'an'da cahiliyyenin sathi düşünce, olayların içyüzüne nüfuz edememek, insanın kendi özbenliğini tanıyamaması...⁶²⁷; müslüman olmadan önceki hayatı⁶²⁸; bilgisizlik⁶²⁹; ve direkt kullanılmazsa da anlam itibariyle

⁶²⁴ Feth, 48/24-26

⁶²⁵ Al-i İmran, 3/154

⁶²⁶ Ahzab, 33/32-33

⁶²⁷ Bakara, 2/273

⁶²⁸ Maide, 5/50

⁶²⁹ Nisa, 4/17

zorbalık, hilmin karşıtı⁶³⁰ olarak kullanıldığını ifade etmektedir.⁶³¹Özel olarak cahiliye devri, peygamberliğin verilmesinden önceki Arap yarımadasının bulunduğu hali ifade etmektedir. Her türlü kayırcılığın yapıldığı kabile, zenginlik ve gücün ortaya koyduğu bir zulüm devridir. Yoksa Araplar ilimden fenden tamamen nasipsiz ilkel insanlar değildi.⁶³² Herşeyden önce yarımada Hz.İbrahim(a.s)'dan bu yana kutsal bir mekana sahipti. Dini merkez olmanın getirdiği avantajla, ticari bir hayat ve bunun sonucu olarak çevre ülke veya topluluklarla kültürel bir ilişki içerisindeydiler.Ticari faaliyetlerin yoğun olduğu dönemlerde, panayirlarda edebi ve kültürel etkinlikler söz konusuydu.

Arabistanda islamdan evvelki devirde bazı mektebler vardı. Kız ve erkek talebelerin okuduğu bu yerler, *Mekke, Taif, An hac, Hire, Dumetul Cendel ve Medine* gibi şehirlerdeydi.⁶³³ Bazı rivayetlerdeki okuma yazmanın sınırlı olduğu, islamın geldiği sıralarda 17 kişinin okuma yazma bildiği⁶³⁴ şeklindeki yaygın kanaat yanlıştır.⁶³⁵ Bunlardan başka edebi faaliyetler de vardı. Her kabile kendi şairlerinin şiirlerini kaydeder, hatta bazen tarihi hadiseleri bile tesbit ederdi. Kabile antlaşmaları, hususi mektuplar ve bonolar gibi yazışmalar da yapılmıştı. Ayrıca birçok kaynakta zikri geçen *Daniel*'in kitabı ve hikmet kitapları ve şecere cetvelleri gibi dini kitabiyat da mevcuttu.⁶³⁶

Bunlarla birlikte kehanet, bütün ilimleri içine alıyordu ve bu yönüyle hikmet ilminin yerini tutuyordu.Bu ilimlere bağlı olarak: İnsanların veya hayvanların kum veya toprak üzerindeki ayak izlerini inceleyerek sahibini keşf ve tayin etme bigisi (**Kıyafet**); insanın şekil ve durumundan, renginden sözlerinden ve işlerinden o kişinin ahlak ve menakıbını, iyiliğini, kötülüğünü, keşfetme bilgisi olan (**Firaset**); Rüya tabiri; kuşların durumundan uğur çıkarma (**İyafet**); kuşların uçuşu yahut ötmesinden çıkarılan anlamlar (**Zecr**); yıldızlardan hayat ve gelecek hakkında bilgi edinme

⁶³⁰ Tur, 52/32

⁶³¹ Altıntaş, **Bütün Yönleriyle Cahiliyye**, 47-60

⁶³² Esad Mahmut, **Tarihi Dini İslam**, 170

⁶³³ Emin Ahmet, **Fecrû'l-İslâm**, 120

⁶³⁴ İbn Abdürabbih, **İkdu'l-Ferîd** IV, 157; Belâzûrî, **Fütûhu'l-Büldân**, 580

⁶³⁵ İbn Hişam, **Sîret**, I, 311; II, 138, Derveze, **Asrun-nebi**, I, 259; Âzamî, **İlk Devir Hadis Edebiyatı**, 3

⁶³⁶ Âzamî, **İlk Devir Hadis Edebiyatı**, 3-4

(Nücum), kahinlerin uğraştığı konuların başında gelmekteydi. Ayrıca hava durumları bilgisi (Enva), tıp bilgilerinin yanında mitoloji bilgileri (Esatir), şiir, hutbe, darbı mesel söyleme ve yorumlama da kahinlerin uğraş alanları arasında yer almaktaydı.⁶³⁷

Cahiliye devrinde Arapların diğer milletler kadar olmasa da, dini, sosyal, siyasi, kültürel, edebi bir konuları söz konusu idi. Bu zeminde onlara önderlik eden insani olan erdeme çağırın hakîmleri vardı."Söyle bize...Cahiliyemizin harikalarını, çünkü onlar hikmet ve tecrübenin (kaynaklarıdır)."638 Kaynaklar cahiliyye döneminde kavimleri ve kabileleri içerisinde sözü dinlenen, kendisine danışılan, hemen her türlü toplumsal faaliyetin başkanlığını yürüten hakîmlerin isimlerini de zikreder. Bunlar Eksem b. Sayfi, Hacib b.Zurare, Ekra ibn Habis, Rabia b.Muhaşin, Damre b.Ebi Damre Temim kabilesinden, Amir b. ez-Zarib, Ğaylan b. Seleme, el-Kays'dan; Abdulmuttalib, Ebu Talib, As b. Vail, Ala b. Harie Kureyş'den; Rebia b. Hizar el-Esed'den; Yamur b. eş-Şeddah, Safvan b. Umeyye, Selma ibn Nevfel, el-Kinane kabilesinden, bunlardan başka kadın hakîmelerden bahsedilir. Suhr bnt.Lokman (kızkardeşi), Hind bnt. el-Hasen (Husn), Cum'a bnt.Habis, Amir b.ez-Zabir'in kızı.⁶³⁹

Cahiliye devrinde de hikmetin kendi mantıkları içerisinde bir yerinin olduğu anlaşılmaktadır. Kur'ân'ı anlayıp ona karşı çıkacak veya kabul edecek bir kültürel alt yapısı olan cahiliye Arapları, yukarıda isimlerini zikrettiğimiz hakîmleri vasıtası ile sözlü bir hikmet edebiyatına sahiptiler. Hikmet kavramı bu dönemde darb-ı mesel şeklinde kullanıldığı gibi, akıllılık, ilim, irfan, dirayet, bilgece söz vb. manalarda da kullanıldığını söylememiz mümkündür..

Son olarak cahiliye devri hikmet anlayışını değerlendirirken hikmet kavramıyla ilgili ayetlerin⁶⁴⁰ genel temasından "hikmetin akli bir bağış olduğu, onunla sahibinin üstün akıllı, hükmünde isabetli, sağlam görüşlü, söylediği yaptığı her şeyde iyiyi hakkı ve olgun olanı esas aldığı anlaşılmaktadır. Ayetler doğrudan Arapların peygamberlikten önceki durumu ile ilişkili değilse de kavramın Kur'ân'da pek çok defalar kullanılmış olması, onun anlamının ve içeriğinin Araplarca bilindiğini, üzerinde çok konuşulan önemli meselelerde, büyük problemlerde kendilerine baş vurduğunu,

⁶³⁷ Geniş bilgi için Bkz:Esad Mahmut, Tarihi Dini İslam, 176

⁶³⁸ İbn Abdürabbih, İkdü'l-ferid, II, 325

⁶³⁹ Firuzâbâdi, Kâmûs, IV, 137

onların da üstün bir akıl, parlak bir düşünce ile meselelerine baktıklarını ilham etmektedir."⁶⁴¹

E-İSLAMİ İLİMLERDE HİKMET KAVRAMI

1-Hadis ve Hikmet

Hadis külliyyatında hikmetten bahseden rivayetlerin mevcudiyeti hikmet kavramının bu alanda nasıl kullanıldığını araştırmaya bizi sevketti. Bu hadisler içerisinde en meşhuru *Tirmizi*(279/892-3) ve *İbn Mace*(273/887)'nin rivayet ettiği "*Hikmet mü'minin yitiğidir, onu nerede bulursa almaya en çok hak sahibidir.*"⁶⁴² hadisidir. Hatta "*kabına bakmaz*"⁶⁴³ ilavesi de vardır. Yine hikmetin önemini belirtmesi bakımından şu hadisleri de zikretmek gerekir: "*Yalnız iki şey hased (gıpta) edilmeye değer; bunlar da: Allah'ın kendisine vermiş olduğu hikmetle hükmeden ve onu halka öğreten kişi ile; Allah'ın mal verdiği kimsedir ki o malı hak yolunda harcar.*"⁶⁴⁴

Bir başka hadis :

"Allah yeryüzündekilere azab etmek ister, çocuklara hikmetin öğretildiğini işitince, bundan vazgeçer." Mervan "Kur'ân hikmeti" ilavesi yapmıştır.⁶⁴⁵

"Kardeşini kendisiyle doğru yola (tehdih) ilettiğin hikmet kelimesinden (söz) daha güzel hediye yoktur."⁶⁴⁶

İbn Abbas (68/687) "*Hikmet nübüvvet dışındaki isabettir.*"⁶⁴⁷

Rivayet edilen bu hadislerden anlaşıldığı kadarıyla hikmet insanı hakka, hakikata ileten, doğrunun kendisiyle bilindiği, kendisiyle isabetli hükmün verildiği tüm isabetli söz ve fiillerin bilgisi, kaynağı ve hassası olarak özetlenebilir. Bu ifadeler Kur'ân'ın hikmete yüklediği anlamın özüne uygundur. Burada dikkati çeken husus; insanların sürekli teşvik edildiği bir ilim olarak karşımıza çıkmasıdır. Ancak hikmet ilminin sistemleştirilmiş bir çerçevesinden bahsedilemez. Bu ilimden bütün ilimlerin

⁶⁴⁰ Bakara, 2/1293269; Ali İmran, 3/48, 79; Nisa, 4/113; İsra, 17/39; Nahl, 16/125; Kamer, 54/5 vd.

⁶⁴¹ Derveze, *Asrun-nebi*, I, 282

⁶⁴² Tirmizî, *İlm*, 19; İbn Mâce, *Zühd*, 15

⁶⁴³ İbn Abdürabbih, *İkdu'l-ferit*, II, 232

⁶⁴⁴ Buhârî, *İlm*, 15, *Ahkam*, 3, *Zekat*, 5, *İtisam bil-Kitab ves-Sünne*, 13, *Tevhid*, 45, *Temenni*, 5; Müslim, *Salatu'l-Musafirin*, 47; İbn Mâce, *Zühd*, 23, İbn Hanbel, III, 36

⁶⁴⁵ Dârimî, *Fedailul-Kur'ân*, 4

⁶⁴⁶ Dârimî, *Mukaddime*, 32

sırrının saklı olduğu, insanın hidayet rehberi olan vahiy kastedilmiş olabileceği gibi insanoğlunun ispatlanmış doğru değer ve bilgileri de kastedilebilir. Hikmetin övgüye layık bir başka yönü ise sadece ilim olarak değil, insan şahsiyetinin şekillenmesinde pratik bir değer ifade etmesidir. Hikmet sahibi diğer insanlar içerisinde doğru faydalı bilgiyi ve pratiği temsiliyette öne çıkmış özgün kişiliktir. Bunu en güzel temsil eden ise peygamberlerdir.

Ayrıca hikmetin konuşulup yayıldığı topluluk ve meclislerden övgü ile bahseden rivayetler de vardır: "*Hikmetin konuşulup yayıldığı meclis ne güzel meclistir...*"⁶⁴⁸ "*Allah'ım İbn Abbas(68/687)'a hikmet ve te'vili öğret.*"⁶⁴⁹ Hz.Ali (40/661)'yi övücü mahiyette "*Ben hikmetin şehriyim, Ali ise kapısıdır.*"⁶⁵⁰ Yemenlilerin hasletlerini övücü mahiyette "*Yemenliler ince gönüllüdür, iman Yemenlidir, fıkıh Yemenlidir, hikmet de Yemen'e mensubtur.*"⁶⁵¹ gibi.

Zikredilen tüm hadislerde, olayın veya varlığın künhüne vakıf olan ve iliyet bağını doğru bir biçimde kuran her kişi ve toplum hikmet ehli olup isabetli bir şekilde kararını verebilenlerdir. Hayatın bilgisini kavramış fert ve toplulukları Hz.Peygamber hikmet ehli vasfı ile övüyor. Sonuç olarak hadislerde bahsedilen hikmet, Kur'ân'ın bahsettiği hikmetle uyum içindedir. Kur'ân'ın ve hadisin bahsettiği hikmet ilahi ve beşeri bilgi ve yetenektir; bilge kişi ise bu iki bilgiye sahip olup, her ikisini bir potada eriten, yaşadığı hayata bir reçete olarak sunan ve ilk önce kendisi gereğini yerine getiren kimsedir. Bilginin saflığı derecesinde arınmış hikmet ehli her türlü övgüye layıktır. Çünkü ona çok hayır verilmiştir.

2-Fıkıh ve Hikmet

Fıkıh kelimesi sözlükte ince kavrayış, anlamak, derinliğine kavramak anlamlarına gelir.⁶⁵² Terim olarak bir şeyi hikmetiyle zevkine vararak ve hatta tatbik

⁶⁴⁷ Buhârî, *Fedâilü's-Sahabe*, 24

⁶⁴⁸ Dârimî, *Mukaddime*, 28

⁶⁴⁹ İbn Hanbel, I, 214,269

⁶⁵⁰ Tirmizî, *Menâkıb*, 20

⁶⁵¹ Buhârî, *Menâkıb*, 1; Müslim, *İman*, 82; Dârimî, *Mukaddime*, 14; Tirmizî, *Menâkıb*, 71; İbn Hanbel, I, 252,258,270,277

⁶⁵² İbn Manzûr, *Lisân*, V,3450; Firuzâbâdî, *Kâmûs*, IV,414-415; Ebu Ceyb, *Kâmûs'ül-Fıkhıyye*, 289; Zeydan, *Medhâl*, 62; Karaman, "Fıkıh Md.", *DİA*, XXIII, 1; Ebu Zehra, *İslam Hukuk Metodolojisi*, 13

edecek surette anlamaktır.⁶⁵³ Ayrıca ilim ve fehim gibi yakın anlamlı kavramlara göre daha özel ve yüce bir anlam taşır.⁶⁵⁴ Alimlerin ıstılahında, fıkıh tafsili delillerden alınmış şeri ameli hükümleri bilmek veya bu hükümlerin kendisidir.⁶⁵⁵ Fakih de bir konuyu derinden kavrayan, ince anlayış sahibi kimse demektir. Kur'ân'ı kerimde 20 yerde çeşitli fiil kalıplarıyla geçmektedir.⁶⁵⁶ Kur'ân'da yer alan fıkıh kelimesi, ince anlayış, keskin idrak ve konuşanın gayesini anlamak manalarında kullanılmıştır.⁶⁵⁷

Fıkıh kelimesinin anlamı, İslamın ilk devirlerinde sözlük kullanımı çerçevesinde kalmakla birlikte, Kur'ân ve hadis kaynaklı dini bilgiyi de ifade ediyordu. *Hicri II.* asrın sonlarından itibaren İslamın ferdi ve ictimai hayata dair ameli hükümleri bilmeyi ve bu konuyu inceleyen bilim dalı olarak terim anlamı oluşmaya başlamıştır.⁶⁵⁸

Ana kaynaklardan zihni çaba ile elde edilen dini bilgilerin hemen tamamına fıkıh isminin verilmesini *Ebu Hanife*(150/767) zamanına kadar götürmek tarihi kayıtlar vardır.⁶⁵⁹ Ayrıca fıkıhın hikmet anlamına geldiğini; taharet, bey, icare vb. şeri ahkâmın zahirleriyle uğraşan bir ilim olmadığını, bu anlamın daha sonra ortaya çıktığını ve fikha bu anlamın verilmesinin, Kur'ân'ı olmayıp ıstılahi olduğunu savunan görüşler de sözkonusudur.⁶⁶⁰

Hikmet hususunda ise Allah Teala *"...Allah sana Kitab ve hikmeti indirdi ve önceden bilemediğin şeyleri öğretti. Allah'ın sana olan nimeti büyüktür..."*⁶⁶¹ *"Rabbinin yoluna hikmet ve güzel öğütle çağrıda bulun..."*⁶⁶² Yine Allah Teala, faziletlerin büyüklerini tavsiye edip, büyük rezaletlerden nehyederek, bu davranışların illetlerini ve sonuçlarını belirttikten sonra Allah Resulüne hitaben: *"Bunlar sana Rabbinin vahyettiği hikmetlerindedir..."*⁶⁶³ buyurmaktadır. Allah Teala tüm nebi ve resullerine hikmeti vermiştir. Ne var ki, resullerin kavimleri, resullerin hemen akabinde bu hikmeti, taklitler ve dini reislik nedeniyle kaybettiler. Allah Teala'nın insanlara

⁶⁵³ Ebu Ceyb, *Kâmûs'ül-Fıkhıyye*, 289; Elmalılı, *Hak Dini*, III, 1901

⁶⁵⁴ İbn Manzûr, *Lisân*, V,3450

⁶⁵⁵ Zeydan, *Medhâl*, 62; Hallâf, *İlmü Usulü'l-Fıkh*, 11

⁶⁵⁶ Zeydan, *Medhâl*, 63; Abdülbaki, *Mu'cem*, "Fıkıh Md.", 525

⁶⁵⁷ Zeydan, *Medhâl*, 63; Ayrıca geniş bilgi için Bkz: (11/91; 4/78; 6/25,65,98; 8/6, 59/81,87,122

⁶⁵⁸ Zeydan, *Medhâl*, 62

⁶⁵⁹ Karaman Hayrettin, "Fıkıh Md", *DİA*, XXIII, 1

⁶⁶⁰ Zeydan, *Medhâl*, 62

⁶⁶¹ Nisa, 4/113

⁶⁶² Nahl, 16/125

verdiği en büyük nimet kitab, sonra hikmet ve sonra da mülk yani hükümlanlıktır. Nitekim Hz.Davud (a.s) hakkında "Allah Davud'a hükümlanlık ve hikmet verdi ve ona dilediğinden öğretti..."⁶⁶⁴ buyrulmaktadır. Hikmet; bir şeyi gerçeği üzere bilmek ve o şeyin içerdiği aksiyona sevkedici fayda ve espriyi kavramak demektir.⁶⁶⁵

Kur'ân ve sünnette; şahsi, medeni, siyasi, askeri, ve diğer tüm çeşitleriyle, şeri ahkamı okuyan kimsenin esas amacının; hak, adalet, doğruluk, ahit ve akitlerde emanet ve vefa duygusu, acıma, sevgi, karşılıklı anlayış, iyilik ve benzeri yüce erdemleri gerçekleştirmek olduğunu görür. Ayrıca zulüm, ihanet, ahid ve akitlerini bozma, yalan, sertlik, aldatma, sahtekarlık, riba, rüşvet ve haksız kazançta olduğu gibi insanların mallarını haksız yere yemek gibi kötülüklerden uzaklaşmayı gerçekleştirmek için de tavsiyelerde bulunduğunu, kötülüklerin en kötüsü ve zararlısı olan din ticareti yasakladığını anlar.⁶⁶⁶ İşte bunları kavramak; fıkıh veya nazari hikmet olduğu gibi, bunları bir davranış haline getirip gereğini yerine getirmek de ameli hikmet veya fıkıhtır. Fıkıhın anlama ile doğrudan bir ilişkisi olduğu gibi, hikmetin de bir ilişkisi sözkonusudur. Bir şeyin faydalı veya zararlı oluşunu tesbit etme, anlama, her iki kavramın ortak paydasıdır. Sonuç olarak, fıkıh ve hikmet doğru söz ve isabetli davranışın ortaya çıkmasında ortak paydaya sahip olmalarından kaynaklanan bir ilişki içerisindeyler. Fıkıh ile hikmet arasındaki ilişkiyi daha iyi ortaya koymak için, fıkıh usulu kurallarından olan; hikmeti teşri, gaye, maslahat ve illet kavramları üzerinde durmak istiyoruz. Şimdi bunları kısaca ele alalım:

a-Hikmeti teşri

Allah Teala insanı, yeryüzüne abesle iştiğal, oyun ve eğlence olsun diye göndermemiştir. Aksine ona bir takım sorumluluklar ve halifelik misyonu yüklemiştir. Halifelik misyonu, insanı diğer varlıklardan ayıran ve üstün kılan en önemli özelliği olmuştur. Konuyla ilgili Rabbimiz şöyle buyuruyor: "*Zannediyor musunuz ki, biz sizi abes olarak yarattık*"⁶⁶⁷

⁶⁶³ İsra, 17/39

⁶⁶⁴ Bakara, 2/251

⁶⁶⁵ Reşit Rıza, Muhammedî Vahy, 251

⁶⁶⁶ Reşit Rıza, Muhammedî Vahy, 292

⁶⁶⁷ Mü'minun, 23/115; Bkz.Enbiya, 21/16

Aynı şekilde yeryüzündeki görev ve sorumluluğunu ifade eden bir başka ayeti kerimede *"Ben yeryüzünde bir halife (kılacağım) yaratacağım..."*⁶⁶⁸ buyurmaktadır. Yeryüzünü imar etmek, insana yakışır estetik bir görünüm ortaya koymak, huzur ve güvenin olduğu, her şeyin insanın hizmetine sunulduğu bir dünya kurmak, yaratılış hikmetinin de amaçladığı hedefler arasındadır.

Allah Teala insanı bu amaçları gerçekleştirebilecek özelliklerle donatmış, bu esas ve gaye üzere yaratmıştır. Bu yaratışı gerçekleştirirken, onlara bir takım amaç ve hedefler belirlerken, bunu iki kavramla ifade etmektedir. **Halk** (yaratış) ve **emr** (kanun). Bu iki kavramı ifade ederken şöyle buyuruyor. *"Dikkat edin halk'da emr'de Allah'ındır."* Halk'dan maksat yaratış ve yaratıklarıdır.⁶⁶⁹ Emr'den maksat da şeriat, din yani kitabi emirlerdir. Her iki iradenin kendine has gaye, maslahat ve sebepleri söz konusudur. İşte bu yaratışın, gaye, sebep ve maslahatlarına *hikmeti tekvin* (yaratış hikmeti); din ve emirleri ile ilgili gaye, maslahat ve sebeplerine de *hikmeti teşri* (kanun koyma) diyoruz. Müsbet, akli ve tecrübi ilimlerin konusu tekvindeki illetler, sebepler ve hikmetlerdir. Din, ibadet, ubudiyet, edeb ve terbiye gibi hususların konusu ise emr'deki sebepler ve hikmetlerdir.⁶⁷⁰

Allah Teala ayetlerini afak ve enfüste gösterip; bunlar üzerinde insanları düşünmeye davet ederek *"Göklerin ve yerin yaratılmasında, gece ile gündüzün değişmesinde akıl sahipleri (Ulul Elbab) için bir takım ayetler vardır."*⁶⁷¹ buyurmaktadır. Yine *"nefisleri üzerinde düşünmediler mi ? Allah gökleri ve yeri ve aralarında olan şeyleri sırf hak ile yaratmıştır."*⁶⁷² Bu ayetlerin anlam atmosferi bize maddi ve manevi yaratılan ne varsa hepsinin bir sebep ve hikmet üzere yaratıldığını, bunların üzerinde düşünülüp ibret alınması gerektiğini göstermektedir. İşte bu anlayışa sahip ve gereğini yerine getirmeye çalışanlar *kitabı mübin*'de hikmet sahibi ve *ulü'l-elbab* olarak nitelendirilmektedir. Eğer yaratılanlar arasında bir düzensizlik, tesadüf, saçmalık ve uyumsuzluk olsaydı insanların onlar üzerinde düşünmesine gerek kalmaz ve böyle bir çağrı da yapılmazdı.

⁶⁶⁸ Bakara, 2/31

⁶⁶⁹ Araf, 7/54

⁶⁷⁰ Uludağ, Emir ve Yasak, 17

⁶⁷¹ Ali İmran, 3/191

⁶⁷² Rum, 30/8

Teşrii hikmet; insanların uyması gereken kurallar konulurken gözetilen gayelerdir. Bu gayeler ibadetlerde olduğu gibi emir ve yasaklarda da söz konusudur. Hukuk normlarının tümünde kanun koyucunun bir takım gayeleri vardır. Bunlar hikmetler, yararlar ve çıkarlardır. Bazı hikmetler kapalı olabilir. Ve onu sezmede bilginlerin anlayışları farklı olabilir.⁶⁷³

Teşrii hikmet, bir çeşit din felsefesi olduğundan her çeşit dini hükümlerin araştırılmasını, bunların vaaz ve teşri edilmelerini, maksat ve faydalarını, aralarındaki münasebet ve irtibatı incelemeyi konu edinmektedir. İslamda teşrideki hikmetten fıkıh ve usulu fıkıh alimleri bahsetmişlerdir. İbadet ve ahlaki hükümlerdeki hikmet üzerinde uzunca durmuşlardır. Bu arada *hikema'nın* yorumları da gözardı edilemeyecek kalite ve yoğunlukta olmuştur. Aslında fıkıh usulu ve fıkıh, bir takım hukuki kural ve normlarını ortaya koymaktan öte, bir teşri felsefesi olması gerekirdi. Özet olarak teşrii hikmet, şariin (kanun koyucunun) maksat ve muradını kavrama ve ona uygun bir hayat tarzı oluşturma uğraşısıdır.

b-Gaye

Sözlük anlamı bir şeyin sonu, sınırı,⁶⁷⁴ hududu olup, hükmün sondan önce sabit olmasını, nihayetten sonra bulunmamasını gerektirir.⁶⁷⁵ Herhangi bir söz diziminde lafza içkin olarak bulunan nihai *gaye-maksat* her ne kadar lafız aracılığı ile bize ulaşıyorsa da onu geçici ve kalıcı olarak mümkün kılan hükümdür. Bir yönüyle maksada hükmün hikmeti de diyebiliriz.⁶⁷⁶

Bilginlerin büyük çoğunluğu, Allah'ın koyduğu hükümlerde bir takım gayeler hedeflediği ve bu gayelerin sonuç itibarıyla insanlar için bir fayda sağlama, onlardan zararı savma hususunda görüş birliği etmişlerdir.⁶⁷⁷ Bu gayelerin bilinmesi fıkıh usulünün en önemli konularından olan hikmeti teşri ile ilgilidir. Konunun özünü "Allah hüküm koyarken bir maslahat, bir gaye, bir fayda gözetmiş midir?" sorusu

⁶⁷³ İbn Âşûr, *İslam Hukuk Felsefesi*, 18

⁶⁷⁴ İbn Manzûr, *Lisân*, V,3331

⁶⁷⁵ Zeydan, *Usul*, 265

⁶⁷⁶ Bulaç, *Kur'ânı Bir Metin Olarak Antropolojik Gözle Okumak*, Tarihsiz (Makale), 1

⁶⁷⁷ Bkz: Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, I,287-288; Şâtübî, *Muvâfakât*, II,3; Hallâf, *Usul*, 84-85; Zeydan, *el-Veciz fi Usul'l-Fıkh*,198

teşkil etmektedir.⁶⁷⁸ Allah fiillerinde böyle bir gaye güttüğü gibi, insanların fiilleri de bir gaye ile malüldürler. "İslamın en büyük gayesi yaratılış nedenimiz olan kulluk görevimizi en güzel şekilde yerine getirmemizi temindir. Bu yüzden peygamberler gönderilmiş ve ilahi şeriatler konulmuştur. *Hz.Peygamber(a.s)*'in "Ben güzel ahlakı tamamlamak için gönderildim."⁶⁷⁹ buyurması da gösteriyor ki, İslam'ın çeşitli şeri hükümler getirmesinden maksat, bir hukuk ortaya koymaktan öte, konulan bu hukuku, kulluğun gerçekleşmesi ve güzel ahlakın yerleşmesinde bir vesile kılmaktır."⁶⁸⁰

Yine şeri hükümler insanların nefsanî zevkleri, behimî arzuları, süflî istekleri için konulmamıştır. Hiç kimse onları hevasına göre yorumlayıp uygulayamaz.

⁶⁸¹ Bu yönüyle hükümlerin asli ve tali diye iki maksadı vardır.

Asli maksatlar; bunların konulmasında mükelleflerin hiç bir hazzı yoktur. Bütün dinlerde geçerli olan dini, canı, aklı, nesli ve malı muhafaza etmektir. Bunlar umumi ve mutlakdır.⁶⁸² Tüm şeri hükümler böyledir. Zamana şartlara duruma göre farklılık arz etmezler. Bu maksatlar şahsî ve hususî değildir.

Tâli maksatlar; Bu maksatlar da mükelleflerin çıkarları, yararları, arzuları, ihtiyaçları ve hazları gözetilmiştir.⁶⁸³ Bu açıklamalardan da ortaya çıkan sonuç, bir hüküm konulurken tüm gayeler gözönünde bulundurulmuştur.

Bu çerçeve içerisinde değerlendirildiğinde Allah Teala'nın hukuktan gözettiği maksatlar; "adaletin tesisi, zulmün defini kolaylaştırma, sıkıntıyı giderme ve zarurete tabi olma gibi prensiplerden kaynaklanan bir esnekliktir."⁶⁸⁴ *Hz.Peygamber* döneminden başlayarak sahabe ve ondan sonra gelen fukaha döneminde, nasların lafzı ile maksat ve ruhu arasındaki denge korunmaya çalışılmıştır.*Hz Peygamber(a.s)*, Kur'ân ayetlerindeki emirlerin anlam ve amaçlarını göz önünde bulundurulmuştur. Lafızlara takılan sahabeleri de uyararak ayetlerin anlam ve amacına yönlendirmiştir. Bu yönlendirmeler sonucu, sahabe, şari'in maksadını yakalamada küllî bir yaklaşıma

⁶⁷⁸ Atar, *Fıkıh Usulü*, 285

⁶⁷⁹ Mâlik, *Muvatta*, Hüs'nül Huluk, 8; İbn Hanbel, *Müsned*, II, 381

⁶⁸⁰ Erdoğan, *İslam Hukukunda Ahkâmın Değişmesi*, 34-35

⁶⁸¹ İbn Âşûr, *İslam Hukuk Felsefesi*, 81-82

⁶⁸² Hanbeli, *Usulü'l-fıkhi'l-islami*, 16

⁶⁸³ Erdoğan, *Ahkâmın Değişmesi*, 39

⁶⁸⁴ Şâtîbî, *Muvâfakât*, II,8

ulaşmıştı.⁶⁸⁵ Özet olarak bir kimsenin fakih olmasında sadece nasların zahirine vukufiyetin yetmeyeceği, gözetilen hikmet ve maksatlara vukufiyetin gerekli olduğu ortaya çıkmaktadır.

Hz Ömer(24/644)(r.a) nassların gaye ve maksatlarını, vaz edilmiş hikmetini en güzel bir şekilde tatbik eden halifedir.⁶⁸⁶ Örnek olarak; *müellefei kulub*'a zekatin verilmemesi⁶⁸⁷ tatbikatı ile ekonomik ve siyasi yenilikleri bu çerçevede ele alınabilir. Nassların maksat ve hedeflerini göz önünde bulundurduğundan dolayı *adaleti* (hikmeti) kendinden sonraki nesiller tarafından takdirle yadedilmiştir. Zaten gözetilen maksadı gerçekleştirmeyen her tasarruf batıldır.⁶⁸⁸ Bu yönleriyle fıkıh usulündeki gaye ile hikmet arasında bir ilişki sözkonusudur.

c.Maslahat

Sa-le-ha fiili fesadın zıddı⁶⁸⁹ anlamına gelmektedir. Bu fiil kökünden gelen *maslahat*; sulhün gerektirdiği, menfaat⁶⁹⁰ yarar, iyiliğe vasıta olan şey anlamına gelir.⁶⁹¹ Lezzet ve onun vesilesi, tabiata uygunluk⁶⁹² anlamlarını da ifade etmektedir. Fıkıh usulünde ise; "şari'in, hakkında hüküm belirtmediği ve geçerli olup olmadığına dair şer'i bir delil bulunmayan yarar"⁶⁹³ şeklinde tarif edilmektedir. *Gazzali* maslahattan gayenin, şari'in maksatlarını korumak olduğunu ifade etmektedir.⁶⁹⁴ Yine maslahattan maksat; şartlara, duruma ve ortama uygun olan iş, insanların yararına ve çıkarına olan davranış, hayra ve salaha vesile olan eylemdir. Zıddı mefset ve mazarrattır. Bu anlamda maslahat, hikmet ve menfaat manalarına gelir.⁶⁹⁵

⁶⁸⁵ Erdoğan, *Ahkâmın Değişmesi*, 86-87

⁶⁸⁶ Erdoğan, *Ahkâmın Değişmesi*, 88

⁶⁸⁷ *Tevbe*, 9/60

⁶⁸⁸ Erdoğan, *Ahkâmın Değişmesi*, 89 (Fazla bil.gi için Bkz. İrfan Mahmut Rana, *Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı*.)

⁶⁸⁹ İbn Manzûr, *Lisân*, V, 2479; Firuzâbâdi, *Kâmûs*, I, 473

⁶⁹⁰ Şâtîbî, *Muvâfakât*, II, 6, 64 ; İbn Âşûr , *İslam Hukuk Felsefesi*, 133; Şener, *Kıyas İstihsan İstislah*, 137

⁶⁹¹ İbn Âşûr , *İslam Hukuk Felsefesi*, 133; Erdoğan, *Ahkâmın Değişmesi*, 48,56; Şener, *Kıyas İstihsan İstislah*, 137

⁶⁹² İbn Âşûr , *İslam Hukuk Felsefesi*, 133

⁶⁹³ Hallâf, *Usul*, 84

⁶⁹⁴ Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, I, 286

⁶⁹⁵ Elmalılı, *Hak Dini*, I, 274; Şener, *Kıyas İstihsan İstislah*, 137

Maslahat, Allah'ın insanlar için vazettiği hükümlerin mihverini teşkil etmektedir. Maslahatın maksadı, beşerin hayatı için zaruri olan din, mal, can, nesil ve aklı korumaktır. Bu beş temel amacı korumaya yönelik herşey maslahat çerçevesinde değerlendirilir⁶⁹⁶

İslam esas itibariyle fert ve toplumun maslahat ve menfaatlerine son derece önem vermiştir. İnsanın fiilleri maslahat ve mefsedet yönüyle değerlendirilmiştir.⁶⁹⁷ Kur'ân, insanın maslahatlarını azami derecede gerçekleştirmek, mefsedetlerini ise en asgariye indirmek için gönderilmiştir.

"*Celb'i menfaat ve def'i mefsedet*" bütün emir ve yasakların esasını teşkil etmektedir. Alemde hayırla şer, salahlı fesat, menfaatle mefsedet, güzellikle çirkinlik, iyilikle kötülük, faziletle ve reziletin yanyana olması hikmetin gereği olduğundan, maslahat ve mefsedet dereceleri vardır.⁶⁹⁸

İslam'ın ilk hedefi maslahatı tümüyle gerçekleştirmek ve mefsedeti de yok etmektir. Ancak bu insana bağlı olduğundan genellikle mümkün olmaz. Bundan dolayı öncelikli hedefi mefsedeti ortadan kaldırmaktır. '*Def'i mefsedet celb'i maslahattan evladır*' sözünün manası da budur.⁶⁹⁹ Bu açıklamalardan anlaşılacağı üzere maslahat iki kısımdır:

ca)-Kamu yararı (el-Maslahatü'l-amme): Ümmetin hepsinin veya çoğunluğunun salahlı bulunan yararlarıdır. Bu durumlarda, ferdi yararları ancak ümmet topluluğunun üyeleri olmaları açısından bakılır.⁷⁰⁰

cb)-Özel yararlar: Her birinden fiillerin meydana gelmesi itibariyle fertlerin çıkarı bulunan şeylerdir. Fertlerin ıslahı ile kendilerinden oluşan toplumun salahlı da elde edilmiş olur. Sefahi süresince sefihin malını korumak ve bundan dolayı hacz etmek böyledir.⁷⁰¹ Bütün bunlara göre saf bir yarardan bahsetmek mümkün değildir. Ancak insanlar fazla yararlıyı, az yararlının önüne geçirirler; mefsedette de böyledir, az zararlıyı çok zararlıya tercih ederler.⁷⁰²

⁶⁹⁶ Gazzâlî, el-Müstasfâ, I,287-288; Hallâf, Usul, 84-85; Zeydan, el- Veciz fi Usulî'l-Fıkh,198

⁶⁹⁷ Gazzâlî, el-Müstasfâ, I,286; Hallâf, Usul, 84-85; Uludağ, Emir ve Yasak, 39

⁶⁹⁸ Hallâf, Usul, 86-87

⁶⁹⁹ Gazzâlî, el-Müstasfâ, I,287-288; Hallâf, Usul, 84-85; Şener, Kıyas İstihsan İstislah, 139

⁷⁰⁰ Gazzâlî, el-Müstasfâ, I,296-297; Hallâf, Usul, 84-85; İbn Âşûr , İslam Hukuk Felsefesi, 133

⁷⁰¹ İbn Âşûr, İslam Hukuk Felsefesi,134

⁷⁰² İbn Âşûr, İslam Hukuk Felsefesi, 148; Zeydan, Fıkıh Usulü, 310

Dinin maslahat ve mefsedet (yarar-zarar) esası İslam tarihi boyunca maddeleştirilmiş ve bir takım umumi kaideler çıkarılmıştır. Bu kuralların uygulanması maalesef; dinin maslahat ve mefsedet (hikmet) esasları çerçevesinde olmamıştır. Kur'ânın hikmet anlayışı; insanı bireysel ve toplumsal boyutu ile uygulanan hukuk vasıtası ile eğitmek ve terbiye etmek, bilgi ve kültür yönü ile de çağa önderlik eden bir ümmet haline getirmektir. Çünkü hikmet anlayıştan başlar. Uygulamalarla bireyi ve toplumu arındırır. Böylece insan-toplum, insan-varlık, insan-Allah ilişkisini dengede götürme ve hiç bir tarafa zulmetmeme çabasını sürekli kılar.

Günübirlik değil; olguyu, insanı ve hatta varlığı aşan bir felsefi derinlikle çağları aşan bir hukuk anlayışı verir. İslam hukuku, getirdiği ilkelerle tarihin çeşitli zaman dilimlerinde bunu başarmıştır. Fakat genel olarak insanlardaki iç aydınlığın kaybolup yok olması ile sıkıntılar başlamış, yozlaşma ve çürümeler söz konusu olmuştur. İslam'ın gönderiliş espirisini göz önünde bulundurmayan her anlayış ve uygulama bu gaye ve maslahattan uzaktır. Gaye ve maslahattan uzak olan her uygulama ise hikmetten yoksundur.

d-İllet ve hikmet

İlletin sözlük anlamı; sahibini ihtiyaç dolayısı ile meşgul eden hades, bulunduğu şeyin niteliğini değiştiren şey,⁷⁰³ hastalık ve sebep⁷⁰⁴ demektir. Kişi hasta olunca 'O'na illet arız oldu' denilir. Hastalığın illet adını almasının sebebi, hasta olan kişiyi kuşatması yahut onun hasta üzerinde tekrarlanmasıdır. İlet harflerine de bu sebeple bu ad verilmiştir. Çünkü bu harfler buldukları kelimelerin yapılarında değişiklik meydana getirirler. İlletin özür, bahane, sebep, bâis gibi.⁷⁰⁵ anlamları da vardır. İlletin ıstılahi anlamı ise; "Hükme alem kılınan, kendisi bulunduğu zaman hükmün de bulunduğu ve hükmü tarif eden şeydir."⁷⁰⁶

İmamı Gazzali(505/1111);ise illetin terim anlamını; "Hükmün dayanağını yani şer'in hükmünü kendisine bağladığı ve hükme işaret kıldığı şeydir."⁷⁰⁷ diye

⁷⁰³ İbn Manzûr, *Lisân*, IV,3080; Firuzâbâdi, *Kâmûs*, IV, 30; Tehânevî, *Keşşâf*, II,1036

⁷⁰⁴ İbn Manzûr, *Lisân*, IV,3080; Firuzâbâdi, *Kâmûs*, IV, 30

⁷⁰⁵ Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, II,341-342; Şevkânî, *İrşâdu'l-Fuhul*,207

⁷⁰⁶ Şevkânî, *İrşâdu'l-Fuhul*,207

⁷⁰⁷ Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, II, 196; Hanbelî Şakir, *Usulü'l-Fıkhil İslami*, 306

yapmaktadır. İlet hükmün teşriine münasip olan vasıftır. İlet bulununca hüküm bulunur. İlet değişince hüküm de değişir. Zina ya da hırsızlık suçlarının cezasını düşünürsek, bu fiiller tekerrür edince ceza da tekerrür eder. Fakat bu iki fiilin illeti böyle değildir. İlet burada insanların ırzını ve malını koruma altına almaktır. Bu illet hiç değişmeyeceği için hükümde hiç değişmeyecektir. Fakat *müellefe-i kulub'a* zekat vermenin illeti değiştiği için hüküm de değişmiştir.⁷⁰⁸

Hikmet; şari'in (kanun koyucu) hüküm koyarken kullar lehine gözetmiş olduğu menfaattir.⁷⁰⁹ Usulcüler hikmet kelimesini iki şekilde kullanmışlardır. Birincisi hükmün konmasına uygun düşen durum; ikincisi ise hükmün konmasından amaçlanan sonuç ve korunmak istenen menfaat anlamını kastetmişlerdir.⁷¹⁰ Bu iki şekilde hikmetle illet aynı anlamda kullanılmıştır. İlet, hükmün konmasını münasip gösteren durumu içeren açık ve istikrarlı vasıf anlamında hikmetten ayrılır.⁷¹¹ Yukarıda verilen örnekte zina ve hırsızlık suçu hükmün konulmasında illettir; sonuç itibarıyla toplumun menfaati olan mal ve ırzın korunması ise hikmettir.

3-Kelam ve Hikmet

Kelam Allah Teala'nın zatından, sıfatlarından, başlangıç ve son itibarıyla yaratıklardan bahseden veya deliller vasıtası ile elde edilmiş olan, itikadi ve şeri kaideler ilmidir.⁷¹² Akli ve delilleri kullanması yönüyle kelam ve felsefe ortak bir paydada birleşirler, ancak felsefenin akla öncelik tanınması yönüyle kelamdan ayrılır.⁷¹³

Kelamcılar Allah'ın yaratılış hikmeti üzerinde ihtilaf etmişlerdir. *Mutezile* ve *Maturidi*'lere göre, Allah'ın yarattığı ve emrettiği her işte bir hikmet, bir illet, bir maslahat ve sebep vardır. Bu da insan akli tarafından anlaşılabilir. *Cebriyye* ve *Eş'ariyye* bu çeşit bir hikmet ve illeti reddederler. Ancak *Mutezile* hikmeti zaruri görürken, *Maturidiler* hikmetin; lütuf, ihsan, ata yolu ile gerçekleştiği kanaatindedirler.⁷¹⁴ *Maturidiler'e* göre, Allah'ın fiillerinin hikmet ve illet ile bağlantılı

⁷⁰⁸ Hallâf, Usul, 70

⁷⁰⁹ Zeydan, el-Veciz, 168

⁷¹⁰ Şaban, İslam Hukuk İlminin Esasları, 131

⁷¹¹ Şaban, İslam Hukuk İlminin Esasları, 130

⁷¹² Cürcânî, Ta'rîfât, 124; Bilmen, Muvazzah İlmî Kelam, 5; Klavuz, Kelama Giriş, 246-247

⁷¹³ Klavuz, Kelama Giriş, 248

⁷¹⁴ Klavuz, Kelama Giriş, 120

olması bir eksiklik değil, bir kemaldır. Çünkü Allah gelişî güzel iş yapmaktan (abes ve sefehten) münezzehtir.⁷¹⁵ Hikmet, ilim ve kudrete tabidir; ilim ve kudreti ziyade olan zatın hikmeti de ziyade olur.⁷¹⁶

Hikmet, ilim ve düşünceyle varlığın mahiyetini en güzel şekilde kavramak olduğuna göre kelam ilmi ile ilişkilidir. Hikmetin sözde ve fiilde isabet anlamında, teorik yönüyle kelamla ilişkisi vardır. Her konuda hikmetli düşünmenin, bir ilim ve delile dayanması gerekir. Bu yönüyle kelam ve hikmet insanları bir ilim üzere düşünmeye davet ederek taklitten sakındırır.⁷¹⁷ Aynı şekilde Kur'ân düşünceye tefekküre, araştırmaya davet eder, delilsiz, ispatsız, sözleri, görüşleri ve inançları doğru kabul etmez. *"Eğer doğru söylüyorsanız delil getirin"*⁷¹⁸ *"Kesin delil (hüccetül baliğâ) Allah'ındır."*⁷¹⁹ *"Rabbinden gelen hakka tabi ol"*⁷²⁰ *"Sözü dinler ve en güzeline uyarlar."*⁷²¹ *"Siz sadece zanna uyuyorsunuz ve saçmalıyorsunuz.."*⁷²² *"İnsanları Rabbinin yoluna hikmetle davet et..."*⁷²³ ayetlerinde görüldüğü gibi, hikmet doğruluğu tecrübe ile sabit bulunan sıhhatli bir bilgi, isabetli bir idrak ve yüksek bir şuurdur.⁷²⁴ Allah ve O'nun yarattıkları hakkında böyle yüce bir ilimle düşünme ve tefekkür etme kelam ilmini de yüceltir.

4-Tasavvuf ve Hikmet

Tasavvuf, tarihsel olarak kendini ilk önce dünyevi törelere ve kuru fıkıhçılığa karşı zahit bir protesto olarak gösterdi; fakat sonra eski kültürlerin bir çok ilmi felsefi öğretilerini de içine aldı. Kişisel takva ve manevi temizlik için bir çaba eken, nihai gerçeğin tecrübi bilgisini elde etmede batini bir yöntem ve hikemi bir doktrine dönüştü.⁷²⁵ Tasavvuf oldukça bireyci bir doktrin olmasının yanında akılcılığı

⁷¹⁵ İzmirli, Yeni İlm-i Kelâm, 284,287,289

⁷¹⁶ İzmirli, Yeni İlm-i Kelâm, 290

⁷¹⁷ Uludağ, Emir ve Yasak, 143

⁷¹⁸ Bakara, 2/111; Neml, 27/64

⁷¹⁹ Enam, 6/149

⁷²⁰ Muhammed, 47/3

⁷²¹ Zümer, 39/18

⁷²² Enam, 6/148

⁷²³ Nahl, 16/125

⁷²⁴ Uludağ, Emir ve Yasak, 8

⁷²⁵ Serdar, Hilâl Doğarken, 94

da küçümser. Onun bilgi teorisi felsefi düşünceyi hor görür. Ve doğru bilginin, ancak doğrudan sezgisel bir deneyimle elde edilebileceğini iddia eder.⁷²⁶

Tasâvvuf, hikmeti aklın dışında bir yaklaşımla ele almaktadır. Hikmet akla değil imana, sevgi ile kavranan bir bilgiye dayandırılmaktadır. Derin anlamlı deneyden çok sezgi ile kavranan bir düşünceye hikmet adını vermektedir. Tasavvuf kendisini ilahi bir coşkunluğa kapılarak aklın sınırlarını aşan, çoklukta birliği, herşeyde Tanrı'yı gören bir aşk olarak tanımlar. Aşk insanı hikmete ulaştıran, alemi özünde saklı sırları anlamaya yarayan bir güçtür.⁷²⁷ Hikmet, zihnin ilham ile herşeyin künhüne erecek şekilde nurları vermesi halidir. Bu şekilde sahip olunan bilgiye de hikmeti işrak denir.⁷²⁸

Mutasavvıf, dini hayatı ifrat derecesinde uygulayarak iç aydınlanma gerçekleştirmek için dünyadan vazgeçme yollarını öğrenir, dünya-ukba ikilemini ikincisi lehine olmasını ister.⁷²⁹ Bu şekilde bir anlayış ve yaşam tarzı içerisinde hikmete farklı yorumlar getiren mutasavvıflar kendilerini hikmetin temsilcileri saymışlardır. *İbnul-Arabî*(638/1240) hikmeti hususi bir bilginin bilgisi⁷³⁰ olarak tarif eder. Bu hususi bilgi tasavvufi anlayışın ortaya koymaya çalıştığı ledünni bilgidir.

Ledünni bilgi (ilim) : Mutasavvıflar, '*ilmi ledünni*' sözüyle, kula vasıtasız verilen ilmi kastederler. Bu ilim, Allah Teala'nın ilhamı ve kuluna bir öğretisidir. Nitekim Allah Teala *Hızır*(a.s)'a, *Musa*(a.s)'yü vasıta kılmaksızın ledünni bir ilim vermiştir. "*Biz (Hızır)'a katımızdan bir vahiy vermiş ve tarafımızdan (gayba dair özel) bir ilim öğretmiştik.*"⁷³¹ Rahmet ve ilmi ledünni çalışarak elde edilemez. Allah'ın '*ledünnin*' de olan '*indinde*' olandan daha yakın ve daha özeldir.⁷³² Bundan dolayı Allah Teala şöyle buyurmuştur: "*De ki: Rabbim beni (girdireceğin yere) doğruluk girdirişiyile girdir. Beni (çıkarcacağın yerden) doğruluk çıkarışıyla çıkar. Bana katından yardımcı bir kuvvet ver.*"⁷³³

⁷²⁶ Serdar, *Hilâl Doğarken*, 94

⁷²⁷ *Meydan Larousse*, V, 852

⁷²⁸ Russel Bernard, *Felsefede İlimi Metod*, 43

⁷²⁹ Ülken, *Felsefeye Giriş*, 9

⁷³⁰ Keklik, *Felsefenin İlkeleri*, 18

⁷³¹ *Kehf*, 18/65

⁷³² İbn Kayyim, *Medâric*, II, 495

⁷³³ *İsra*, 17/80

Ledünni bilginin elde edilebilmesi için de daima tefekkür edilmesi gerekir. Bu sayede gizli olan şeyler açılır, hallerinin iç yüzleri görülür. Hikmet nurları bu tefekkür sonucunda kalbe gelir.⁷³⁴ *Sülemi*(412/1021) bu düşüncesiyle varlığa veya dünyaya yönelik bir tasarıdan öte nefsin afet ve kusurlarını gidereceğini ifade eder.⁷³⁵ *Kelabazi* de aynı yaklaşımı ortaya koyarak hikmet ilmini nefsin afetlerini bilme ve tanıma, nasıl eğitileceğini, huyların nasıl değişebileceğini, şeytanın tuzaklarından nasıl korunacağını öğreten⁷³⁶ bir ilim olarak değerlendirir. *Tusi*(672/1274) ise hikmeti isabet, yani *Hz. Peygamber*'in sünneti, adabı, ahlakı, halleri ve öğrettiği gerçekler olarak tarif etmektedir.⁷³⁷

Sonuç olarak hikmet, varlığın sebep-sonuç ilişkisinden hareketle hakikatın bilgisini elde edip, bu bilgiye göre insan varlık ilişkisini olması gerektiği şekilde inşa etmek iken; tasavvuf hikmeti sadece bireylerin tecrübi, sezgisel ve imani olgunluğu sonucu elde edilen bir bilgi ve iç aydınlık olarak görmektedir.

5-Felsefe ve Hikmet

Felsefe kelimesinin aslı, *Filo-sofia* şeklinde yazılan bir deyimdir. Bu deyim ilkçağ düşüncesinden alınmıştır.⁷³⁸ *Filo* sözü sevgi anlamında; *Sofia* kelimesi ise, bilgelik (hikmet) bilgi manasındadır.⁷³⁹ Şu halde *filosofia* kelimesinin sözlük manası '*hikmet sevgisi*' anlamına geliyor. Bu kelime batı dillerine bu telaffuza uygun geçmesine rağmen Arapça ve Türkçe'ye felsefe olarak geçmiştir.⁷⁴⁰

Klasik fikir tarihçisi *Diogenes Laertius* (m.s. 3.asır)'a göre kelime ilk defa *Pythagoras*(570/494 ?) tarafından kullanılmıştır. Ona göre hiç kimse *sofia* sahibi (hikmet sahibi) olamaz, çünkü *sofia* (hikmet) ancak tanrıların inhisarındadır. Çünkü insanların tüm bilgileri bilmesi mümkün değildir. Sadece onu sevmekle yetinilebilir. Ve bu yolda çalışır ve ulaşmaya gayret sarf edilebilir. Her şeyin sadece Allah tarafından

⁷³⁴ Sülemi, *Tasavvufun Ana İlkeleri, Süleminin Risaleleri*, 26

⁷³⁵ Sülemi, *Tasavvufun Ana İlkeleri*, 26

⁷³⁶ Kelâbâzî, *Doğuş Devrinde Tasavvuf, Taarruf*, 130

⁷³⁷ Tusi, *el-Luma (İslam Tasavvufu)*, 93

⁷³⁸ Keklik, *Felsefenin İlkeleri*, 1; Taylan, *Ana hatlarıyla İslam Felsefesi Kaynakları Tesirleri*, 26 (Not: Bir çok terimler bu sözden türetilmiştir. Örnek: Filarmoni (Ahenk sevgisi), Filoloji (Dil sevgisi, Filantropi (İnsan sevgisi...))

⁷³⁹ Ülken, *Felsefeye Giriş*, 9; Hançerlioğlu, *Felsefe Ansiklopedisi*, "Felsefe Md. II, 142

bilinebileceği, insanların yalnızca hakikat hakkında az veya çok bilgi sahibi olabilecekleri yeniçağ felsefesinin babası olarak tanınan *Descartes* (1650) tarafından da savunulmuştu.⁷⁴¹

Yeniçağ filozoflarından Descartes(1650) ise felsefeyi şöyle tanımlıyor: "Felsefe sözünden bilgeliği incelemek anlaşılır. Bilgelikten de, insanın bilebileceği kadar bütün şeylerin tam bilgisi anlaşılır..." Başka bir tanımda ise "İnsanın kendini sevk ve idare etmek için kendi gözlerinden istifade etmesi, şüphesiz ki gözü kapalı olarak başkalarının ardından yürümesinden daha hayırlıdır... Felsefesiz yaşamak gözü kapalı yaşamaktır... Yalnız hayvanlardır ki durmaksızın vücutlarını besleyecek yiyeceği aramakla uğraşırlar. Çünkü bütün işleri vücutlarını korumaktır. İnsanların temelli düşüncesi, ruhun gerçek gıdası olan bilgeliği (hikmeti) aramak olmalıdır..."⁷⁴² Ayrıca *Descartes* milletlerin medeni olmaları ve yücelmelerini de felsefe eğitimine bağlar ve bir toplumda ne kadar çok filozof olursa o kadar medenileştiğini ifade eder..."⁷⁴³ Alman filozofu *Hegel*(1831) ise felsefeyi hakikat sevgisine olan inanç ve nesnelere derin olarak incelenmesi şeklinde tarif ederek diyor ki: "Hakikat sevgisine ve zihin kudretine olan inanç, felsefi araştırmanın ilk şartıdır... Felsefe önce umumi olarak düşünce tarafından nesnelere derin olarak incelenmesi diye tarif olunabilir."⁷⁴⁴

Şimdiye kadar felsefe ve hikmet üzerine söylenenler şu gerçeği ortaya koyuyor ki felsefe akıl sahibi insanın varlık hakkındaki bilgisi, düşüncesi ve bu bilgiyi elde etmek için verdiği uğraştır. Doğuşu ilahi olmakla birlikte ortaya çıkarılması ve kullanılması beşeri kaynaklıdır. Filozofların tarifleri farklı görünse bile ortak bir amaçta birleşmişlerdir. Bu amaç; insanın diğer varlıklardan farklı olma gerçeği ve bu gerçekliğin farkında olunarak varlık hakkında tasarı ve incelemelerin toplamının felsefe olmasıdır.

Hikmetin bütün sırları bu varlık dünyasının içindedir. Bu sıklardan hareketle ilkçağda, İslam dünyasında, hatta Avrupada yetişen filozoflarda hikmet ve felsefe, insan ruhunu ve zekasını besleyen bir manevi gıda sayılıyor ve insanı kuşatan bütün

⁷⁴⁰ Keklik, *Felsefenin İlkeleri*, 2

⁷⁴¹ Keklik, *Felsefenin İlkeleri*, 6-7

⁷⁴² Keklik, *Felsefenin İlkeleri*, 24

⁷⁴³ Keklik, *Felsefenin İlkeleri*, 24

⁷⁴⁴ Keklik, *Felsefenin İlkeleri*, 25

varlıklara karşı merakımızı tatmin eden bir ilim olarak ortaya çıkıyordu. Felsefe veya hikmet dışında kalan ilimler, varlık nesnelere belli bir açıdan bakıyorken, felsefe (hikmet) mümkün olan bütün yönlerden maddi ve manevi alemini incelemek istiyordu.⁷⁴⁵ Hikmet külli her şeyi kuşatan bilgidir. Adeta temelinden çatısına kadar her şeyi ihata eden bir binaya benzer. Bu binanın içinde bütün ilimler mevcuttur. Her ilim bu binada bir oda gibidir. Bütün odalar çatının altında yer alır. İşte felsefe bu çatıdan ibarettir.⁷⁴⁶ Hikmet ise burada binanın kendisidir.⁷⁴⁷

a-Felsefe-hikmet ilişkisi

Konusu itibariyle felsefe, varlığı ele aldığına göre, yalnız duyu verileri ile kavradığımız şeyler, olaylar değil, zihinle idrak ettiğimiz, akılla prensiplerini düşündüğümüz, soyut (mücerret) şeyler, tarihi vakalar, şuurumuzda yaşadığımız ruhi haller, hadiseler, toplum yaşamındaki değerler, kanaatler ve var olanların bir çeşidi olması itibariyle varlık kavramı içine girerler.⁷⁴⁸

Konusu gereği diğer ilimlerden en büyük farkı, bütün bilgileri ve değerleri kuşatıcı olmasıdır. Felsefe ve hikmet arasında bir farklılık söz konusu değildir. Ancak kaynağı itibariyle hikmet, vahye ve nübüvvete bağlı bir düşünce tarzı ve tabii tezahürleri olmakla birlikte, felsefenin salt akli bilgiyi içeren bir ilim olma özelliği vardır. İslam filozoflarının bu farkı bildikleri halde her iki kavramı birbirinin yerine kullanmaları sözkonusu olmuştur.⁷⁴⁹

Burada yeri gelmişken rahmetli *Hilmi Ziya Ülken*(1974) hocanın felsefe ile halk hikmeti konusundaki görüşlerini de kısaca verelim."Gerçekten zihnin işleyişine ait her teşebbüs felsefe değildir. *'Halk sözleri, halk hikmeti, atasözleri, mitolojik düşünce* v.s adları ile toplanan bir çok kolektif veya anonim zihin mahsülleri vardır ki içlerinde güzel sözler, derin buluşlar, halkın tabiri ile hikemiyat bulunduğu halde onlara felsefe demek manasız olur. Örnek *Beydaba'nın Kelile ile Dimne'si, Hariri'nin Makamati, Seyh Sadi'nin Bostan ve Gülüstani, La Fontaine'in 'hikayeleri veya masalları,*

⁷⁴⁵ Keklik, *Felsefenin İlkeleri*, 35

⁷⁴⁶ Keklik, *Felsefenin İlkeleri*, 36-37

⁷⁴⁷ Keklik, *Felsefenin İlkeleri*, 38

⁷⁴⁸ Ülken, *Felsefeye Giriş*, 33

⁷⁴⁹ Bulaç, "Hikmeti Yeniden Diriltmek", *Bilgi Hikmet Dergisi*, 1,5

Dante'nin 'İlahi Komedyası' v.s.'de felsefe değildir. Bu gibi eserlerin içerisinde çok derin cümleler bulunur, seçme sözlere bayılanlar bunlarda "bin ilim ve felsefe kitabında olmayan hakikatlerin sıkıştırılmış" olduğunu iddia ederek bu eserlerde üstün felsefi bir değer ararlar. Böyle düşünenler aynı zamanda iki hatayı birden işlemektedirler. Bir yandan bu eserlere felsefe demekle onların asıl değerleri olan telkin ediciliği, ilhamı, sevgiyi, sanatın doğrudan doğruya verdiği inceliği, güzelliği küçümsemiş, onlar hakkında yanlış bir hükümlerle özdeğerlerinden uzaklaştırmış olurlar. Öte yandan da felsefe eserlerinin ruhu olan sistemlilik, açıklık, bilgi, varlık ve değerlere ait bir açıklama olma vasıflarını inkara gidiyorlar ve felsefenin kendine mahsus kıymetini görmüyorlar. Hakîmane edebiyat veya edebi hikmetin felsefe ile karıştırılması nasıl yalnızca fikir kırıntılarını ihtiva eden ilim eserlerini veya muhakeme ve akıl yürütme mahareti gösteren bazı hukuk ve ahlak eserlerini de felsefe ile karıştırmak, felsefe saymak aynı derecede yanlıştır".⁷⁵⁰

Sonuç olarak ifade ettiğimiz gibi insanlığın tüm bilgileri vahiy kaynaklıdır. Felsefe ve hikmet insanın vahye yakın ve uzaklığı ölçüsünde farklılık gösterir. Bilgi vahye ne kadar yakın ise hikmet, ne kadar uzak ise de felsefedir.

b-Filozof ve hakîm

Vahye uzaklık veya yakınlık hakîm ile filozof kavramlarını da farklı tanımlamalara yol açmıştır. İslam dini insanı kemal noktasına ulaştırmak istediğinde vahyi esas alır, akla ise onu kendi beşeri tabiatına ve şartlarına uygun yorumlama ve yaşama geçirici rolünü verir. Akli melekesini kaybetmiş kişi dinden sorumlu tutulmaz, mükellefiyetini yani insani özelliğini yitirmiş demektir. Hakikatın bilgisini araştıran veya onu karşılayan kişide aranan temel özellik akli melekedir. Ancak Allah, verisi olmayan akli melekeyi tek başına kabul etmediğinden peygamberleri vasıtasıyla vahyini göndermiştir. Akıl ile peygamber ilahi muradı gerçekleştirmede birbirine yardımcı olan iki elçidir. İşte burada hakîm kişi vahyi ve varlığı okumada aklını kullanır. Kitabi ayetlerde görmediğini, kevnî ayetleri okurken, akli bir çeşit kitabi ayet rolünü üstlenir. "Hakîm hakikatın bilgisini yakalama ve doğru düşünebilme, tefekkür ve yaşayabilme

⁷⁵⁰ Ülken, *Felsefeye Giriş*, 34-35

noktasında çok boyutludur.⁷⁵¹ Bu çerçeve içerisinde *Cürçânî*(816/1413) hükemayı 'sözleri ve fiilleri sünnete uygun (muvaafık) olan kimselerdir' diye tarif eder.⁷⁵²

Hakim vahyi esas alırken, filozof vahyi esas almaz, her şeyi aklileştirerek eşyayı değil, kavramları görürler. Filozof isteklerine, arzularına akılla bir düzen verirken, hakim akli vahyin çerçevesi içerisinde kullanır.⁷⁵³ Bu çerçevede islam hakîmlerinin gerçekleştirmek istedikleri bütün kültürlerde nübüvvet temeline dayalı olarak gelişen ve çağlarına intikal eden hikmeti ve ilimleri islamın kapsayıcılığı içinde yoğurmak, özümlemek ve böylelikle insan tarihinin en zor fakat en önemli işini başarmaktı. Bu yönüyle hakim, filozofu da içine alan bir işlev görmektedir.

c-İslam filozoflarının hikmet hakkındaki görüşleri

ca)El-Kindi:⁷⁵⁴ Kindi felsefeyi sanatların değer ve mertebe yönüyle en üstünü olduğunu söyler ve felsefeyi şöyle tanımlar: "*İnsanın gücü ölçüsünde varlığın hakikatını bilmesidir.*" Çünkü filozofların bilgiden amacı gerçeğin bilgisini yakalamak, davranışının amacı ise sürekli fiil değil, gerçeğe göre davranmaktır.⁷⁵⁵ Felsefe, insanın kendini tanmasıdır. Felsefe, insanın gücü yettiği ölçüde, Allah'ın fiillerine benzemeye çalışmaktır. *El-Kindi* bu tarifleri ile felsefenin (hikmetin) külli ve ebedi şeylerin hakikatlarını ve sebeplerini öğrenerek bu ideaların hangi kudret tarafından yaratıldığını kavrayarak ilahi bir kişilik kazanacağını iddia eder.⁷⁵⁶ Ayrıca *Kindi*, felsefe ve hikmeti aynı anlamda kullanarak hakikat (hikmet) bilgisinin peygamberlere verildiğini, insanın akli ile ortaya koyduğu şeylerin felsefe olduğunu, insanın hakikatı vahiy ve ilhamla elde edeceğini söyler.⁷⁵⁷

⁷⁵¹ Bulaç, *Nuhun Gemisi*, 157

⁷⁵² *Cürçânî, Ta'rifât*, 105

⁷⁵³ Ülken, *Felsefeye Giriş*, 9

⁷⁵⁴ (185/801-260/873) Klasik kaynaklar ondan sitayişle bahseder. "Tüm antik ilimleri kuşatan bilgisi ile çağının biricik alimi ve bir Arap filozofudur. Bkz:(İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 357; İzmirli, *İslam Felsefesi Tarihi*, I, 62)

⁷⁵⁵ Kindî, *Felsefi Risâleler*, 1 (Kitab fi'l-felsefeti'l-Ülâ)

⁷⁵⁶ Keklik, *Felsefenin İlkeleri*, 16-17 (Kindî, *Hudud el Eşya*, 173'e atfen)

⁷⁵⁷ Kindi, *Felsefi Risaleler*, 5

cb)-Farabi:⁷⁵⁸ Farabi hikmet ile felsefeyi aynı anlamda kullanmıştır. Ona göre peygamber de filozof da faal akılla ilişki kuran seçkin insanlardır. Peygamber vahiyle, filozof ise akli düşünme ve derin tefekkürle bilginin saf kaynağına ulaşır.⁷⁵⁹

Farabi(339/950) felsefeyi çok kısa tarif eder. "Varolmaları bakımından varlıkların bilinmesidir" der. Varolmaları bakımından varlıkların bilinmesinden maksat, idrak ettiğimiz bütün nesnelere bilinmesidir. Yani bunları akıl ve deneyle tanımak, gerçek yüzlerini tanımadır.⁷⁶⁰ Zaten hikmet aklın eşyayı en üstün bilgi ile ve kendini aklederek bilmesidir. Bilgi ile en üstün şey bilinir. Bilginin en üstünü ise zeval bulmayan sürekli bilgidir ki işte bu da onun kendi zatını bilmesidir.⁷⁶¹ Bu tanımla *Kindi*'den etkilendiği ortaya çıkıyor.

cc) İbn Sina:⁷⁶² İbni Sina, İslami nasrlara getirdiği batini yorumlarla işraki felsefenin temellerini atmıştır. *İbni Sina*'nın amacı Yunan felsefesi ile doğu geleneğinde hikmet ve dayanağı Kur'ân ile İslam ilimlerini birleştirmek ve başarılı olabilmektir. *Farabi*'nin görüşlerini İslami düşünce çerçevesinde biraz yumuşatmıştır.⁷⁶³ Felsefe (hikmet) hakkında şöyle demektedir: "Felsefenin (hikmetin) gayesi, nesnelere hakikatlarına bir insanın vakıf olabileceği kadar vakıf olmaktır..." *İbn-i Sina* insan aklının hudutlu olduğunu, bu sebepten dolayı eşyanın hakikatını ancak vakıf olabileceği kadar bilebileceğine işaret eder.⁷⁶⁴

Aklı işitilerek öğrenilenlerin anahtarı olarak kabul eder. Eğer akıl insanın his ve davranışlarına yön verebilirse kötülüğü emredici yönünü asgariye indirmiş olur.⁷⁶⁵ Erdemi yakalamak ancak akla en üst değeri vermekle mümkündür. Akla verdiği önemle ideal noktayı hikmet olarak nitelendirerek şöyle demektedir: "*Hikmet insani aklın elde edebileceği bilginin kesin ve gerçek delillere dayandırılarak elde edilmesidir.*" veya "*Hikmet insani gücün yettiği ölçüde nazari ve ameli hakikatların*

⁷⁵⁸ (258/870-339/950) *Farabi, Aristo*'dan sonra felsefe tarihinde *Muallim es-Sani (ikinci öğretmen)*' sıfatını hak edecek kadar seçkin bir yere sahiptir.

⁷⁵⁹ Fârâbî, *İhsaî'l-Ulum*, 35-42; Bulaç, *Din Felsefe*, 123-127

⁷⁶⁰ Keklik, *Felsefenin İlkeleri*, 17

⁷⁶¹ Fârâbî, *Medinetü'l-Fâzıla*, 22

⁷⁶² (370/980-28/1037) İslam felsefe tarihinin en parlak en önde gelen filozoflarının başında gelir.

⁷⁶³ Bulaç, *Din Felsefe*, 130-133

⁷⁶⁴ Keklik, *Felsefenin İlkeleri*, 17

⁷⁶⁵ Şems, 91/7-9

tasavvur ve tasdik edilmesi ile nefsin yetkinlik kazanması" diye tanımlamaktadır.⁷⁶⁶ Hikmeti kazanmak için aklın eğitilmesi, doğru düşünme yollarının elde edilmesi gerekir. Hikmet gayesini gütmeye derecesini elde etmiş olan akla uyan kişi doğru yoldadır.⁷⁶⁷

cd) İbn Rüşd:⁷⁶⁸ İbn Rüşd din ile felsefeyi(hikmeti), bir gerçeğin iki ayrı izah tarzı olarak görmüştür. Felsefe ile din arasında bir çelişki söz konusu ise bu insanların anlama kapasiteleri ve getirdikleri yorumlarla ilgilidir.⁷⁶⁹ Çünkü şeriat; var olanları akıl ile değerlendirmeye ve bu yolla varlığın bilgisini araştırmaya davet etmektedir.⁷⁷⁰ Nitekim Allah Teala "Ey basiret sahipleri ibret alın"⁷⁷¹ "Göklerin ve yerin melekutuna ve Allah'ın yarattığı şeylere bakmazlar mı?"⁷⁷² buyurarak akletmeye, düşünmeye araştırmaya ve ibret almaya davet etmektedir. İbn Rüşd, *Eşari* ve *Gazali*'ye yönelik eleştirisinde felsefe (hikmet) konusunda şu savunmayı yapar: "Etrafındaki eksiklikten, konuya bakışın kötü düzenlemiş olmasından, arzularının kendine baskın gelmiş olmasından veya kendisinin o konuyu anlamasını sağlayacak bir öğretici bulamamış olmasından dolayı, şaşkın bir kişi felsefeye bakıp, şaşırırsa; bu ona bakıp ehil olanları felsefeden engellememizi gerektirmez."⁷⁷³ Ve şeriatın maksadı sadece gerçek bilgiyi ve gerçek ameli öğretmektir. Gerçek bilgi Allah Tealayı ve diğer var olanları olduğu şekilde bilmektir.⁷⁷⁴ "Ve demek istiyorum ki hikmet şeriatın arkadaşı ve sül kardeşidir. Ona mensup olanlardan gelen eziyet ise eziyetlerin en şiddetlisidir. Ayrıca ikisi tabiatları itibariyle kardeş, cevherleri ve özleri itibariyle de iki dost oldukları halde; aralarında düşmanlık, boğuşma ve nefret bulunması da bizi fazlasıyla üzmektedir."⁷⁷⁵

⁷⁶⁶ Dodurgalı, *İbn Sina Felsefesinde Eğitim*, 130 (İbni Sina, *er-Risale fil Ahd*, 92'ye atfen)

⁷⁶⁷ Dodurgalı, *İbn Sina Felsefesinde Eğitim*, 129-130

⁷⁶⁸ (520/1126-595/1198) Kurtuba'nın hukuk, siyaset ve idaresinde büyük görevler üstlenmiş, ünlü ve entellektüel bir aileye mensuptur. Çok çalışkan bir düşünür olarak ün salmıştır. Felsefe, tıp ve dini alanlarda 60 eser yazmıştır. Bkz: (İbn Rüşd, *Faslü'l-Makâl*, 11-13)

⁷⁶⁹ İbn Rüşd, *Faslü'l-Makâl*, 36-37

⁷⁷⁰ İbn Rüşd, *Faslü'l-Makâl*, 65

⁷⁷¹ Haşr, 59/3

⁷⁷² Araf, 7/184 (Ayrıca Bkz: 6/75; 88/17; 3/191)

⁷⁷³ İbn Rüşd, *Faslü'l-Makâl*, 72-73

⁷⁷⁴ İbn Rüşd, *Faslü'l-Makâl*, 99-100

⁷⁷⁵ İbn Rüşd, *Faslü'l-Makâl*, 115-116

6-Ahlak ve Hikmet

Ahlak, Arapçada seciye, tabiat, huy gibi manalara gelen hulk ve huluk kelimesinin çoğuludur. İslami terminolojide **halk** insanın fizik yapısını, **hulk** ise manevi yapısını ifade eder.⁷⁷⁶ İslami kaynaklarda bu tabirler iyi ve kötü huyları, fazilet ve reziletleri ifade etmek için kullanılmıştır. Ancak cahiliyyenin ahlak anlayışının altında genellikle dünyevi ve kabilevi bir mantık gizliydi.⁷⁷⁷ İslam, aşiret ruhunun, rekabet ve küçümseme duygusuyla geçici hazlara düşkünlüğün doğurduğu kaba ve hoyrat geleneklerin karşısına, insanın nefsini dizginlemesi, tabiatını öfke ve şiddetten koruması anlamına gelen hilm ve şefkati koymuştur. Böylece mücadeleyi kendi nefesine döndürmesi islam ahlakının temelini oluşturuyordu.⁷⁷⁸ Kişinin İslamdan aldığı doğru bilgi, nefsinin kötü emellerine engel teşkil edip, tabiatında bir değişiklik yaparak, hikmetli bilginin ve isabetli davranışın yansıması olur.

İslam ahlakının asıl kaynağını oluşturan Kur'ân ve onun yaşam boyutu olan sünnettir. Bunun en güzel örneğini, *Hz. Peygamber*'in ahlakından soran sahabeye, *Hz. Aişe*(r.a)'nin verdiği "*O'nun ahlakı Kur'ân ahlakıdır*"⁷⁷⁹ cevabında ifadesini bulur. Bu hadisten de anlaşıldığı kadarıyla, insanın yapabileceği her şey bir ahlaki pay taşımaktadır. İslamda ahlak, bir düşünceden çok bir eylemdir. İman Allah'ın zatını bilmekten öte, O'nun iradesine uymak olarak algılanan bir eylem ahlakıdır.⁷⁸⁰ Kur'ân'ı Kerim'de ahlak kelimesi yer almamakla birlikte, tekili olan huluk iki yerde geçmektedir. Birincisi "*Bu (davranışımız), sadece evvelkilerin ahlak (ve geleneğidir)*"⁷⁸¹ ayetinde yer alan **hulk** kelimesi, geçmişin yaptıklarını taklit ederek tekrar etmek, geleneğine uymak veya onların huylarını huy edinmek, izinde gitmek manasında kullanılmıştır.⁷⁸² İkincisi ise "*Sen büyük bir ahlak üzerindesin*"⁷⁸³ ayetinde de **hulk**

⁷⁷⁶ İsfahâni, Müfredât, 158; İbn Manzûr, Lisân, II, 1245; Firuzâbâdi, Kâmûs, III, 334

⁷⁷⁷ Çağırıcı Mustafa, "Ahlak" md., DİA, II, 1

⁷⁷⁸ Çağırıcı Mustafa, "Ahlak" md., DİA, II, 1

⁷⁷⁹ Müslim, Müsafirîn, 139

⁷⁸⁰ Serdar, Hilâl Doğarken, 87

⁷⁸¹ Şuara, 26/137

⁷⁸² Çağırıcı Mustafa, "Ahlak" Md., DİA, II, 2

⁷⁸³ Kalem, 68/4

kelimesi *huy, seciye, meleke, maneviyat, din, Kur'an terbiyesi*⁷⁸⁴ manasında kullanılmıştır.

İslam ahlakı, bu dinamik yapısı ile bilgi ve fazilet bakımından insanın hayatında sürekli etkilidir. Bunun için insan, Kur'an'ı Kerim'e göre, öncelikle inanç sevgisini kazanmalı, fenalıklardan ve isyankarlıktan nefret etmeli⁷⁸⁵ kalbini, yani iç dünyasını Allah şuurunu (zikrullah) ile huzura kavuşturmalıdır. İslamın öngördüğü ahlaki tekamülün ulaşacağı son nokta, insanın gaye bakımından çıkar kaygılarını, hatta cennet ümidi ve cehennem korkusunun da ötesinde bu düşünce ve davranışlarını Allah'ın emrine ve rızasına uygun düşüp düşmeyeceği kaygısına göre değerlendirme yapmasıdır.⁷⁸⁶

İslam'ın ilk dönemlerinde ahlaki anlamda böyle bir yaşam biçiminin oluşturulması mümkün oldu. Daha sonraki dönemlerde birtakım ihtilaf ve fitnelerin, karışıklıkların çıkması ile kelami (itikadi mezhepler) ve ahlaki (tasavvuf) bölünmeler de yaşandı. Bu bölünmeler yaşanan tüm siyasi, ahlaki, kültürel ve dini unsurlarda kendini gösterdi. Mezheplerin ortaya çıkması ile bölünmeler meşrulaşarak kurumlaştı. Bu gün elimizde olan bir çok kaynak hangi konu araştırılırsa araştırılsın, her mezhebin kendine özgü bir bakış açısıyla konuyu veya kavramı yorumladığı ortaya çıkar. Araştırdığımız konu itibarıyla ahlaka *Mutezile*, usuli hamse çerçevesinde gaye yönünden bakar. Aynı şekilde *Maturidiler*, kulların fiillerini ahlaki bir zemine oturtmak için gaye ve maslahat prensibini öne çıkarırlar. Bu yönüyle Allah'ın fiilleri hikmet terimi ile değerlendirilir. Allah hakim olmasının gereği bir işi, bir gaye için yapar. Gayesiz yapılan iş boş ve anlamsızdır. Allah'ın tüm fiilleri gayeli dolayısıyla hikmetlidir. Ancak Allah'ın hiç bir şeye ihtiyacı olmadığından, gayesi sadece kulların faydasıdır.⁷⁸⁷

Hikmeti ahlaki anlamda değerlendirdiğimizde yukarıda yaptığımız açıklamalar hem Allah'ın fiilleri ve hem de kulların fiilleri bir gaye veya gayeler doğrultusunda meydana gelmektedir. Bu anlayıştan hareketle hikmet insanın düşünce

⁷⁸⁴ Elmalılı, *Hak Dini*, VIII, 5269

⁷⁸⁵ Hucurat, 49/7,14

⁷⁸⁶ Çağırıcı Mustafa, "Ahlak" Md, *DİA*, II, 3; Rad 13/28; Al-i İmran, 3/135; Şura, 4II,15; İnsan, 76/8,9

⁷⁸⁷ Çağırıcı, "Ahlak" Md.,*DİA*, II, 4

ve eylemi ile doğrudan alakalı olduğundan İslam'ın öngördüğü ahlaki erdemleri ile sıkı bir ilişki söz konusudur.

İslam bilginleri *hikmetin öncesinde gerçeklik bilgisi, somucunda hayırlı amel vardır* demişlerdir. Ahlaki anlamda eylemi gayeli kılan doğru ve kesin bilgi olduğuna göre, bilgi ve eyleme birlikte sahip olmayana hikmet sahibi, hakîm denemez. Ahlak felsefesi bağlamında güzel fiiller veya yetirilebilen güç oranında siyasette yaratıcı varlık olan Allah'a boyun eğmeyi öngören tanımlar, kişiyi bilgisizlik, zulüm, cimrilik ve tefessüh (bozulma ve yozlaşma)den arındıran eylemlerle hikmet arasında dolaysız bağ görür.⁷⁸⁸ *Fahrettin er-Razi*(606/1210) hikmeti Allah'ın ahlakı ile ahlaklanmak olarak tanımlar.⁷⁸⁹ Allah'ın ahlakı ile ahlaklanmak onun gönderdiği emir ve yasaklarının sınırları içerisinde yaşamak ve tavsiyelerini her şeyden önce yerine getirmek demektir. Allah yolunda harcamayı tavsiye eden Bakara 2/261-268 ayetlerinden sonra zikredilen Bakara 2/269 ayeti ile 251. ayetlerindeki hikmet, pratik davranış metodur. Ayrıca *Hz. Davud*(a.s)'a verilen hikmet, ahlak ve düzgün davranıştır. Gerçekten *Hz. Davud*(a.s)'ın üstün ahlak ve Allah'a iman yolunda yüksek şecaat sahibi olduğu bilinmektedir.⁷⁹⁰

İslam filozofları, hulk ve huluk'un çoğulu olan *ahlakı, nefiste yerleşik olan yatkinlikler* şeklinde tarif etmişlerdir. Bu yatkinlikler sayesinde *filler, nefisten her hangi bir fikri ve iradi güçlüğe hacet kalmaksızın sadır olur*. Eğer bu yatkinlikler iyi olursa, nefisten *faziletler* kötü olursa *reziletler* sadır olur. İşte ahlakın temel vazifesi nefis hakkında bilgiler vermek ve nefsi kendisinden faziletli fiiller sadır olacak şekilde terbiye etmektir. Ayrıca islam filozofları ahlakı ruhani bir tababet (tıp) olarak da kabul etmişlerdir. Sadece nazari ahlakın (hikmet) değil, ahlak eğitiminde onların programında yer almasının sebebi budur.

Ahlak felsefecileri, hikmeti genellikle nazari ve ameli olmak üzere ikiye ayırırlar. *Birincisi*, insanın bilgisiyle, *ikincisi*, davranışlarıyla ilgilidir. Birincisinde başarılı olmak nazari kemale (olgunluğa), ikincisinde başarılı olmak ise ameli kemale

⁷⁸⁸ Bulaç, "Hikmet" md. SBA, II, 89-91

⁷⁸⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, VII, 67

⁷⁹⁰ Behiy, *Mefâhim*, 29-30

götürür. Her ikisinin de bir şahısta toplanması tam ve hakiki saadetin gerçekleşmesi anlamına gelir.⁷⁹¹ Bu hikmet sahibi olmanın sonucudur.

Bilginler ameli hikmeti üç ana konuya ayırmışlardır. *Birincisi* bireyin ahlaki anlamda nasıl kemale ereceğini, *ikincisi* aile ahlakını, eşlerin birbirine karşı sorumluluklarını, çocukların hak ve sorumluluklarını, *üçüncüsü* ise şehirlerin veya ülkenin ahlaki, faziletli yönetimini konu edinir.⁷⁹² Bu açıklamalardan sonra kısaca İslam filozoflarından ahlak felsefesi (ameli hikmet) ile ilgili eser yazmış olan *İbn Miskeveyh*(420/1030), *Gazzali*(505/1111), *Kınalızade Ali Efendi*(979/1572)'nin görüşlerinden bahsedeceğiz. Bunlardan başka ahlak ve ahlak felsefesi ile ilgili eser yazan ilk müslüman filozof *el-Kindi*'nin eserleri bize kadar ulaştığına dair bir bilgi mevcut değildir, başka kitaplardan iktibaslarla bilgi sahibi olunmuştur.⁷⁹³

*a-İbn Miskeveyh (Masküeyh)*⁷⁹⁴: Ahlak felsefesi deyince akla gelen ilk eser, *İbn Miskeveyh*'in *Tehzibul-Ahlak*'dır. İslam dünyasında kaleme alınan bir çok ahlak kitabı için bu eser adeta bir örnek eser teşkil etmiştir. *Gazzali*(505/1111)'den *Kınalızade Ali Efendi*'ye varıncaya kadar her müellif, ahlak sahasına *İbn Miskeveyh*'in lambası olduğu halde girmiştir.⁷⁹⁵

İbn Miskeveyh, "*hikmeti düşünen ve ayırt eden nefsin bir fazileti olarak kabul edip, bütün varlıkları var olmaları itibariyle bilmek veya bir başka ifadeyle hikmet, ilahi ve insani olayları bilmektir*"⁷⁹⁶, diye tanımlar. Nefis, bu hikmetle fillerden hangisinin yapılması ve hangisinin ihmal edilmesi gerektiğini bilir.⁷⁹⁷

İbn Miskeveyh'e göre insanın terbiye edilecek melekeleri üçtür: *Alışkanlık* (faziletlerin kazanılması), *taklit* (iyi kullanılırsa başkalarının tecrübelerinden ve akıllarından faydalanma), *uyanıklık* (ruhen uyanmak). Faziletler de *hikmet*, *şecaat*, *rikkat* ve *adalettir*. Bu hasletlerin terbiye edilmesi ahlakın güzelleşmesi ve olgunlaşması için fertler diğer insanların yardımına muhtaçtır. Bu sebeple fertlerin

⁷⁹¹ Aydın Mehmet, "Ahlak" Md, DİA, II, 10

⁷⁹² Aydın Mehmet, "Ahlak." Md, DİA, II, 10,13,15

⁷⁹³ Aydın Mehmet, "Ahlak Md.", DİA, II, 10

⁷⁹⁴ Ebu Ali Ahmed İbn Muhammed İbn Yakub Masküeyh(Miskeveyh) Rey'de 941 de doğup, İsfahan'da (420/1030)'da vefat etmiştir. Bu çağların en büyük ahlakçısı olan Miskeveyh aynı zamanda hakim, tarihçi ve dilcidir. Fârâbî(339/950) ve İbn Sina(428/1037) ile çağdaştır.

⁷⁹⁵ Aydın Mehmet, "Ahlak Md" DİA, II, 11

⁷⁹⁶ İbn Miskeveyh, *Tehzibü'l-Ahlâk* (Ahlakı Olgunlaştırma), 24-25

⁷⁹⁷ Boer, T.J d e, *İslamda Felsefe Tarihi*, 92,93; Pazarlı, *İslamda Ahlâk*, 210

birarada yaşamaları zorunludur. İnsan için en büyük fazilet diğerlerini sevmektir. İnsanlar birarada yaşayarak kemale ulaşabilirler, bundan dolayı ahlak sosyal ahlak olmalıdır. Dünyevi işler konusunda tembelliği fazilete engel olduğu gerekçesi ile reziletler arasında sayar. Bundan dolayı tasavvufun zahitlik felsefesini yerer.⁷⁹⁸ Hayatta mala ihtiyaç zorunludur; çünkü mal hikmet ve erdemın açığa çıkması için yararlıdır.⁷⁹⁹

Uzlet ve tariki dünya belki dinidir, fakat ahlaki değildir.⁸⁰⁰ *İbn Miskeveyh Cavidan Hırad* (ezeli hikmet, akıl) adlı Farsça eserinde hikmetin evrensel ve sürekli olduğunu, ezeli bir akıl ve hikmetin varlığından bahsederek, onun devirden devire, ulustan ulusa değişmeyen tarih ötesi bir hakikat, kendini çağlar boyu çeşitli kültür havzalarında daima tezahür ettiren *Halidi Hikmet* olarak nitelendirir.⁸⁰¹ Hikmeti nefsin fiillerini değerlendirirken, faziletler içerisinde zikreder. Bu faziletlerle ancak ahlakın olgunlaşacağını ifade eder. Ayrıca her faziletin kapsamına giren faziletlerin olduğunu, hikmetin kapsamına giren faziletlerin taksim ve tanımını şöyle yapar.

1-*Zeka*; nefiste sonuçların süratle ve kolaylıkla ortaya çıkmasıdır.

2-*Hatırlama*; aklın ve vehmin ortaya koyduğu olaylara ait suretlerin tesbitidir.

3-*Akletme*; nefsin varlıkları olduğu gibi kavramasında ki uygunluktur.

4-*Zihin berraklığı*, sonuç ortaya çıkarmak için nefiste bulunan bir kabiliyettir. Zihin keskinliği ve gücü ise önce bilinenden zorunlu olarak çıkan şeyi nefsin derinliğine düşünmesidir.

5-*Kolay öğrenme*; nefsin bir gücü olup, keskin anlayıştır. Nazari konular bununla kavranılır⁸⁰² demektir.

İbni Miskeveyh (1030) bu faziletlerle hikmete kolay ulaşılacağını ancak bunun; faziletlerin gerçeklerini anlamak ve tanımlamaktan geçtiğini söyler. Özellikle hikmeti sefihlikle aptallık arasında orta bir yol olarak ifade eder. Sefihlikten ise düşünce gücünü gereksiz yerde ve gereksiz biçimde kullanmayı kasteder. Aptallık sözünden ise düşünçe gücünü iptal etmeyi ve bir yana atmayı kasteder. Burada

⁷⁹⁸ Çağırıcı, *İslam Düşüncesinde Ahlâk*, 109

⁷⁹⁹ Çağırıcı, *İslam Düşüncesinde Ahlâk*, 110

⁸⁰⁰ İbn Miskeveyh, *Tehzibü'l-Ahlâk (Ahlaki Olgunlaştırma)*, 24-25

⁸⁰¹ Kutluer, *Felsefe Tasavvuru*, 37-38

⁸⁰² İbn Miskeveyh, *Tehzibü'l-Ahlâk*, 26

aptallığın yaratılışça eksiklik anlamına gelmediğini aksine isteyerek düşünce gücünü iptal etmek⁸⁰³ olduğunu söyler.

b) Gazzali (505/1111)⁸⁰⁴ :Gazzali'ye göre ahlak, ruhta yerleşmiş bir nitelik olup, düşünce ve iç güdüye ihtiyaç duyulmaksızın bütün eylem ve işlemler ondan kolaylıkla meydana gelir. Eğer ruhta yerleşen o nitelikten, akıl ve şeriatça iyi ve güzel olan filler meydana gelirse ona güzel ahlak denir. Bu ahlaki kuvvetlerin itidal ve ahenginden meydana gelen faziletlerden kaynaklanır. *Gazzali* (505/1111) faziletleri dörde ayırır. Bunlar diğer faziletleri de kapsayacak şekilde hikmet, adalet, şecaat ve iffettir. *Hikmet*; akıl kuvvetinin faziletidir. *Şecaat*; gadap kuvvetinin faziletidir. *İffet*; şehvet kuvvetinin faziletidir. *Adalet*; bütün bu kuvvetlerin gerekli olan tertip üzere olmasıdır.⁸⁰⁵ Bu dört hususta kemal mertebesine yükselen ancak Resulullah (a.s) dir. Diğer insanlar Resulullah'a yaklaştığı nisbette Allah'a yaklaşmış sayılır.⁸⁰⁶

Gazzali (505/1111)'ye göre hikmet faziletinin unsurları şunlardır:

i-Güzel tedbir (Cevdetur-reviyye): Şerrin defedilmesi, düşmana mukavemet, toplum veya ailenin yönetiminde sana ve başkalarına düşen büyük hayırları kazanma hususunda uygun ve faziletli olanı ortaya çıkarmada doğru görüştür.

ii-İşlek zihin (Cevdetuz-zihn): Görüşlerin birbirine benzer ve karışık olduğu hallerde doğru hükmü verme kudretidir.

iii-Parlak görüş (Nikayetur-rey): İşlerde övülen akibete ulaştırıcı sebeplere vukuf süratidir.

iv-İsabetli tahmin (Savabuz-zan): Doğru tahmin, müşahedelerin gerektirdiği hakka uygunluktur.⁸⁰⁷

Gazzali (505/1111)'ye göre ilim kuvvetinin itidal ve güzelliği, sözlerde yalan ile doğrunun, inançlarda hak ile batılın, amellerde güzel ile çirkinin arasındaki farkın anlaşılması ile olur.⁸⁰⁸ Bu kuvvetin iyi ve düzgün olması sonucunda ondan hikmetin semeresi hasıl olur. Hikmet ise iyi karakterlerin başıdır.

⁸⁰³ İbn Miskeveyh, *Tehzibu'l-Ahlâk*, 26

⁸⁰⁴ *Ebu Hamid Muhammed Gazzali* (450/1059) yılında *Tus* şehri yakınlarında *Gazale*'de doğdu.(505/1111) yılında aynı şehirde vefat etti.

⁸⁰⁵ *Gazzâlî, İhyâ, III, 53*

⁸⁰⁶ *Gazzâlî, İhyâ, III, 53*

⁸⁰⁷ *Çamdibi, Şahsiyet Terbiyesi ve Gazzali* ,174-175

⁸⁰⁸ *Gazzâlî, İhyâ,III,11*

c-Kınalızade Ali Efendi:⁸⁰⁹ *Kınalızade* hikmeti; harici varlıkları ilk planda ne halde ise o halde bilmektir.⁸¹⁰ İnsanda bulunan nazari kuvvet güzel huyla bezenmiş olup denge üzere işler meydana gelirse buna hikmet denir.⁸¹¹ diye tanımlamaktadır. Ahlak felsefesini de (hikmeti ameliyye) üç bölümde inceler;

Birinci bölümde hikmetin tanımı ve çeşitlerini zikrettikten sonra bireysel ahlak ve faziletleri, *ikinci* bölümde aile ahlakı, *üçüncü* bölümde de devlet ahlakının felsefesi üzerinde durur.⁸¹² *Kınalızade* hikmetin kapsamına giren faziletleri şöyle açıklar:

1-Zeka; onun sebebi ile ön bilgilerden neticeye ulaşmak kolay olur.

2-(Sürat-ı Fehm) Çabuk anlama; gerekli olan şeylerden hareketle süratı intikal olur ve lüzumlu kılınana ulaşılır. Zeka, fikirde ve düşünmede olur.

3-Safay-ı Zihn (Zihin duruluğu); onunla nefis ızdırapsız ve zahmetsiz olarak isteklere ulaşmaya hazır olur.

4-Suhuleti Taallüm (Kolay öğrenme) ; Nefse tezlik, çabukluk hasil olur.

5-Hüsnu Taakkul (Doğru düşünme); Onunla istekleri elde etmek ve aramakta her maddeye münasip olan hat ve miktarı korur, riayet eder. Ne vacip olanı terk ve ihmal eder, ne de yeri ve gereği olmayanı alıp kullanır.

6-Tahaffuz (Belleme); Onunla nefis düşünüp elde ettiği akli ve değişken suretleri gerektiği gibi hıfz eyler.

7-Tezekkür (Düşünme); Onunla nefis hıfsettiği nesnelere her ne zamanda istense hatırlar.⁸¹³

⁸⁰⁹ (1510/1572) 1510 tarihinde İsparta'da doğdu. Kınalızade 1564 yılında Şam'daki kadılık vazifesi sırasında yazdığı *Ahlakı Alâi*, müellifin ifadesine göre hikmeti ameliyye (ahlak felsefesi) üzerine telif edilmiştir.

⁸¹⁰ Kınalızâde, *Ahlâkı Alâi*, 28

⁸¹¹ Kınalızâde, *Ahlâkı Alâi*, 94

⁸¹² Kahraman Ahmet, "Ahlâk-ı Alâi" Md., *DİA* II,15

⁸¹³ Kınalızâde, *Ahlâkı Alâi*, 97-98

II.BÖLÜM

HİKMETİN ÇEŞİTLERİ, ESASLARI VE ELDE ETME YOLLARI

A- HİKMETİN ÇEŞİTLERİ

Hikmet, kendisine uygun fiillerin (davranışların) ortaya konulduğu sağlam ilimdir.¹ Hikmet, bir külli bilgi olup her şeyi kuşatıcıdır. Hikmet ilmi adeta temelinden, çatısına kadar her şeyi ihtiva eden bir binaya(yapı)benzetilmektedir. Bu binaya hikmet binası denilebilir. Çünkü bunun içinde bütün ilimler mevcuttur. Her ilim, bu binanın içindeki bir oda gibidir.² Her millet bu binanın bir veya birkaç odasına ulaşır yararlanabilmişlerdir. Bundan dolayı denildi ki: "*Hikmet, Arabların diline, Yunanlıların aklına, Çinlilerin ellerine indi.*"³ Zaman ve asırlara göre, konularına göre hikmet çeşitli kısımlara ayrıldı. Hikmet ilk önce *Hind Brahman ve Budistleri* ile *Çin Budistleri* arasında doğdu. *İran'da Zerdüş*t hikmeti, *Kıbtelerde* kehanet hikmeti şeklinde tanındı. Daha sonra doğudaki milletlerden *Yunanlılara* geçti, orada ıslah edildi, düzeltildi, alt birimlere(ilim dallarına)ayrıldı ve kısımlara bölündü.⁴ İlk önce bu çerçeve içerisinde ilim dalı olarak iki kısma ayrıldı. *Birincisi nazari, ikincisi ameli* hikmet olarak adlandırıldı.

Bu taksimden önce zikredilmesi gereken en önemli nokta; hikmet ilmi, müslüman filozoflar tarafından *İlmü'l-ulüm* olarak kabul edilmesidir.⁵ Diğer ilimler ise hikmet ilminin alt birimi olarak kabul edilmiştir.

Hikmet ilmi olgusal ilimle vahyi ilmin buluştuğu noktadır. Gayesi beşer aklının ıslahıdır. Birbirine yakın zamanda yaşayan ilk filozofların hazırladıkları hikmet pınarından yakın zamana kadar yaşayan filozoflar yararlandılar.⁶ Aşağıda gösterilen şemada insanlığın ilk dönemlerinden 12.yüzyıla kadar, müslüman filozofların

¹ İbn Âşûr, *Tefsîrû't-Tahrîr*, III, 61

² Keklik, *Felsefenin İlkeleri*, 36

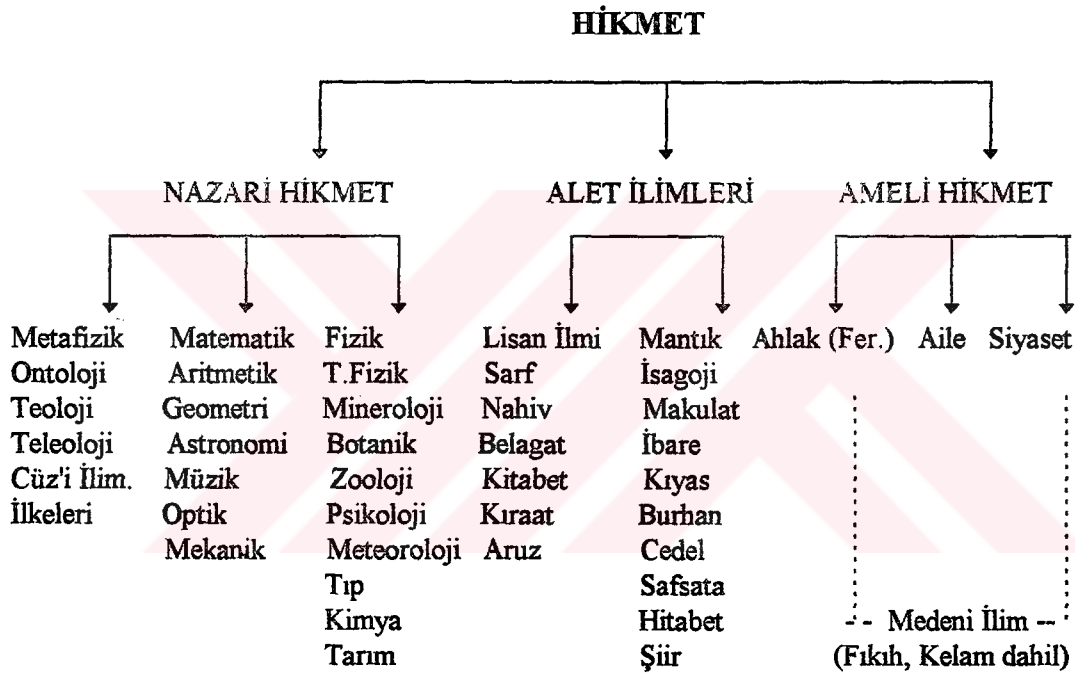
³ İbn Âşûr, *Tefsîrû't-Tahrîr*, III, 61

⁴ İbn Haldûn, *Mukaddime*, II, 566-571; İbn Âşûr, *Tefsîrû't-Tahrîr*, III, 61

⁵ Aydın, *İslama Göre İlim*, DEÜİF Derg.say.3, 2

⁶ İbn Âşûr, *Tefsîrû't-Tahrîr*, III, 64

katkılarıyla oluşan ilimlerin sınıflandırılmasını gösteriyor. İslam bilim ve felsefe dünyasında hikmet ilim dalı olarak tüm ilimlerin başlangıç noktasını oluşturur. Hikmet ilmi esas kaynak; diğer ilimler ondan doğan kollardır. Hikmet ilmi, tüm varlık ilmini içine alan bir bina, diğer ilimler o bina içerisinde insanlığın ihtiyacı ve çalışması sonucu oluşturmuş olduğu bir oda değerindedir. Hikmet ilminin kaynağı ilahi, nebevi olmakla birlikte, bütün din, ırk ve coğrafyaları aşan, ama hepsini kapsayan insanlığın ortak mirası ve ürünüdür. Bu değerlendirmelerden sonra hikmetin çeşitlerine geçebiliriz.



Şekil II ⁷

1-Nazari Hikmet (Teorik Ahlâk)

Nazari hikmet, bizim güç ve irademizin tesiri olmayan harici varlıklardan bahseden bir ilim dalıdır.⁸ Konusu; itikadi⁹, akli, dini ve kader-yaratılış açısından eşyanın sebep-sonuç ilişkisi ile içyüzüne vakıf olma¹⁰ diye ifade edilebilir.

⁷ Kutluer, *Felsefe Tasavvuru*, 168 (Tehânevî *Keşşâf*'ında yukarıda gösterilen şemanın benzeri maddeler halinde sıralanmıştır. Bkz. (Tehânevî, *Keşşâf*, I, 36-41; İbn Âşûr, *Tefsîrü't-Tahrîr*, III, 61-64)

⁸ Tehânevî, *Keşşâf*, I, 40; Kınalızâde, *Ahlâkı Alfâi*, 29

⁹ Vehbi Efendi, *Tefsîr*, II, 500

¹⁰ İbn Kayyim, *Medâric*, II, 498

Nazari hikmet; varlıkları ve hakikatleri tanımak, eşyanın mahiyetini ilimle bilmektir ki şahsa dünyada olgunluk, ahirette hakiki saadet kaynağıdır. Zira insan zekası bütün harici varlıkları ve eşyanın mahiyetini doğru bir metod ve açık delillerle bilebilir. Sonra idrak safhasında kesin bir tasdik hasıl olursa, o zaman Cenab-ı Hakkın sıfatları, doğru hükümler, mücerret akıllar, temiz ruhlar, gezegenler, bütün felekler, yürüyen ve sabit kalan yıldızlar...ve insan hakkında düzenli bir fikre, yakın bir inanca sahip olarak dünyada olgunluğun zirvesine, ahirette ise doğru inancın temin ettiği hakiki saadete ulaşır. Ayrıca bedeninin gizli örtülerini yarararak bu yolla varlığı hakkında sahip olacağı bilgi kişiye muazzam bir sevinç ve büyük bir sürur verir.¹¹

Razi(606/1210), hikmet konusunda bu açıklamalara benzer yorumlar yaptıktan sonra, Kur'ân'ı Kerim'de nazari hikmete delil olabilecek ayetler de zikretmiştir. Bunlardan bazıları şunlardır: "Hz.İbrahim(a.s)'ın "*Rabbim bana bir hüküm ihsan et*"¹² ayeti, Hz.Musa(a.s)'ya hitaben "*Şüphesiz yok ki Allah benim, ben...benden başka hiç bir İlah yoktur.*"¹³ ayeti, Hz.İsa(a.s)'ın "*Ben muhakkak ki Allah'ın kuluyum. O, bana kitab verdi ve beni peygamber yaptı, nerede olursam mübarek kıldı.*"¹⁴ ayeti, Hz. Muhammed(a.s) hakkında "*Bilki, Allah'tan başka hiç bir İlah yoktur.*"¹⁵ ayeti ile bütün resuller için "*O kendi emri ile kullarından kimi dilerse, ona vahiy ile melekleri indirir. Benden başka hiç bir İlah olmadığı gereği ile uyarınız diye...*"¹⁶ ayetleri nazari hikmettir.¹⁷ *Razi(606/1210)*'nin nazari hikmete örnek olarak verdiği bu ayetler, insanın ahlakını ve davranışını oluşturan itikadi konulardadır. Ayrıca dua, istek, vahiy, tefekkür, emir, tavsiye ve konuşma nazari hikmet içerisinde değerlendirilmiştir. Bu konularla ilgili ayetler de zikredilebilir, ancak konu uzayacağından bunlarla yetinmek mecburiyetindeyiz. Şimdi nazari hikmetin kısımlarına geçebiliriz.

¹¹ Kınalızâde, *Ahlâkı Alâi*, 29

¹² Şuara, 26/83

¹³ Taha, 20/14

¹⁴ Meryem, 19/30-31

¹⁵ Muhammed, 47/19

¹⁶ Nahl, 16/2

¹⁷ *Râzi, Mefâtihu'l-ğayb*, VII, 68-69

Nazari hikmet üç kısma ayrılır

a-İlmi Alâ: Hariçte ve zihinde cismani bir maddeden uzak olan varlıklardır. Cenab-ı Hakk, mücerret akıl ve ruh...gibi. Bunlardan bahseden ilme ilahi ilim(ilmi ala)denilmektedir. Zira cismin maddesi sefil ve noksandır. Konuların en şerefisini içine aldığından bu isim verilmiştir.

b- İlmi Riyazi: Zihinde maddeden uzak, fakat hariçte maddeye muhtaç olan varlıklardır. Küre, üçgen ve dörtgen gibi... Bunların hariçte muayyen maddesi vardır. Bu ilme matematik(*ilmi riyazi*) veya *ilmi evsat* denilmektedir. Zihinde maddeden uzak olmakla yüce, hariçte maddeye muhtaç olmakla bir yönden düştüğü için vasat olup, bundan dolayı *ilmi evsat* denilmiştir. Bu ilim dört kısımdır.

1. Heyet (yıldızlarla ilgili hesap)
2. Hendese (geometri)
3. Hesap (cebir)
4. Musiki¹⁸

c- İlmi Tabii: Zihinde ve hariçte maddeye muhtaç olan bundan bahseden ilme "*ilmi tabii*" veya "*ilmi esfel*" denir. Zira tabiat, hareket ve sükûnun başlangıcıdır.¹⁹

İnsanoğlu, nazari hikmetle hak itikada sahip olur. Kendini uygun ilimlerle süsler, batıl itikadlar ve her türlü cehaletten kurtulduktan sonra ameli hikmeti de elde ederek güzel ahlak ve iyi huyları geniş ölçüde bilir.²⁰

Netice olarak nazari hikmet akli ve itikadi konuları kapsadığı gibi; diğer beşeri ilimleri de içine alan bir ilim dalıdır. İnsan davranışının ferdi ve toplumsal boyutu olan ahlakın içine giren sosyal, siyasi ve ahlak ilimleri dışında tüm teknik ve tabii ilimleri içine alır.

¹⁸ Tehânevi, Keşâf, I, 41

¹⁹ Kınaltzâde, Ahlâkı Alâi, 32

²⁰ Kınaltzâde, Ahlâkı Alâi, 34

2- Ameli Hikmet (Pratik Ahlâk)

Ameli hikmet; bizim güç ve irademizin tesiri altında olan ve onlarsız meydana gelmeyen harici varlıklardan bahseder ki, buna da ameli hikmet denir.²¹ Fertlerin fiil ve amellerinin nasıllığından ve insan nefsinden bahseder. Hangi amelin salih, hangisinin fasid ve çirkin olduğunu ve sonuçlarının menfi ve müsbet yönlerini ele alır. Çirkin huylardan kişi kendisini bu amelle temizler. Kur'ân'ı Kerim'de buna şöyle değinir: "*Nefsini tertemiz yapan kişi muhakkak umduğu ermiştir, onu (nefsini) alabildiğine (günahla) örten kişi ise elbette ziyana uğramıştır.*"²² Aynı şekilde nazari hikmetle, ameli hikmetin ilişkisini ifade etmesi bakımından şu söz önemlidir. "İlim ağacı amel meyvesini vermezse, itibar dairesinin dışında kalır."²³

Müfessir Razi nazari hikmette olduğu gibi, ameli hikmetle ilgili ayetlere değinmektedir: Hz.İbrahim(a.s)'ın "*Ve beni salih kimselere kat*"²⁴, Hz.Musa(a.s)'a Allah; "*Öyleyse bana ibadet et.*"²⁵, Hz.İsa (a.s), "*Bana, hayatta bulunduğum müddetçe namazı, zekatı emretti.*"²⁶, yine Hz.Muhammed (a.s) hakkında, "*Günahın için mağfiret dile*"²⁷ ve bütün peygamberler için "*Öyleyse benden korkun.*"²⁸ ayetlerinin hepsi ameli hikmettendir. İnsanın mükemmel hali fikri ve ameli hikmetle oluşur.²⁹ Ayetlerde görüldüğü gibi, ameli ahlak, ahlak felsefesini meydana getirmektedir. Ahlak, bu felsefenin üzerine inşa edilmiştir. Davranışların kendisi yerine, kaynaklandığı hikmeti konu edinir.

Ameli hikmet üç kısma ayrılır:

a-Ferdi Ahlâk İlmi: Bir başka şahıs mülahaza olunmadığı apaçık olup, tek şahıs olarak bir kişiden meydana gelen fiil ve amellerdir. Bunlardan bahseden ameli hikmete "*İlmi Ahlak*" derler. Bu ilimde her şahsın huyundan bahsolunur. İyi ve

²¹ Tehânevî, *Keşâf*, I, 40

²² Şems, 91/10

²³ Kınalızâde, *Ahlâkı Alâî*, 30

²⁴ Şuara, 26/83

²⁵ Taha, 20/14

²⁶ Meryem, 19/31

²⁷ Muhammed, 47/19

²⁸ Nahl, 16/2

²⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, VII, 67-69

övünülecek huya nasıl sahip olunur. Çirkin ve yeril n huydan nasıl kaçınılır? Buna benzer huylardan bahseder.³⁰ Ferdi ahlakın gayesi, kişiyi terbiye ederek, Şahsiyetini oluşturup olgunlaŐtırmaktır.

b-Aile Ahl k  İlmi: Ev halkı ile olan fiil ve amellerinden bahseden ilimdir. Buna "*İlmu tedbiril-menzil*" (aile ahlakı) denir. Herkes ev halkı, ailesi, çocukları, hizmetlileri, çalıŐtırdıkları ile ne Şekilde ilişki kurup; oturup kalkmalı ki, aile hayatı bir düzene kavuŐup, y kselebilsin. Bütün bunlar ameli hikmetin konusudur.

c-Siyaset (Yönetim) Ahl k  İlmi: Bütün köy, kasaba, Şehir veya ülkede yaşayan halkın toplumsal boyutuyla meydana gelen tavır, davranış ve fiillerinden bahseden ilme "*İlmu Tedbirul-Medine*"(devlet ahlakı) denir.³¹ Bir devlette yaşayan insanların mutluluk ve saadeti için, iktidara gelen yöneticilerin uyması gereken kuralları kapsadığı gibi, halkın bir medeniyet kurma mücadelesinde geçmesi gereken merhaleleri de kapsar. *Farabi*(339/950), devlet yönetiminin önemini Şöyle vurguluyor: "*Hikmet riyasetin Şartı olmaktan çıktığı gün-diğer Şartlar bulunmuş olsa da-fazıl (erdemli)Şehir kralısız kalır. Şehri idare eden reis olmayınca, Şehir tehlikeye maruz kalır ve gecikmez yıkılır.*³² Şehir veya devlet, Şahsiyet kazanan fertlerin oluşturduğu en küçük birim olan ailelerin güç birliği yaparak oluŐturdukları sosyal ve siyasi yapının adıdır. Ahlak felsefesi açısından ele aldığımızda, siyaset felsefesi en son aŐamadır. Ferdin ahlakı ile başlayan süreç aile ahlakı ile olgunlaŐarak, devlet ahlakı ile doruğa ulaşır. Netice olarak hikmet ilmi insanoğlunun tüm hayatını kuŐatır. Hikmetin kısımlarını böylece değerlendikten sonra hikmetin teorik esaslarına geçebiliriz.

³⁰ Kınalızâde, *Ahl k  Alâi*, 32

³¹ Kınalızâde, *Ahl k  Alâi*,33

³² Fârâbî, *Medinetü'l-Fâzıla*, 90

B) HİKMETİN TEORİK ESASLARI :

1-Akıl

Bu bölümde insanoğlunun hikmeti elde etmesi için üzerinde bulundurması gereken teorik esaslardan bahsedeceğiz. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi müslüman filozoflar hikmeti ilimlerin anası (*ilmül-ulûm*)³³ saymalarından dolayı, hikmet tüm ilimleri içinde barındıran, bir başka ifadeyle bütün ilimleri kapsayan bir ilimdir. Bunu *Nihat Keklik* bir binaya benzeterek şöyle yorumlamaktadır: "Diğer ilimler hikmet binası içerisinde birer oda mesabesinde dirler, tüm binayı kapsayan hikmettir. Bu yorumun sonucu olarak, hikmet binasının kurulabilmesi veya temelini atılabilmesi için, ilk önce bir arsaya ihtiyaç vardır. İşte hikmet binasında bu arsaya tekabül eden şey, akıldır."³⁴

Akıl, Arapça bir kelimedir. *Sözlük* anlamı, *engellemek, alıkoymak, menetmek, kayıt altına almak, bağlamak*,³⁵ manasına gelen akıl kelimesi, felsefe ve mantık terimi olarak, varlığın hakikatını idrak eden, maddi olmayan, fakat maddeye tesir eden basit bir cevher; maddeden şekilleri soyutlayarak kavram haline getiren ve kavramlar arasında ilişki kurarak önermelerde bulunan, kıyas yapabilen güç demektir.³⁶ Bir şeyi akletmek, anlamak, hakikatı üzere idrak etmek³⁷ manasını taşıdığından, insanın her çeşit faaliyetinde doğruyu yanlıştan, iyiyi kötüden ve güzeli çirkinden ayıran bir güç olarak akıl ahlaki, siyasi ve estetik değerleri belirlemede en önemli fonksiyona sahiptir.³⁸

Akıl, insanı diğer canlılardan ayırdedici bir özellik olup, ilim elde etme kuvvetine ve bu kuvvet sayesinde elde edilen ilme de akl denilmiştir.³⁹ *Nakib el-Attas*, aklın "*kayıt altına alma*", "*alıkoyma*" manalarına işaret ettikten sonra kelimeler yoluyla bilginin ereğini kayıt altına alan ve tutan fitri bir sahipliği göstermektedir.⁴⁰ şeklinde

³³ Aydın, DEÜİFD, *Mukaddime*, 3

³⁴ *Keklik, Felsefenin İlkeleri*, 37

³⁵ Cürcânî, *Ta'rifât*, 165; İbn Manzûr, *Lisân*, IV, 3046

³⁶ Bolay, "Akıl Md", *DİA*, II, 238

³⁷ İbn Manzûr, *Lisân*, IV, 3046

³⁸ Bolay, "Akıl Md." *DİA*, II, 238

³⁹ İsfahânî, *Müfredât*, 341

⁴⁰ *Attas, Modern Çağ ve İslami Düşünüşün Problemleri*,

ifade etmektedir. Yine akıl, yukarıda ifade edilen anlamdan hareketle, ilimle insanı koruyan, kale içine alan ve helak edici unsurlardan koruyan kalbi/ruhi bir kuvvettir.⁴¹ *Meydan Larousse*'da akıl için "*insanın kendi davranışını bilmesine, yargılamasına ve tayin etmesine yarayan kabiliyet*"⁴² şeklinde tanım yapılmaktadır.

Maturidi'ye göre sağlam akıl; Allah'ın varlığını, birliğini kavrama sorumluluğundadır. Ancak herkes aklını doğru kullanma, dolayısı ile doğruya ulaşma başarısını gösteremeyebilir. Çünkü insanların kişisel özelliklerine göre aklın kullanışı değişir. Zaten akıl, çeşitli tabiat ve arzularla donatılmış olarak yaratılmıştır. Dolayısı ile akıl herkes tarafından aynı başarıyla kullanılmadığı için, insanları farklı sonuçlara götürebilir. Bundan dolayı, aklın görevi dinin aslının ve özünün bilinmesini sağlamaktır.⁴³ Bununla birlikte *Maturidi* aklı bilginin kaynağı sayıp, aynı zamanda dini ve ahlaki bilgide de bir ölçü kabul eder. Diğer bilgi kaynaklarının güvenilirliğini akıl sağlar, haber aklın süzgecinden geçirilirse bir bilgi değeri olur.⁴⁴ *Gazzali*(505/1111), hikmeti akıl kuvvetinin itidalli halinden doğduğunu, ifratının cerbeze, hile; tefritinden de eblehlik, ahmaklık ve cinnet meydana geldiğini ifade ederek aklın önemini vurgulamıştır.⁴⁵

Çağdaş İran düşünür ve mütefekkirlerinden olan *Ayetullah Mutahhari'nin*, *Musa İbn Cafer*'den naklettiği bir yorum, aklın konumunu belirlemede hayati bir önem arzettiğini şöyle vurgulamaktadır:

"Allah'ın iki hücceti vardır, bunlardan birincisi insanın iç peygamberi olan akıldır, ikincisi de fani-bizim gibi insan-olan ve hakka davet etmiş olan peygamberlerdir. Allah'ın bu iki hücceti birbirini tamamlamaktadır. Eğer sadece akıl olsa ve enbiya olmasa, insan tek başına kendi saadet yolunu bulamaz. Yine eğer sadece enbiya olsa ve akıl olmasa insan yine saadet yolunu bulamaz. Çünkü akıl ve nebinin ikisi birlikte bir görevi yerine getirmektedir. Bunlardan birini diğerinden

⁴¹ Ünal, *Kavramlar Kavramlar*, 442

⁴² *Meydan Larousse*, "Akıl Md.

⁴³ Özcan, *Maturidiye göre dini Çoğulculuk*, 79-80

⁴⁴ *Mâtürîdî, Tevhîd*, 9

⁴⁵ *Gazzâlî, İhyâ, III*, 53

*üstün saymak yanlış olabileceği gibi, akli diğerinden üstün görmek de yanlıştır. Ve Allah hiç bir peygamberini, onun aklını kemale erdirmeden görevlendirmedir.*⁴⁶

Bu görüşlerden sonra, akıl hususunda Kur'ân ne diyor ona bakalım: Kur'ân'ı Kerim'e göre insanı insan yapan, onun her türlü aksiyonlarına anlam kazandıran ve ilahi emirler karşısında insanın yükümlülük ve sorumluluk altına girmesini sağlayan akıldır.⁴⁷ Kur'ân'da akıl kelimesi biri geçmiş diğerleri geniş zaman kipinde olmak üzere 49 yerde fiil şeklinde geçmektedir.⁴⁸ Bu ayetlerde genellikle akletmenin yani akli kullanarak doğru düşünmenin üzerinde durulmuştur. Kur'ân terminolojisinde akıl '*bilgi edinmeye yarayan güç*' ve '*bu güç ile elde edilen bilgi*' anlamında kullanılmıştır. Ve özellikle aklını kullanmayanları kötü bir azab⁴⁹ ile tehdit etmiş, bütün insanlığı uyarmış, akıllarını kullananların ise cehennem azabından kurtulacaklarını⁵⁰ müjdelemiştir.⁵¹

Özet olarak söylemek gerekirse *Sadık Kılıç*'in ifadesiyle akıl ve akılla donanmış olmak, din karşısında sorumlu tutulabilmenin '*olmazsa olmaz*' bir şartıdır. Allah'ın kullarına verdiği bir nimet olan "*akıl ışığı*", din ile birleştiğinde, '*ışık üstüne ışık*' olur. Kur'ân'ı Kerim, gerek Hz.Muhammed'in muhatabları olan Mekke müşriklerini, gerekse bütün insanları akıllarını kullanmaya, bu yolla içine düştükleri çelişkili, sapık hayat tarzı ve telakkisinden kurtulmaya davet etmektedir. Doğrudan "*akl*" kelimesinin geçtiği oldukça manidar olan bir ayet üzerinde dikkatleri yoğunlaştırmak istiyoruz. "*Yoksa akılları mı emrediyor onlara buni? (hayır) Fakat onlar azgın bir toplulukturlar.*"⁵²

Bütün bu izah ve yorumlar da gösteriyor ki gerek sözlük ve ıstılah manası ve gerekse Kur'ân'ın verdiği önem itibariyle akli olmayanın hikmetinden bahsetmek mümkün değildir. Akıl islam'a göre hikmet sahibi olmanın şartı, rüknü, veya aklın kendisidir. Hakîm olan Allah tarafından verilen bir hikmettir. Bu yönüyle hikmetin temeli, esası akıldır. Akli olmayanın dini olmadığı gibi, hikmeti de elde edemez. Akil

⁴⁶ Mutahhari, *İnsanı Kamil*, 132

⁴⁷ Bolay, "Akıl md", *DİA*, II, 238

⁴⁸ Abdülbaki, *Mu'cem*, "Akıl Md."

⁴⁹ Yunus, 10/100

⁵⁰ Mülk, 67/10

⁵¹ Bolay, "Akıl md" *DİA*, II, 238

⁵² Kılıç, *Sembolik Dil*, 103

hikmetin kendisi olmasa da (bir çok müfessir hikmete akıl manası da vermişlerdir)⁵³, aklın bütün isabetli fiilleri hikmetin kapsamındadır.

2-Doğru Düşünme

Bundan önceki bölümlerde selim aklın insanı kötülüklerden, fesaddan alıkoyduğu için ve bunu yaparken bir bilgi üzere yaptığını ifade etmiştik. Bu fonksiyona haiz olan akıl, gerek anlam itibariyle ve gerekse fonksiyonel yönden hikmet olduğunu belirtmiştik. Acaba hikmeti elde ederken veya hikmet (akıl) üzere tefekkür ederken, doğru düşünüp düşünmediğimiz, düşüncelerimizde isabetli ve tutarlı olup olmadığımızı da öğrenmemiz gerekir. Akıl bağlantıları yaparken sağlıklı ve uygun olarak mı yapıyor? Yoksa yanlış, eksik işlemler de yapar mı? Bütün bunlar zihnin kanunları dediğimiz kuralları bilmemizi ve onlara göre hareket etmemizi gerektirir. Biz burada zihnin kanunları konusuna girmeyeceğiz, çünkü araştırmamızın dışında kalır. Zihnin kanunları selim akıl sahibi herkesin sahip olduğu bir özelliktir.

*Bu konuda Nihat Keklik şöyle demektedir: "Hikmet binasının temelini atabilmek hesap işidir. Şayet hesaplar yanlış yapılırsa, inşa edilecek bina, günün birinde mutlaka çöker."⁵⁴ Eğer akletmek, tefekkür etmek, en uygun söz ve düşünceyi ifade etmekse, bu eylemlerde bir takım çelişki ve tutarsızlıklar serdediyorsak ne kendimizi ne de başkasını inandırabiliriz. İşte bu eksikliklerden kurtulabilmemiz için düşüncelerimizi doğru bir mantığa oturtmamız gerekiyor. Zihnin kanunları dediğimiz bu ilkeler üç tanedir. *Ayniyet (özdeşlik), çelişmezlik, üçüncü şikkun imkansızlığı*⁵⁵ İlkeler her akıl sahibi olan insanda varolan ilkelerdir. Bu konu mantığın konuları arasına girdiğinden, bu konuya fazla girmeden Kur'ân'ın bakışımı kısaca ifade etmeye çalışacağız. Kur'ân **taklidi**, insanların düşüncelerine ve doğru düşünmelerine engel teşkil eden en büyük etken olarak görür. Konuyla ilgili olarak Kur'ân şöyle buyuruyor:*

⁵³Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, III, 60; İbn Kesir, *Tefsîrü'l-Kur'ân*, I, 330; Kurtubî, *el-Câmi'*, III, 330; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, III, 42 ;

Ebü'l-Bekâ, el-Külliyât, 382; Elmalılı, *Hak Dini*, II, 919; Cürcânî, *Ta'rifât*, 104; Bustânî, *el-Bustan*, 354; Ahmet Rıza, *Metnu'l Luğa*, II, 139; Havva, *el-Esas*, II, 168; Ateş, *Çağdaş Tefsir*, I, 468; Uludağ *İslamda Emir ve Yasakların Hikmeti*, 7; Özcan, *İslami Araştırmalar Derg.* 2, 6, Ocak 1988, 42

⁵⁴ Keklik, *Felsefenin İlkeleri*, 37

⁵⁵ Bolay, "Akıl md" *DİA*, II, 238; Keklik, *Felsefenin İlkeleri*, 176

"Onlara, 'Gelin Allah'ın indirdiği Kitab'a ve peygambere uyun' dendiğinde, 'Atalarımızı üzerinde bulduğumuz yol bize yeter' derler; ya ataları bir şey bilmeyen ve doğru yolda olmayan kimseler idiyseler?..⁵⁶ İkinci olarak şahsi ihtiras, aklın yerini almış his, arzu ve istekler(heva) sahibi olanlar⁵⁷ ki bunların durumunu da şöyle ortaya koyuyor:

"Onlara, şeytanın peşine taktığı ve kendisine verdiğimiz ayetlerden stırılarak azgınlardan olan kişinin olayını anlat." "Dileseydik, onu ayetlerimize üstün kılardık; fakat o dünyaya meyletti ve hevesine uydu. Durumu, üstüne varsan da, kendi haline bıraksan da, dilini sarkıtıp soluyan köpeğin durumu gibidir. İşte ayetlerimizi yalan sayan kimselerin hali böyledir. Sen onlara bu kıssayı anlat, belki üzerinde düşünürler."⁵⁸

"Hevesini kendine tanrı edineni gördün mü? Ona sen mi vekil olacaksın?"⁵⁹ Üçüncü olarak da başkasının otoritesine körü körüne tabiiyet, bir çok kimsenin içinde bocalamakta olduğu cahillik ve yanılma illeti bu sonuca sürüklemiştir.⁶⁰ İnsan için körü körüne birine tabiiyet, ya cehaletten, ya menfaatten veya aşırı sevgi ve korkudan olur. Bu haller insan için akli fonksiyonsuz hale getiren bir tür sarhoşluk halidir.⁶¹ Kulağı, gözü ve akli devre dışı bırakan her eylem abes ve gayesizdir. Bu hallerin oluştuğu ortamlar, genellikle dini ve siyasi despotizmin hakim olduğu ortamlardır. Bu konuda Kur'ân onların akıbetini şöyle ortaya koyuyor:

"Ve dediler ki:"Rabbimiz, biz liderlerimize ve büyüklerimize uyduk da bizi yoldan saptırdılar. Rabbimiz, onlara iki kat azab ver ve onlara büyük bir lanet eyle!"⁶²

Ayette ifade edildiği şekliyle sonu helak olan bu insanların hikmetle buluşabilmeleri mümkün değildir. Çünkü akıllarını çalıştırmakla mükellef olan bu insanlar akli fonksiyonlarını yitirmiş durumdadırlar.

⁵⁶ Maide, 5/104 Ayrıca Bkz. (7/28,38;9/30,65,69;10/78;21/53;26/74;31/21;43/22-25;37/70)

⁵⁷ Dewey John, *Düşüncenin Terbiyesi*, 23

⁵⁸ Araf, 7/175-176

⁵⁹ Furkan, 25/43 (Bkz: ayrıca 68/10-15; 74/11-25 vd.)

⁶⁰ Dewey John, *Düşüncenin Terbiyesi*, 25

⁶¹ Hicr, 15/72-73 (Senin ömrüne andolsun ki, onlar, sarhoşlukları içinde bocalıyorlardı. Güneşin doğma zamanına girerlerken korkunç ses onları yakaladı.)(Bkz. 15/15;4/43;22/2;50/19...)

⁶² Ahzab, 33/67-68 (Bkz. Ayrıca 2/166; 34/32; 40/47; 7/38; 46/20...)

Konu ile ilgili ayetleri çoğaltmak mümkündür. Ancak konuyu fazla ayrıntıya boğmadan burada kesmek istiyoruz. Sonuç olarak hikmetin esaslarından birisi doğru bir mantığa sahip olmaktır. Akli doğru muhakeme yapmaktan alıkoyan her türlü sığ düşünce, önyargı, araştırmaya dayalı olmayan teslimiyetten kaçınmak gerekir, eğer sakınılmazsa sonucu hüsrandır. Bu hüsrana sürükleyen nedenlerden birisi de akli sağlıklı çalıştıramamanın sonucu olan tutarsız, saçma görüş ve düşüncelere sahip olmaktır.

Ayrıca eklenilmesi gereken bir husus; hikmet sahibi olmanın şartlarından birisi de; boş, çelişkili ve tutarsız sözden kaçınmak olduğunu belirtmekle yetinelim.

3-Gaye

Sözlükte "son, uç, nihai nokta, zirve, ideal örnek" gibi anlamlara gelir.⁶³ Abesin zıddıdır. Abes ise "Faydası bilinmeyen bir iş yapmaktır. Yapan için bir maksadı olmayan şey (iş ve davranış)dir."⁶⁴

Hikmette garaz ve maksat önemlidir. Hikmete göre yapılan iş demek, mutlak bir gaye gözetilerek yapılan iş ve eylem demektir. Gayesiz, maksatsız, abes, rastgele ve iş olsun diye yapılan işlerin hikmetle bir ilgisi yoktur. Gelişi güzel yapılan işlere, sefihlik ve gafilik, budalalık denir ki bu tanımlar hikmetin zıddıdır.⁶⁵ İslam düşüncesi tarihinde *gaiyyet doktrinini* Kur'ân'la irtibatlı olarak illiyet, ilahi nihayet, hikmet, nizam ve gaye delili problemleri çerçevesinde ele alınmış ve tartışılmıştır. Nitekim Kur'ân'ı Kerim'in evrende bir nizamın bulunduğunu ve bu nizamın bir gayeye yönelik olduğu, hiç bir şeyin boşuna yaratılmayıp, bir hikmete dayalı olarak var edildiği vurgusu sürekli tekrar edilir.⁶⁶ Bu konuyla ilgili olarak "Göklerin ve yerin hükümranlığı Allah'ındır. Allah her şeye kadirdir. Göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün bir-biri ardınca gelmesinde akıl sahiplerine şüphesiz deliller vardır."⁶⁷ buyruluyor. Aynı şekilde Kur'ân'ı Kerim'de insanın başı boş yaratılmadığı, ahireti olmayan bir dünya hayatının manasız olduğu vurgulanıyor. "Allah: Pek az

⁶³ Kutluer, "Gaiyyet md. DİA, XIII, 292

⁶⁴ Cürcânî, Ta'rifât, 161 Abes md.

⁶⁵ Uludağ, Emir ve Yasak, 12-13

⁶⁶ Kutluer, "Gaiyyet md", DİA, XIII, 292

⁶⁷ Al-i İmran, 3/191

*kaldınız, keşki bilseydiniz! Sizi boşuna yarattığımızı ve bize döndürülmeyeceğinizi sandınız? der*⁶⁸ ayetine göre yaratılışın bir gayesi vardır. Varlık içerisinde yer alan insanoğlunun da başıboş bırakılmadığını⁶⁹ her davranışın karşılığının verileceğini⁷⁰ her bir şeyin bir hikmet ve gayeye bağlı bulunduğunu hiç bir şeyin tesadüf olmadığını gösterir. Kur'an sürekli insana, varlıkta tesadüfe yer olmadığını vurgular, varlıktaki sebep sonuç ilişkisine dikkatleri yoğunlaştırır, ilahi hikmetleri anlamaya davet eder.⁷¹ Hikmet, gayeler üzerine düşünme olup; aklın başka bir kullanımudur. Akılla donatılmış, belli bir düzen ve gaye üzerine yaratılan varlık içerisinde yer alan insan attığı her adımın, düşündüğü her şeyin belli bir gaye ve hedefe doğru gittiğini bazan farkında olabilir, bazan olmayabilir. İşte her zaman varlığın ve kendimizin farkında olabilmemiz için, gayeci bir zihin yapısına sahip olmalıyız. Gayesi olmayan, başıboş, manasız bir ilim ve eylemin hikmetle bir bağlantısı olamaz.

4-Fayda ve Maslahat

Hikmette fayda ve maslahat temel unsurlardandır. Gerçi her fayda bir hikmetin ifadesi değildir. Görünürde her hikmette bir faydanın olması gerekmez. Ama insanın bazan algılamayacağı menfaatler de olabilir. Bir gayeye matuf olan her işin semeresi faydadır. Bu sonuç kısa, orta ve uzun olabileceği gibi; dünyevi veya uhrevi, maddi veya manevi olabilir. İnsanoğlu varlıktaki faydayı zaman içerisinde görme durumunda olabilir.⁷² Kur'an'ın hükümleri ve varlığı yorumlayışı külli kaide ve prensipler şeklindedir. İnsanların içinde bulunduğu kültürel durum ve kapasiteye göre farklı yorumlanması da eklenince, dinamik bir hareket zemini hazırlar. Kur'an nasslarının bu yapısı, menfaatin kazanılması, mefsedetin uzaklaştırılması hususunda insanoğluna büyük bir imkan sunar. *Maslahat*, şart, ve ortama uygun olan iş, insanların yararına ve çıkarına olan her davranış, hayra salaha vesile olan eylemdir.⁷³ Kur'an'ın da hedefi bunu gerçekleştirerek çözüm sunmaktır. Hükümler insanların

⁶⁸ Mü'minun, 23/115

⁶⁹ Kıyamet, 75/36 "Sanır mı İnsan başıboş bırakılacağını"

⁷⁰ Zilzal, 99/7-8; Karia, 101/6-11

⁷¹ Uludağ, "Abes md", DİA, I, 305, Bkz. (23/115; 21/16; 38/27)

⁷² Uludağ, Emir ve Yasak, 13

⁷³ Uludağ, Emir ve Yasak, 39

gelişen şartlarına uygun çözümler sunmasaydı veya nasslar insanların şartlarına uygun çıkarsamaları yapamayacağı bir katılık taşıyaydı, Kur'ân'ın her çağa ait maslahat veya faydayı gözetmesi ve elde etmesi mümkün olmazdı.

Bu faydaların temini ve mefsedetlerin defi hususunda maslahat, hikmet ve hikmetli davranmanın temel prensibidir. *Maslahat* gerek şahsi, gerekse toplumsal yönden faydayı temin için istisnai hallerin meydana gelmesi halinde, genel amacın hukuki zeminin dışında bir hüküm ve eylem ortaya konularak hikmete hizmet edilmiş olur. *Mefsedet* ve zararın yok olduğu her zeminde hikmetin sonuçları meydana gelir.

Varlık içerisindeki denge, uyum ve insicam; hikmete uygun maslahatları gözönünde bulundurarak, azami faydayı temin için gayret göstermekle sürekli olur. Hikmet faydadan daha özel bir konumu⁷⁴ olmasından dolayı, tüm menfaat ve faydalar hikmete hizmet ettikleri sürece meşrudur. Hikmetle kayıtlı olmayan hiç bir fayda ve maslahat manevi açıdan meşru bir zemine oturmaz. Sadece maddi bir takım menfaatlerin elde edilmesinde kişiye faydası olur

Sonuç olarak fayda ve maslahat insanın dünyevi çıkar ve menfaatlerini teminde bir araç durumundadır. Ancak bu çıkar ve menfaatler ilahi hikmetin gerektirdiği amaç çerçevesinde gelişirse kutsal bir gayenin sonuçları olurlar. Hikmetle kayıtlı olmayan maslahat ve menfaat, şeytanın maslahat ve menfaati olabilir. Fayda ve maslahat hikmetin kapsamı içerisinde olması yönüyle aralarında sıkı bir ilişki söz konusudur.

5-Sebeup

Hikmete dayanan bir bilgi ve işte, varlıklar arasındaki irtibatın ve olaylardaki sebep-sonuç ilişkisinin behemehal dikkate alınması gerekir. Ancak bu sayede her şeyi yerli yerine koymak ve doğru değerlendirme mümkün olabilir. İletmalul, müessir-eser, sebep-netice münasebetlerini gözönünde tutmayan bilgiler, işler tutumlar ve davranışlar hikmetten yoksundur.⁷⁵ Bu bağlamda hikmet; sebep sonuç ilişkisinin doğru bir şekilde kurulması ve bunun tezahürleri⁷⁶ olarak değerlendirilebilir.

⁷⁴ Elmalılı, *Hak Dini*, II, 915

⁷⁵ Uludağ, *Emir ve Yasak*, 13

⁷⁶ Atalar, *Düşüncede Devrim*, 38

Hikmet verilen kimse, sebep ve neticeleri bilme hassası verilen kimsedir. Bu düşünce hassasını harekete geçirebilmek için Kur'ân'ı Kerim insanları şöyle uyarıyor: "*Celalim hakkı için, onlara kıssalardan öyleleri de geldi ki, onlarda zecredecek (batılda kalmayı önleyen) haberler var; bir hikmeti baliğa! Fakat inzarlar (uyarılar) fayda vermiyor.*"⁷⁷ Bu ayette geçmiş ümmetlerin haberleri, gayesine ulaşmış hikmetler olarak sunuluyor. Yani "Biz bu ümmetlerin yaşadıkları hadiseleri, boşa anlatmadık; bunların bir gayesi vardır. Bu gaye, Allah'ın vaadinin hak olduğunu biz kullara açıkça göstermektedir. Bunlar tarihsel gerçekliklerdir. Ve ibret alanlar için kesin delillerdir."⁷⁸ Kısaca bu ayette gaye belirlenmekte, gayeye ulaştıracak isabetli yol gösterilmektedir. Yani amaç-araç, sebep-sonuç ilişkisi verilmektedir. Sonuç olarak hikmetin şartlarından birisi de insanın afaki ve enfüsi dünyasında sebep-sonuç ilişkisini isabetli kurarak düşünmesi ve ibret alarak hareket etmesidir. Gayesi olmayan rastgele, sebebi bilinmeyen belirsiz her tür düşünce ve eylem abesle iştil olmandan kurtulamaz.

C-HİKMETİN PRATİK ESASLARI

1-İlim

Bilgi; Arapça ilim, marifet, malumat, hikmet, burhan, sultan, ayet manalarında kullanılmaktadır. Genel olarak insan zihnine konu olan her şey demektir. Sözlük anlamıyla ilim, mutlak olarak bilmek, bir şeyin şuurda hasıl olması demektir. Sağlam olarak bilmek, kesin olarak bilmek, deneyerek bilmek, bir şeyin gerçeğini bilmek manalarına da gelir.⁷⁹ Cehl'in zıddı⁸⁰ olarak tanımlandığı gibi zannın zıddı olarak da tanımlanmıştır.⁸¹ İslami terminolojide daha ziyade bilen (süje) ile bilinen (obje) arasındaki ilişki, yahut bilme eyleminin belli bir ifade şekline bürünmüş sonucu olarak anlaşılmıştır.⁸²

⁷⁷ Kamer, 54/4-5

⁷⁸ Atalar, *Düşüncede Devrim*, 35

⁷⁹ İsfahâni, *Müfredât*, 343; İbn Manzûr, *Lisân*, IV, 3083; Cürçânî, *Ta'rîfât*, 168-169

⁸⁰ İbn Manzûr, *Lisân*, IV, 3083

⁸¹ İzutsu, *Kur'ân'da Alah ve İnsan*, 259

⁸² Demirci, *Vahiy Gerçeği*, 58

İlk islam filozofu *Kindi*(260/873), 'bilgiyi 'eşyanın hakikatlarıyla kavranması'⁸³ *Gazzali*(505/1111)'de *Kindi*'ye yakın tanım getirerek' "*aklın, eşyanın hakikatını ve şekillerini alması veya eşyayı olduğu gibi bilmek ve tanımaktır*"⁸⁴ demektedir. Çağdaş düşünürlerden *Nakib el-Attas* bilgiye farklı bir açıdan bakarak şöyle tanımlamıştır: "*Mahlukat düzeni içerisinde nesnelere uygun yerlerini bilmektir. Böyle bir bilgi varlık düzeni içerisinde Allah'ı hakkıyla değerlendirmeyi de sağlayacaktır.*"⁸⁵ Bir başka tanımda bilgiye biraz daha açıklık getirmektedir. "İnsanın eşya ve olaylar hakkında ki yorumları ve isimlendirmesidir. Kur'ân bu konuya eşyanın isimleri veya varlıkların isimleri diye eğilir."⁸⁶ Bir bakıma bilgi, insanın kendisi ve dışında ki varlıklara, onların hareketlerine, hareketlerindeki ilişkilere, anlam vermesi, isimlendirmesi, kendisi ile başkalarına tanıtmaya yorumlama aracı olarak kullandığı sembollerdir.⁸⁷

Felsefi anlamda eşya ve hakikatı hakkındaki hükümlerimizi, nasıl oluştuğu, bu bilgilerin oluşurken hangi aşamalardan geçtiği hangisinin kesin hangisinin şüphe veya zan boyutunda olduğu konusu araştırmamızın dışında olduğu için bu konuya girmiyoruz. Ancak oluşan veya sahip olduğumuz bilgiler sıradan gelişigüzel değildir. Bu bilgiler hikmet binasının odalarını belirleyen, duvarlarını meydana getiren tuğlalardır. Onları bir birine bağlayan harç ise akıldır.⁸⁸ Aklın sistemli ve doğru hükümleri doğru kıyasları neticesinde varlık ile ilişkide, hikmetin tanımına uygun olarak en güzel (üstün) bilgi ile eşyanın hakikatını bilme ve ona göre tavır ve ilişki kurma gerçekleşmiş olur.

Kur'ân'ı Kerim peygamberlere ve onlar vasıtası ile bütün insanlığa ilim, kitap ve hikmetin öğretildiğinden sık sık bahseder ve böylece vahiy müessesesinin ilahi bir mektup olduğu hakikatını hatırlatır. Çoğu kez epistemolojik bir mana ifade eden hikmet, kitap gibi kelimeler anlama (**fhm**) farkında olma (**ş'er**), akletme (**akl**) vs. gibi terimlerle ilim ifade edilir.⁸⁹

⁸³ Taylan, "Bilgi "md", *DİA*, VI, 157

⁸⁴ *Gazzâlî, el-Müstâsfâ, 1,25-26, İhyâ, I, 28*

⁸⁵ *Attas, Modern Çağ, 205*

⁸⁶ Bkz: *Bakara, 2/31*

⁸⁷ *Çoban, Kelime Dergisi, 34(İlk Bilgi İsimli Mak.)*

⁸⁸ *Keklik, Felsefenin İlkeleri, 38*

⁸⁹ *Aydın , İslam'a Göre İlim, 2*

Allah insana ilmi vermek için elçiler gönderir ve bu elçileri bizzat kendisi temizleyerek dileği kadar ilmi onların kalbine kor. Elçilerde kendilerine inanan insanların kalblerini tezkiye eder. Ve tezkiye edilmiş kalblere ilim yerleştirir ki, bu isimler bilgisidir. Ve eşyanın bilgisinin anahtarındır.⁹⁰ "Sonra o (ca)nlara, gerçek tanrıları olan Allah'a döndü(rülüp götü)rülürler. Doğrusu hüküm, yalnız O'mundur; O hesap görenlerin en çabuğudur."⁹¹ "Nitekim biz size, ayetlerimizi okuyacak, sizi her kötülükten arıtacak, size Kitab'ı ve hikmeti öğretecek ve bilmediklerinizi bildirecek aranızdan, bir peygamber gönderdik."⁹²

Kur'ân'ı Kerimde bilgi (ilim), en sık kullanılan anlamıyla ilahi vahiyden kaynaklanan yani bizzat Allah'ın verdiği bilgidir. İlahi mesaj olarak ilim başlı başına bir kanıt olma özelliğini de taşır.⁹³ "Sana ilim geldikten sonra onların heveslerine uyarsan..."⁹⁴ ayetinde kesin ve kanıtlanmış bilgiyi ifade eder. Bilgi problemi açısından bakıldığında Kur'ân'ın bilgi kaynağını, vahiy başta olmak üzere duyular, akıl yahut bunun ötesinde kalbi sezgi olarak tesbit mümkün görülmektedir. Vahiy karşısında bilme inanmanın birbirine dönüşmesi de tabiidir. Zira ilke olarak vahiy mutlak; duyu ve akıl idrakleri ise onu destekleyen ve doğrulayan tecrübi ve nazari bilgilerdir. Bilginin değeri açısından Kur'ân'ı Kerim kesinlik mefhumunu öne çıkarır. *İlmel yakin, hakkal yakin, aynel yakin*⁹⁵ tabirlerini kullanır. Zann, şekk, reyb kavramlarını ters yönden alakalı olarak kullanır.⁹⁶ Ayrıca bilginin hissi veya akli idrakle ilişkisini gösteren şuur, fehm ve fikh gibi terimleri de kullanır.⁹⁷

Gazzali (505/1111) vahiyle terbiye edilmiş akıl kuvvetinin ilim kuvvetini meydana getirdiğini ve bunun da hikmet olduğunu ifade etmektedir.⁹⁸ Yukarıda ifade etmeye çalıştığımız Kur'ân'ı Kerim'in ilim anlayışını, *Gazzali* pratik sonuçlarını gösrecek şekilde yaşamakla kazanılacağını belirtmektedir.⁹⁹

⁹⁰ Ünal, *Kavramlar*, 463

⁹¹ Araf, 7/62 Bkz. (12/86,96; 5/110)

⁹² Bakara, 2/151

⁹³ Taylan, "Bilgi md", *DİA*, VI, 158

⁹⁴ Bakara, 2/120,145

⁹⁵ Taylan, "Bilgi Md", *DİA*, VI, 158 Bkz. (102/5-7; 69/51)

⁹⁶ Bakara, 2/2 Bkz. (3/9; 4/157; 6/116; 11/62; 14/10; 53/28)

⁹⁷ Taylan, "Bilgi Md", *DİA*, VI, 158 Bkz.(2/154; 17/44; 21/76)

⁹⁸ *Gazzâlî, İhyâ, III, 52*

⁹⁹ *Gazzâlî, İhyâ, III, 52; Çamdibi, Şahsiyet Terbiyesi ve Gazali, 186-187*

Mutlak anlamda ilim vahiy olmakla birlikte insanların ilme karşı tavırları ve kavrayış biçimleri farklı oluyor. Bu da hakikatı yakalayıp yakalamama ile eşdeğerdedir. İlahi kaynaklı hikmeti doğru algılayabilmek insanların bakış açılarına ve tepkilerine bağlıdır. İnsani boyutu ile gerçek ilimle sahte ilmi *Muhammed İkbâl* şöyle değerlendiriyor: "Bir perde bizi kendi orijinimizden ayırmaktadır; şimdi biz, yuvalarının yolunu şaşırmış olan kuşlar gibiyiz. İlim şayet kirlenir ve dejenere olursa, basiretimiz için perdelerin en büyüğünü oluşturur. Ama nihayetsiz hikmeti ve var oluş harikasını temaşayı gaye ediniyorsa, ilim aynı zamanda bir hedef ve bizi götüren kılavuzdur. İlim, seslere ve harflere kanat verir. Eğer kalbini yüce hakikate bağlarsa adı "*peygamberlik*"tir; ama, Allah'a yabancı kalırsa bir dinsizlik olur.¹⁰⁰ Aşkta yoksun ilim insanlık için bir uğursuzluk sebebi, yaydığı ışıkta yerlerin ve denizlerin karanlık geceleri gibidir. Onaylanan ilim, evrene ilahi aşkın bakışını da kapsar, bu aşk, *Mutlak Varlık*'a yol bulma son tahlilde O'na sığınma heyecanıdır. Bu ilim bu aşktan beslenmelidir. Bu aşktan soğumuş, ona yabancılaşmış ilimse, en çok bir düşünceler tiyatrosuna benzer. Sahnelenen oyunda, *Samiri*'ninki gibi bir büyüdür. Bir göz bağlamadır.¹⁰¹ Öyleyse donma tehlikesine uğrayan insan ruhunu ısıtmak için akılda aşka, maddeden manaya, dar ilimcilikten metafiziğin şiirine bir köprü kurulmalıdır.¹⁰² Aşkın yönü ile baktığımızda insan varlık içerisinde sınırlı bir yere sahip olduğu gibi, ilmi de aşkınlık karşısında çok sınırlı kalmaktadır. Bunu *Max Planck* çok güzel ifade etmektedir: "İlim, tabiatın son sırrını keşfedemeyecektir. Çünkü en son tahlilde anlaşılıyor ki, biz bunun sonucu olarak da keşfetmeye çabaladığımız sırrın bir parçasıyız."¹⁰³

2-Tefekkür

FKR masdarının mücerred fiili **fekera** ve **tefeul** babından **tefekker**a aynı manalara gelip bir şey hakkında aklın, zihnin çalıştırılması demektir.¹⁰⁴ *Rağib*'a göre bilinenden ilme varma kuvvetine fikr, bu kuvvetin faaliyetine de tefekkür denir.¹⁰⁵ O

¹⁰⁰ Haşr, 59/19 " O Kimseler gibi olmayın ki, Allah'ı unutmuşlar; Allah'da Onlara kendilerini unutturmuştur."

¹⁰¹ Kılıç, *Sembolik Dil*, 97 (Cavitname 20 ye atfen)

¹⁰² Kılıç, *Sembolik Dil*, 97

¹⁰³ Kılıç, *Sembolik Dil*, 79ü

¹⁰⁴ İbn Manzûr, *Lisân*, V, 3451; Fîruzâbâdî, *Kâmûs*, II, 159

¹⁰⁵ İsfahânî, *Müfredât*, 384

halde akla sahip olan herkesin başvurması gereken bir yoldur, bir nevi akli kullanma yoludur. Akıl nazar ve tefekkür yoluna başvurarak, analiz ve sentez görevini yapmaktadır.¹⁰⁶ Mühendisler belli bir arsayı dikkate alarak, kendi tasavvuruna ve zihin yapısına göre bir proje (plan) yaparsa, işte onlar gibi filozoflar (hakîmler)de kendi akıl arsaları üzerine bir plan yaparlar ki buna tefekkür (düşünce) ismi verilir. Akıl, adeta bir makina olarak kabul edilirse tefekkür onun çalışmasına benzetilebilir. Çalışma kavramı nasıl makina kavramından ayrı düşünülemezse, tefekkür de akıldan ayrı olarak tasavvur edilemez.¹⁰⁷ Tefekkür yalnızca insanlar içindir; Allah için kullanılmadığı gibi, hayvanlar için de kullanılmaz. Bazıları fikr ve tefekkürün *'bir şeyi oğmak, oğarak kabuğunu yok edip hakikatına ermek'* anlamındaki *ferk*"ten *"r"* ile *"k"*nin yer değiştirmesiyle meydana geldiğini söylemişlerdir. Sözcüğün böyle bir değişim geçirip geçirmemesinden öte, tefekkürde kabuğu aşmak ve içe doğru hareket etme anlamı vardır. Nitekim Kur'ân'ı Kerim'de de tefekkürün Allah'ın kelimeleri, tüm nesnelere, olaylar ve oluşlar üzerinde akıl yorup, bir sonuca varmak, ibret almak, bu nesne ve olay ve oluşların gizlediği kabuğu delip gizli olan hikmete ulaşmaya çalışmak manasında kullanıldığını görüyoruz.¹⁰⁸

Gazzali(505/1111) tefekkürü bir kuvvet olarak değerlendirerek şöyle diyor: "Tefekkür kuvveti terbiye olunur ve gerektiği gibi ıslah olunursa, Allah Teala'nın haber verdiği gibi onunla hikmet hasıl olur...Hikmetin meyvesi itikatta, hak ile batılın arasını sözde doğru ile çirkinin arasını ayırdetmektir".¹⁰⁹

"Hangi biriniz, kendisi ihtiyarlamış ve çocukları da güçsüzken, altlarından ırmaklar akan, hurma, üzüm ve her çeşit meyveleri bulunan bahçesinin, ateşli bir kasırganın kopmasıyla yanmasını ister? Düşünesiniz diye Allah size ayetlerini böylece açıklar."

"Ey inananlar! Kazandıklarınızın temizlerinden ve size yerden çıkardıklarımızdan sarfedin; iğrenmeden alamıyacağınız pis şeyleri vermeye kalkmayın. Allah'ın müstağni ve övülmeye layık olduğunu bilin"

¹⁰⁶ Özcan, *Bilgi Problemi*, 171-172

¹⁰⁷ Keklik, *Felsefenin İlkeleri*, 37

¹⁰⁸ Ünal, *Kavramlar*, 439-440

¹⁰⁹ Gazzâlî, *Mizân*, 54; Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazzali*, 187

"Şeytan sizi fakirlikle korkutarak cimriliği ve hayasızlığı emreder; Allah ise kendisinden mağfiret ve bol nimet vadeder. Allah'ın lütfü boldur, O her şeyi bilir"

*Hikmeti dilediğine verir. Kime hikmet verilmişse şüphesiz ona çokca hayır verilmiştir. Bundan ancak akıl sahipleri ibret alır."*¹¹⁰

Ayetle Allah'ın verdiği bol nimetlerden infakta bulunmayanların ummadıkları anda bu nimetlerin ellerinden gidivereceği belirtilmekte, bir önceki ayette, infakın nimetleri nasıl arttıracığından söz edilirken, bir sonraki ayette de infak emredilmektedir.¹¹¹ Bir sonraki ayetlerde infakın güzel olan şeylerden olmasını, şeytanın insanı kötü ve iğrenç şeyleri elden çıkarmasını isteyeceğini ve kötü, çirkin olanı güzel göstermeye çalıştığını belirtir. Bütün bunların yapılabilmesi için insan varlık, mal ilişkisini ve ibadet bilincinin yerleşebilmesi için gönderilen hikmetler¹¹² üzerinde tefekkür edilmesini ve ancak bunu yapabileceklerin temiz akıl sahipleri (özleri bozulmamış) olduğunu ifade ediyor. Bütün bunların hikmete hak kazanmakla veya bunlar yapılırsa hikmete hak kazanılır. İşte tefekkür yapanların sonucu, ancak bunu yapmayanları da sağır, dilsiz, düşünmeyen canlıların en şerlisi olarak nitelendiriyor.¹¹³

Kur'an'ın pasajları düşünceyi, bilgiyi, marifeti yüceltirken, onun mübelliği ve mübeyyini, yani yorumcusu olan Peygamber(a.s)de her fırsatta tefekkür ve tedebbürü yüceltmıştır. Her hangi bir sınırlama ve daraltmada bulunmaksızın, son derece kapsayıcı bir ifade ile düşüncenin taçlanmış ürünleri olan hikmeti ve marifeti, her Kur'an mü'mininin halis malı ilan etmiş nafil ibadet karşı düşünme ve bilgi üretme faaliyetini tercih edeceğini söylemek suretiyle de, insanın özü ve ruhundaki bilgi ve düşünceye doğru olan sonsuz aşk ve kanatlanışın yollarını ardına kadar açmıştır. Böylesi Kur'an'i ve nebevi bir tavidir ki ilk mü'minlerde bilgi ve düşünceye karşı müthiş bir aşk, atılım elde etme tutkusu meydana getirmiş; düşünce ve onun ürünlerine karşı beşer tarihinin kaydetmiş olduğu en büyük müsamaha ve ünsiyet psikolojisini geliştirmiştir.¹¹⁴

¹¹⁰ Bakara, 2/266-269

¹¹¹ Ünal, Kavramlar, 40

¹¹² İsrâ, 17/28-39

¹¹³ Enfâl, 8/22

¹¹⁴ Kılıç, Sembolik Dil, 180

3-Amel

Sözlükte "*İş, çaba, fiil, çalışma*" gibi¹¹⁵ canlı varlığın gayeli olarak yaptığı iş diye de tarif edilmiştir. Buna göre amel fiil kelimesinden daha özel bir mana ifade eder. Çünkü fiil, bilgisiz ve gayesiz olarak yapılan işleri de kapsamaktadır.¹¹⁶ İslami literatürde amel kelimesi "emir, tavsiye veya yasaklara konu olan, sonunda ceza veya mükafat bulunan tutum ve davranış" anlamını kazanmıştır. Ayrıca amel kelimesi, söz ve inanmayı da içine alır. İslami kaynaklarda iman "kalbin ameli" sayılmıştır.¹¹⁷ Dinin emir ve yasaklarına göre ameller salih ve gayri salih adını alırlar. Ahlakçılar mübah olan davranışları "*manasız işleri terk etmek kişinin müslümanlığının güzelliğindedir.*"¹¹⁸ hadisini delil göstererek, mübahları dinin iyi ve doğru gayeler için yapılması üzerinde durmuşlardır. Ameller, insanın bedeni veya organları ile yaptığı iş ve eylemlere zahiri (bedeni) duygu ve düşünceleri de batini (kalbi) ameller diye ikiye ayrılır. Namaz vb. ibadet ve davranışlar zahirileri oluştururken, inanmak tasdik etmek düşünmek, ibret almak, küfür, sevmek, iyi niyet gibi durumlarda batini davranışları ifade eder.¹¹⁹ Her ihtiyar amel (hareket ve sukun) üç şeyle tamamlanır. İlim, irade ve kudret. Zira insan bilmediğini irade edemez, mutlaka bilmesi gerekir. İrade etmediğini de işleyemez....¹²⁰ Amelle ilgili bu değerlendirmelerden sonra şunu ifade etmek gerekir. Hikmet mücerret nazari değil, bilakis ameli, tatbiki ve tecrübi bir bilgidir. Hikmetin bir yüzü bilgi iken diğer yüzü, bilgiye muvafık iş ve eylemdir. Yani hikmet sıhhatli, doğru bir bilgiye dayanan düzenli ve mükemmel iştir.¹²¹ Zaten hikmetin tanımı amel veya ilmin en güzel şekilde davranış ve şahsiyete dönüşmüş hali olarak değerlendirilir. *Ebu Nasr Serrac et-Tusi*(378/988) hikmeti tanımlarken şöyle diyor: "*Hikmet, isabettir; yani Hz. peygamberin sünneti, adabı, ahlakı, halleri ve öğrettiği gerçeklerdir.*"¹²² *Muhammed el-Behiy İsra* suresinin 23 'ten 39'a kadar olan ayetleri "*O kimseler gibi olmayın ki, Allah'ı umutmuşlar; Allah da onlara kendilerini*

¹¹⁵ İbn Manzûr, *Lisân*, IV, 3107-8

¹¹⁶ İsfahâni, *Müfredât*, 348

¹¹⁷ Uludağ, "Amel md", *DİA*, III, 13

¹¹⁸ Tirmizî, *Zühhd*, 11; İbn Mace, *Fiten*, 12

¹¹⁹ Uludağ, "Amel md", *DİA*, III, 14

¹²⁰ Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazali*, 190

¹²¹ Uludağ, *Emir ve Yasak*, 12

¹²² Tusi, *Luma*, 93

umutturmuştur."¹²³ ayetini zikrettikten sonra hikmetini tanımını "*İnancın karşılığı fiili bir davranış kuralı*" şeklinde yapmaktadır. Toplumsal yönüyle uygulama şeriat olduğuna göre, şeriatta hikmet demektir.¹²⁴ İnsan teorik bilgileri elde edip gücü oranında üstün işleri yaparak hikmetin gerğini yerine getirmiş olur.¹²⁵ İslam bilginleri amelle birlikte bilgiyi hikmet olarak değerlendirmişlerdir. Kur'ân'ı Kerim'de ilim, amel, alim kavramları arasında sıkı bir bağ söz konudur. Mesela "Bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?"¹²⁶ "Ancak bilgin kullar Allah'a gereğince saygı gösterir."¹²⁷ ayetlerinden bilginin derinlikli boyutunu hazmederek hayatına aktarıp, şahsiyetini terbiye eden kulları, indirilen hikmetin gereğini yerine getirenler olarak vasıflandırılmaktadır. Hikmet kavramının zikredildiği ve Allah'ın dilediği kimseye hikmet nimetinden ihsan edeceğini bildirdiği ayetin öncesine baktığımızda insanı malı ile terbiye eden pratik bir davranış olan infaktan bahseder.¹²⁸ *Fahreddin er-Razi*(606/1210) hikmeti "işleri en doğru ve en uygun biçimde yapmak, yerli yerine koymak" olarak tanımladıktan sonra bunun en mükemmelini peygamberlerin yapabileceğini ifade ediyor.¹²⁹ Ahlakçılar hikmeti davranış ilmi olarak gördüklerinden, şahsiyetin terbiyesinde, ahlakın olgunlaştırılıp kemale erdirilmesinde en büyük yeri vermişlerdir.¹³⁰

Sonuç olarak hikmetin esası olan davranış (amel) bilgiye dayanırsa, bilgi salih bir amele dönüşüp, hikmeti verene yakınlaşırsa fonksiyonunu icra etmiş olur.

4-Hilm ve Teenni

Hilm kelimesi metanet, güç, fiziki bütünlük ve sağlık, teenni, sükûnet, bağışlama, yumuşak huyluluk, ahlak ve karakter sağlamlığı, fazla duygusal olmama, ihtiyat ve ılımlık gibi¹³¹ insanın öfke anında kötü sözden, kendisine kötülük yapan kişiye karşı öfkeden, kendini alıkoyması¹³² gücü yettiği halde nefsi zaptetme ve cezayı

¹²³ Haşr, 59/19

¹²⁴ Behiy, Mefâhim, 28

¹²⁵ Ateş, Çağdaş Tefsir, VII, 63

¹²⁶ Zümer, 39/9

¹²⁷ Fatır, 35/28

¹²⁸ Bakara, 2/266-69

¹²⁹ Râzi, Mefâtihu'l-ğayb, VI, 187

¹³⁰ İbn Miskeveyh, Tehzibu'l-Ahlâk, 38; Gazzali, İhyâ, III, 53

¹³¹ Fayda, "Cahiliye md.DİA, VII, 17,

¹³² Dodurgalı, Sina Felsefesinde Eğitim, 136

erteleme¹³³ gibi manalara gelir. Öfkenin kahredilmesi ve ıslahıyla hilm hasıl olur. Bu hiddeti yenmek, yutmak, nefsi öfkeden men etmektir.¹³⁴ Buna göre *halim* günümüzde *medeni insan* diye adlandırılan kişidir. Bunun zıddı olan cahil ise azgın, arzularının esiri, hayvani iç güdülerini takip eden, vahşi, şiddet taraftarı ve aceleci bir karaktere sahip olan barbar kimsedir.¹³⁵ Cahiliyye devrinde hilm çoğunlukla ahmaklık ve budalalık sayılıyordu.¹³⁶ Cehl bir alevle yanmak ise, hilm kendine hakîm olmak ve teenni ile karar vermektir. Cehl en ufak bir kızgınlıkta itidalini yitirip kendine hakîm olamayan delikanlı insana özgü bir hareket tarzıdır.¹³⁷ Hilm esas itibariyle, kanı tepesine çıktığında şiddete başvuran çöl Arabının bu fevriliğinin zıddıdır. Böylelikle hilm, ticari çıkarlarını en öne koyan bir iş adamının soğuk kanlılığı anlamına gelmektedir.¹³⁸ Yapılan açıklamalar hilmin pasif bir özellik olduğu şeklinde yanlış bir fikre götürebilir. Kuzunun sakin durması gibi bir huy hatıra gelebilir. Durum böyle değildir. Tersine hilm, ruhun öyle aktif ve olumlu bir gücüdür ki insan onunla, kendisini şaşkına çevirecek olan ihtiras ve öfkesine gem vurup onu dindirmesidir. Hilm üstün bir akıl gücünün işaretidir. Gücün olmadığı yerde hilm olmadığı gibi hilm yönetilen değil, yönetenlerin vasfıdır. Halim, düşmanını affeden, yukarıdan, üstün mevkiden ona kibar davranandır.¹³⁹ Bu durum en güzel şekilde Allah'a yakışır.¹⁴⁰ Ve hikmet sahibi kimse Allah'ın bu sıfatı ile sıfatlanmak durumundadır. Allah merhametlidir, ama bu basit bir merhametlilik değil, kuvvet ve kudret üzerine dayalı bir merhametlilik, derin hikmete bağlı bir affetmedir ki ancak sınırsız bir kudretle beraber bulunursa böyle hikmetli bir af söz konusu olabilir. Onun için halim daima gerisinde şiddetli cezalandırma imkanını da taşır.¹⁴¹

Hilm zayıflık ve acizlik işareti değil, kudret ve kuvvet işaretidir. Hilm içinde büyük güç, yüksek enerji taşıyan özel bir alçak gönüllülüktür. En göze çarpan tarafı vakardır. Vakar tekebbürle ayrı ayrı şeylerdir. Yine cahiliyye döneminde hilmin

¹³³ Cürcânî, *Ta'rifât*, 105; Sa'di Ebu Ceyb, *Kâmûsü'l-Fıkhıyye*, 100;

¹³⁴ Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazzali*, 184

¹³⁵ Fayda "Cahiliye" md, *DİA*, VII, 17

¹³⁶ Fayda, "Cahiliye" md, *DİA*, VII, 18

¹³⁷ İzutsu, *Allah ve İnsan*, 60

¹³⁸ Watt, *Hz. Muhammedin Mekkesi*, 83

¹³⁹ İzutsu, *Allah ve İnsan*, 263

¹⁴⁰ Al-i İmran, 3/149,155

¹⁴¹ İzutsu, *Allah ve İnsan*, 264

karşıtı olan *hamiyyetul cahiliyye*, şerefi ayaklar altına alınan cahil insanın gösterdiği sert tepkinin ifadesidir.¹⁴² Vahiyle beraber hikmetin kaynağı olan akıl, hilmle beraber olursa normal görevini yapar, cehlle beraber olunca yapamaz. Çünkü akıl ve zekanın temeli hilmdir. Bundan dolayı hilme akıl manası da vermişlerdir.¹⁴³

Hilmin ilerlemiş veya ileri götürülmüş şekli olan tevazu ve teslimiyet islam olarak doğmuştur. Hilm insanlar arası bir ilişki tarzıdır, Allah'a karşı böyle bir şey olamaz. Kur'ân'ı Kerim'de baştan sona hilm ruhu hakîmdir. İnsanlar arası ilişkilerde ihsan ile adaletle hareket etmek, zülümünden kaçınmak, şehvet ve ihtiraslarına gem vurmamak yersiz kibir ve gururdan sakınmak, bütün bunlar hilm ruhunun belirtileridir.¹⁴⁴ Bu ruhun ifradı ise insanda ki gadab hissinin korkaklık ve miymıntılığa, acze ve zavalılığa doğru denge çizgisinden kayması¹⁴⁵ helake, değerlerin ve ahlakın deformasyonuna sebep olacağı muhakkaktır. Kur'ân'ı Kerim hilm ruhunun dengede tutulmasına indirilen kitap ve hikmetin gereğini yerine getirmekte görmektedir.¹⁴⁶ Bu ayetlerin tefsiri mahiyetinde Hz.Ali(r.a) *hilm-hikmet* ilişkisini şöyle açıklıyor: "Hilm hikmetin meyvesidir; gerçekse dalları ve budaklarıdır."¹⁴⁷ Hikmetin ifade edildiği ayetlerde bilgi ve amel ve birlikteliği, insanı erdem ve adalet duygusunun hakîm olduğu bir temizlik ve kulluk bilinci verir.¹⁴⁸ Kur'ân'ı Kerim verilen hikmet sayesinde insanın bilgi-eylem uyumunun şartı olarak hilm ruhunu insanlar arası ilişkilerde harç yapılmasını ister. Rabbine karşı ise hilm ruhunuda yok ederek, aşarak gönülden teslimiyet ister.

D-HİKMETİ ELDE ETME YOLARI

1-Okuma

Kur'ân'ın insanlara getirdiği ilk emir "oku"dur.Çünkü her şeyin anahtarı okumaktadır. İnsan zihni alt yapısını okumakla oluşturur.Ve ilk okunması gereken

¹⁴² İzutsu, Allah ve İnsan, 265-267

¹⁴³ İzutsu, Allah ve İnsan, 270-272

¹⁴⁴ İzutsu, Allah ve İnsan, 275

¹⁴⁵ Gürbüz, Kur'ân'da Denge, 182

¹⁴⁶ Bakara, 2/231; Ahzab, 33/34

¹⁴⁷ Gölpınarlı, Nehcül Belağa, 418

¹⁴⁸ Bakara, 2/129,151; Al-i İmran, 13/164; Cuma, 62/2

kitap Kur'ân'dır. Çünkü hayat hakkında ve diğer tüm ilimler hakkında ilk ivmeyi ondan almamız gerekir.¹⁴⁹ *Elmalılı*(1352/1942), okumayı tanımlarken; sözü gelişi güzel söylemekten daha güzel, en uygun bir şekilde bir birine bağlayarak ağızdan sesle çıkarmaktır. Bu ezberden veya yüzünden olabileceği gibi gizli veya açıkta olabilir.¹⁵⁰

Okumak kelimesi Arapça'da *kıraat*, *tilavet* ve *tertil* sözcükleri ile karşılanmaktadır. Alak suresindeki "oku" emrini okumak melekesinin tekrarlarla elde edilebileceğini tenbih sadedinde tekid olarak yorumlayan *Elmalılı* (1352/1942), bunu, başkalarına tebliğ ve imla için okumak olarak değerlendiriyor.¹⁵¹ Okuma emri telaffuz etmek/dile getirmek manasında çevrilebilir ancak ayetlerde zikredilen okuma emri bir dış kaynaktan ziyade burada Kur'ân mesajından alınan sözleri veya düşünceleri yüksek sesle olsun veya olmasın ama anlamak niyetiyle bilinçli olarak zihnine nakş etmeyi ifade eder.¹⁵² *Tertil* terimi öncelikle bazı şeyleri görünür şekilde, en uygun bir düzen içinde ve acele etmeden bir araya getirmek anlamına gelir.¹⁵³ *Tertil* kelimesi bir metnin okunuşu ile ilgili olarak kullanıldığı takdirde, metni düşünce süzgecinden geçirerek sakın ve ölçülü bir okumayı anlatır.¹⁵⁴ *Tilavet* kelimesi gerek cismin gerekse yaptıklarını takip anlamında ardına düşmek, izlemek manasına gelmektedir.¹⁵⁵ Kur'ân'da sözlük manasında kullanılmakla birlikte *kitabı tilavet* etmek, okumakla birlikte düşünerek tefekkür ederek tahrif ve karıştırmadan sakınarak, lafız ve manalarını gözeterek, saygılı, dikkatli, devamlı bir surette okuyarak temiz bir kalb ve ağızla, bilmediklerini, anlamadıklarını bilenlerden sorarak, ders yaparak, edebli bir şekilde okumayı ve bu kitaba iman edip¹⁵⁶ okumanın gereğini yerine getirenleri anlatır.

Eğer kişi hikmeti elde etmek istiyorsa, problemlerini Kur'ân'ın sonsuz vahyine arzemesi, geçmişten ibret(hikmet) almak istiyorsa yine O'ndan öğüt alması; eğer şimdi ve gelecek hakkında bir tasarısı varsa yine Kur'ân'ın bilgisine sunması

¹⁴⁹ Fersahoğlu, *Zihin Eğitimi*, 380

¹⁵⁰ *Elmalılı, Hak Dini*, VIII, 5949

¹⁵¹ *Elmalılı, Hak Dini*, VIII, 5951

¹⁵² Esed, *Kur'ân Mesajı*, III, 1287

¹⁵³ İsfahâni, *Müfredât*, 187; İbn Manzûr, *Lisân*, II, 1578,

¹⁵⁴ Esed, *Kur'ân Mesajı*, III, 1200; *Elmalılı, Hak Dini*, VIII, 5426

¹⁵⁵ İsfahâni, *Müfredât*, 75

¹⁵⁶ *Elmalılı, Hak Dini*, I, 485

gerekir. Hikmeti elde etmenin başlangıç noktası okumaktır. Kur'ân'ın eksenine oturmuş gerçek bir okuyuş her zaman ve çağda insanları ve toplumları diriltmenin (ba'su ba'del mev't)in bir başlangıcı ve vesilesidir.¹⁵⁷

"Okumak bir araçtır. Amacı öğrenmektir. Öğrenmenin de araçları olmalıdır. İnsanı kemale ulaştırmayan öğrenmenin ne anlamı var? Kur'ân ısrarla bunun üzerinde durur. Kur'ân'a göre okumak ve öğrenmek insanın kurtuluşu için olmalıdır."¹⁵⁸ Okumanın gereğini yerine getirmeyenler Kur'ân'da şöyle eleştiriliyor.

*"Kitab'ı okuyup durduğunuz halde kendinizi unuttur da başkalarına mı iyilikle emredersiniz ? Düşünmez misiniz ?"*¹⁵⁹

*"Yahudiler, "Hristiyanlığın bir temeli yoktur" dediler, Hristiyanlar da, "Yahudiliğin bir temeli yoktur" dediler; oysa onlar Kitaplarını da okuyorlar. Bilgisizler de tıpkı onların söylediklerini söylemiştir. Allah, Kıyamet günü, anlaşmazlığa düştükleri şeylerde onların arasında hüküm verecektir."*¹⁶⁰

*"Kendilerine Tevrat öğretildiği halde, onun gereğini yapmayanların durumu, sırtına kitap yüklenmiş merkebin durumu gibidir. Allah'ın ayetlerini yalanlayan kimselerin durumu ne kötüdür ! Allah zalimleri doğru yola erdirmez."*¹⁶¹

Ayetlerde, eyleme geçmeyen, insani erdemlerini yitirmiş, hep başkasına tavsiyede bulunup kendisi yapmayan, nefislerini unutan ölü insanlara hikmet verilmeyeceği anlaşılmaktadır. Çünkü hikmetin verilme şartı önce kitabı yatay ve dikey anlamda derinliğine okumaktır. Daha sonra elde ettiği kitabı bilgiyi nefsinde içselleştirerek, bilgi ve eylem birlikteliği ile isabetli bir tavırla karakterin oluşması sonucu elde edilir. Demekki hikmetin başlangıç noktası okumaktır. İlk insan ve hikmetin ilk temsilcisi Hz. Adem(as) eşyayı okumakla başlamış, daha sonra peygamberlerin babası olan Hz. İbrahim(as) kainatı okumuş ve son Nebi(as)'ye verilen ilk emir "oku" olmuştur. Bu okuma ile insanlığın tükenmez hazinesi hikmeti elde etmişlerdir. Aşağıdaki ayet, bu nimetin büyüklüğünü ifade etmesi açısından önemli bir belgedir.

¹⁵⁷ Kılıç, Fıtratın Dirilişi, 152

¹⁵⁸ Fersahoğlu, Zihin Eğitimi, 381

¹⁵⁹ Bakara, 2/44

¹⁶⁰ Bakara, 2/113

¹⁶¹ Cuma, 62/5

"Allah peygamberlerden ahit almıştı: "And olsun ki size Kitab, hikmet verdim; sizde olanı tasdik eden bir peygamber gelecek, ona mutlaka inanacaksınız ve ona mutlaka yardım edeceksiniz, ikrar edip bu ahdi kabul ettiniz mi ?" demişti. "ikrar ettik" demişlerdi de: "Şahid olun, Ben de sizinle beraber şahidlerdenim" demişti.¹⁶² Okumak; âb'ı hayattır, faydalı olabilmesi için ondan içilmesi (inanması) gerekir."Kendilerine verdiğimiz Kitab'ı gereğince okuyanlar var ya, işte ona ancak onlar inanırlar. Onu inkar edenler ise kaybedenlerdir."¹⁶³

2-Dinleme

Kur'ân'a göre bilgi edinmenin yollarından biri de dinlemektir. Dinlemek iradi, bir eylem ve bir tercih, kasıt, maksat sözkonusudur. İşitmede ise ihtiyarilik sözkonusu olabileceği gibi gayri ihtiyari insanın istemediği şeyleri de işitme durumuyla karşılaşabilir. Kur'ân'ı Kerim okuma kadar değer verdiği dinleme hakkında "Kur'ân okunduğu zaman onu dinleyin ve susun ki merhamet olunasınız."¹⁶⁴ Çünkü "Bu kitab (Kur'ân) Rabbinizden gelen basiretlerdir ve iman edecek bir kavim için bir hidayet ve rahmettir."¹⁶⁵ Ancak ona kulak verenler belgeleri görüp hidayete erebilirler.¹⁶⁶ Burada başka bir hakikat ortaya çıkıyor ki, o da okumadan önce işitmek, dinlemek ve susmaktır. Varlığın hakikatını anlamak ve hikmeti elde etmek isteyen kimsenin, önce iyi bir dinleyici olması gerekir. Zira duyamayan okuyamaz, okumadığından insanoğlu cahil kalır ve hikmetten nasibini alamaz. Öğrenmek için dinlemek, yaşamak için dinlemek, ibret ve öğüt almak için dinlemek, terbiye olmak için dinlemek şarttır. Bu hassas noktayı bakın Kur'ân ne kadar net ve dikkat çekici bir şekilde beyan ediyor: "Bir de hiç bilmediğin bir şeyin ardınca gitme, çünkü kulak, göz ve kalb (gönül), bunların hepsi o şeyden sorumludur."¹⁶⁷ Aksini yapanlar hakkında Kur'ân şunları söylüyor:

"O size Kitab'ında şunu da indirmiştir: "Allah'ın ayetlerinin inkar edildiğini ve onlarla eğlenildiğini işittiğiniz zaman başka bir konuşmaya

¹⁶² Al-i İmran, 3/81

¹⁶³ Bakara, 2/121 Bkz. (Ayrıca 3/7; 3/11; 27/77; 41/44; 45/20; 64/8)

¹⁶⁴ Araf, 7/204

¹⁶⁵ Araf, 7/203

¹⁶⁶ Fersahoğlu, Zihin Eğitimi, 398

dalmalarına kadar o heriflerin yanlarında oturmayın, yoksa sizde onlar gibi olursunuz. Şüphesiz ki Allah münafıklarla kafirleri, topumu birlikte cehennemde bir arada toplayacaktır."¹⁶⁸

Ayette müminler, Allah'ın hoşuna gitmeyecek şeylerin kulağa gelmesi ve kötü sonuçlar doğurma ihtimaline karşı uyarılıyor. Eğer kulak ardı edilirse, zaman içerisinde aşinalık kazanarak, hak ile batılı, çirkin ile güzeli, doğru ile yalamı, gerçek ile iftirayı birbirinden ayırt eden hassanın yitirilmesi ile kafirlerle dost ve arkadaş olmayı meşru görebilir.

Şeytan ve dostları, arkadaşlarını bu tehlikelerden korumak için *"Bir de dedi ki o küfredenler: Şu Kur'ân'ı dinlemeyin ve ona yaygara yapın, belki bastırırsınız.*"¹⁶⁹ Buradan çıkan sonuç, insanların dinlemeden öte neyi nasıl dinleyecekleri hususunda bilinçli olması gerekir.¹⁷⁰

Kur'ân'ı Kerim insanları duyma yetilerini sağlıklı kullanıp kullanmama hususunda iki kategoride değerlendirir:

a-Duyma yetilerini sağlıklı kullanamayanlar: Bunlar fiziki olarak duymakla birlikte doğru ve hakka uygun yorum yapamayan, ön yargıyla hareket eden kimselerdir. Bu ön yargılardan dolayı Kur'ân'ı Kerim onları sağır, hatta ölü olarak isimlendirir.

"Yoksa çoklarının söz dinlediklerini veya aklettiklerini mi sanırsın? Onlar şüphesiz davarlar gibidir, belki daha da sapık yolludurlar."¹⁷¹

"Andolsun ki cehennem için de birçok cin ve insan yarttık; Onların kalbleri vardır ama anlamazlar; Gözleri vardır ama görmezler; kulakları vardır ama işitmezler. İşte bunlar hayvanlar gibi hatta daha da sapıktırlar. İşte bunlar gafillerdir."¹⁷²

"Sen, ölülere şüphesiz ki işittiremezsin; dönüp giden sağırlara da çağırıyor duyuramazsın."¹⁷³

¹⁶⁷ İsra, 6/36

¹⁶⁸ Nisa, 4/140

¹⁶⁹ Fussilet, 41/26

¹⁷⁰ Bkz: Fersahoğlu, *Zihin Eğitimi*, 400

¹⁷¹ Furkan, 25/44

¹⁷² Araf, 7/179

¹⁷³ Neml, 27/80; Bkz. (Ayrıca 10/42; 31/7; 2/75; 47/16)

Kur'ân'ı Kerim insanlara şu eğitimi vermek istiyor: Hak nereden gelirse gelsin, kim tarafından söylenirse söylensin hiç bir art niyete baş vurmadan kabul edilmelidir.¹⁷⁴ Ve Hz Peygamber'den gelen rivayette "Hikmet mü'minin yitiğidir. Nerede bulursa onu alır." başka bir rivayette ise "kabına bakmaksızın"¹⁷⁵ tekebbür içinde olanların sonucunu da şu ayette açıklıyor.

"Eğer kulak vermiş veya akletmiş olsaydık, çılgın alevli cehennemlikler içinde olmazdık" derler.^{nl76}

b-Duyma yetilerini sağlıklı kullananlar'dan ise övgü ile söz etmektedir. İşte bunlar hikmet ehli, ön yargısız, özlerini bozmamış, akıllarını kullanan, ilmin, bilginin aşığı olan insanlardır. Kur'ân bu hususu şöyle anlatır:

"Şeytana ve putlara kulluk etmekten kaçıp, Allah'a yönelenlere, onlara müjde vardır. Ey Muhammed! Sözü dinleyip de, en güzel söze uyan kullarımı müjdele. İşte Allah'ın doğru yola erıştirdiği onlardır. İşte onlar akıl sahiplerdir."^{nl77}

Ayetten anlaşıldığına göre burada en büyük özellik önce sözü dinleyip sonra eğrisini doğrusundan ayırmak için akli kullanma gerekliliğidir. Enfal (8/2-4) ayetleri, bu vasıflara sahip olan insanların iç dünyalarındaki samimiyeti ve ihlası şöyle ortaya koyuyor.

"İnananlar ancak, o kimselerdir ki Allah anıldığı zaman kalpleri titrer, ayetleri okunduğu zaman bu onların imanlarını artırır. Ve Rabblerine güvenirlir; namaz kılarlar; kendilerine verdiğimiz rızıktan yerli yerince sarf ederler. İşte gerçekten inanmış olanlar bunlardır. Onlara Rabblerinin katında, mertebeler, mağfiret ve cömertçe verilmiş rızıklar vardır."^{nl78}

Sonuç olarak hikmete ulaşmanın şartı, ön yargısız, her türlü kötü düşüncelerden sıyrılmış bir şekilde dinlemek, dinledikten sonra faydalı ile zararlıyı, önemli ile önemsizi, doğru ile yanlış birbirinden ayırarak kimin söylediğine (kabına) bakmadan alabilmektir.

¹⁷⁴ Fersahoğlu, *Zihin Eğitimi*, 401

¹⁷⁵ Tirmizi, *İlm*, 19; İbn Mâce, *Zühhd*, 15; Aclûni, *Keşfü'l-hafâ*, I, 363; İbn Abdürabbih, *el-'İkdü'l-ferid*, II, 232

¹⁷⁶ Mülk, 67/10

¹⁷⁷ Zümer, 39/17-18

¹⁷⁸ Enfal, 8/2-4 Bkz. (Ayrıca 2/285 vb.)

3-Gezi-Gözlem

Kur'ân'ı Kerim'e göre bilgi edinmenin, varlık hakkında bir hükme, yargıya varabilmenin en önemli kriterlerinden birisi de gezi, gözlem, müşahade, deney(tecrübe)dir. Kur'ân'ı Kerim insanın sadece çevresini gözlemlemesini yeterli bulmayarak, gezerek, seyahat ederek, ayrıca sadece yer yüzüne değil güc yetiriliyorsa göklerin hudutlarını aşabilmeyi hedef gösterir.¹⁷⁹ Ama ona gücünüz yetmez, o halde kulluğunuz ve gücünüzün bilincinde olarak varlıktaki düzen ve uyum üzerinde¹⁸⁰ gözlemler yapın.

Gözlem "Kainat hakkında bilgi toplamının ana yollarından biridir. Gözlemek, dikkat etmek algıyı zenginleştirir. Çünkü gözle birlikte diğer duylarda aktif durumdadırlar. Gözlemde olayların tabii şartlar içerisinde incelenmesinde, ilişkilere (bağlantılara) dikkat ederek, dış alemde oluşan ve yok olan şeylerin hareketlerinden, belirtilerinden bir anlam çıkarma, sonuca varma veya tanımlama işlemi söz konusudur.¹⁸¹ İfade ettiğimiz şekliyle varlık hakkında bilgi elde etmenin bir metodu, yolu da gözlem (müşahade) ve tecrübedir.¹⁸² Burada tecrübe deney şeklinde anlaşılabilir gibi (laboratuvar tetkikleri gibi), içinde yaşadığı toplumu, sosyal, siyasi, dini, kültürü incelemiş, yaşının çeşitli dönemlerinde, gözlemleyerek ve yaşayarak bir sonuca varmış hikmet ehli (hayat tecrübesiyle neyin iyi, neyin kötü olduğunu kavramış) tecrübeli ihtiyarın yargıları¹⁸³ olarak değerlendirilebilir. Tecrübelerin olgunlaştırdığı kişi kesin bilgiye (şartlar aynı kaldığı sürece) ulaşır. Ve bu Kur'ân'ı Kerim'in ifadesi ile sünnetullah olur. Sünnetullah, insanları bir takım yargılara varmalarını, varlık hakkında belli şartlarda aynı kuralların geçerliliğini öğrettiğinden hikmetle ilişkisi vardır. Kur'ân'ı Kerim nesnel bir tarih anlayışını sünnetullah çerçevesinde verir. İnsanlar beşeri şartlarını değiştirmedikleri sürece hiç kimseye torpil geçilmeyeceğini¹⁸⁴ ve bunları da gözlemlemelerini öğütüyor:

¹⁷⁹ Rahman, 55/33

¹⁸⁰ Mülk, 67/2-5

¹⁸¹ Bkz: Özbek, *Bir Eğitimci Olarak Hz.Muhammed*, 279; Fersahoğlu, *Zihin Eğitimi*, 405

¹⁸² Fazlurrahman, *İlimden Felsefeden Dine*, 1, 16

¹⁸³ İbn Manzûr, *Lisân*, II, 953; Âsım Efendî, *Kâmûs Tercemesi*, IV, 243

¹⁸⁴ Özsoy, *Sünnetullah*, 159-166

"Kendilerine bir uyarıcı gelince, ümmetler içinde en doğru yolda gidenlerden biri olacaklarına, andolsun ki bütün güçleriyle Allah'a yemin etmişlerdi; fakat kendilerine uyarıcının gelmesi, yeryüzünde büyüklük taslamak ve kötü düzen kurmak ile uğraştıklarından sadece nefretlerini artırdı. Oysa pis pis kurulan kötü tuzığa ancak sahibi düşer. Öncekilere uygulana gelen yasayı görmezler mi? Sen Allah'ın yasasında bir değişiklik bulamazsın. Sen Allah'ın yasasında bir başkalaşma da bulamazsın. Yeryüzünde gezip, kendilerinden öncekilerin sonlarının nasıl olduğunu görmezler mi ? Onlar, kendilerinden daha kuvvetliydi. Göklerde ve yerde Allah'ı aciz bırakabilecek yoktur. Şüphesiz O bilendir, Kadir olandır."¹⁸⁵

Yine Kur'ân sosyal, siyasi ve dini gerçekliğe olduğu gibi, tabiata, evrene ve onun yaratılış düzenine, uyumuna karşı duyarsız olanları şöyle tanımlıyor:

"Andolsun ki cehennem için de birçok cin ve insan yarattık; Onların kalpleri vardır ama anlamazlar; Gözleri vardır ama görmezler; kulakları vardır ama işitmezler. İşte bunlar hayvanlar gibi hatta daha da sapıktırlar. İşte bunlar gafillerdir."¹⁸⁶ Bunlar evrende ki eşya ve olayların varlık sebeplerini kavramayan ve bunlar üzerinde tefekkür etmeyip yüce yaratıcıya ulaşamayan insanlardır. Kur'ân, Hz. Musa (a.s) ve ilim verilen kişi (Hızır) kıssasında bize gösteriyor ki: "Olayların gerisinde muhakkak bir hikmet vardır. Hiç bir olay başı boş, hedefsiz ve kontrolsüz meydana gelmez."¹⁸⁷ Kur'ân insanlara bu eğitimi verirken bazan hikmetleri-Hz.Musa, Hızır misali gibi-açıklıyor, bazan da insanın kendisinin bulmasını istiyor."¹⁸⁸

İnsanın kainata hikmetle bakması Kur'ân için ve önemli ve kaliteli bir bakıştır. "İnsanın kainata hikmetle bakması, ondaki yapıcı eli görmesi, ruh terbiyesi açısından da önem taşır. Bu düşünce insanı, kainatla ve yaratıcısıyla uyumlu bir varlık haline getirir."¹⁸⁹ İnsanın sağlıklı gözlem yapabilmesi için duygu ve düşünce bazında hazırlanmış olması,¹⁹⁰ ön yargılardan uzak, neyi nasıl gözlemleyeceklerini bilen, merak edilen konuları ortaya çıkarabilecek tabii bir ortamın olması gerekir.¹⁹¹

¹⁸⁵ Fatır, 35/43-44

¹⁸⁶ Araf, 7/179

¹⁸⁷ Kutub, İslam Düşüncesinde Sanat, 222

¹⁸⁸ Fersahoğlu, Zihin Eğitimi, 411

¹⁸⁹ Özbek, Bir Eğitimci Olarak Hz.Muhammed, 86-87

¹⁹⁰ İbn Rüşd, Faslı'l-Makâl, 105

¹⁹¹ Bkz: Fersahoğlu, Zihin Eğitimi, 412-414

Kur'ân da gözlem iki şekilde ifade edilmektedir. İç gözlem ve dış gözlem. Modern psikolojinin iç gözlemi sadece insanın ruhsal boyutunu kapsarken, Kur'ân bütün insan varlığını gözleme tabi tutarak, bu konuda şöyle buyuruyor.

"O'nun hak olduğu meydana çıkıncaya kadar varlığımızın belgelerini onlara hem dış dünyada ve hemde kendi içlerinde göstereceğiz. Rabbinin her şeye şahid olması yetmez mi?"¹⁹² ve Seyyid Kutub bu ayetin tefsirinde şöyle diyor: "Allah Teala burada insanoğluna bu kainatın bazı gizliliklerini göstereceğini, kendi iç dünyasının kapalı noktalarını açıklıyacağını vaad etmektedir. Hem dış dünyada hem de iç dünyada bu dinin, bu kitabın, bu nizamın kendilerine seslenen bu sesin hak olduğunu gösterinceye kadar belirteceğini vaad etmektedir. Allah'dan daha doğru sözlü kim vardır? Allah vaadini doğru çıkarmış insanlara bu vaadin üzerinden 14 yüzyıl geçtikten sonra iç ve dış dünyadaki ayetlerini açıklamış ve her gün de açıklamaktadır. İnsanoğlu dikkatle baktığında o günden bu yana bir çok şeyleri keşfetmiş olduğunu görür."¹⁹³ Hikmet, görünen olguların insanlarca kavranılamayan arka planı, olayları kendine çeken mecra, eşyanın görünen sebeplerini aşan saklı gerçekler olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁹⁴ Ayrıca, kainat kitabının dış yüzü ile çelişmeyen, iç yüzünün beyanı¹⁹⁵ olan kitab ve hikmeti özümsemek için de bu gözlemlerin yapılması gerekir.

¹⁹² Fussilet, 41/53

¹⁹³ Kutub Seyyid, *Fizilâli'l-Kur'ân*, XIII, 65

¹⁹⁴ Kılıç, *Toplumsal Çürüme*, 76

¹⁹⁵ Corbin Henri, *İslam Felsefesi Tarihi*, 9

III.BÖLÜM

KUR'AN'DA HİKMETİN KAYNAKLARI VE ANLAMLARI

A-BİLGİ AÇISINDAN HİKMETİN KAYNAĞI

1-Vahiy

Vahiy iki varlık arasında vuku bulan bir haberleşme şeklidir. İki-şahıs-münasebetli konuşma ve kelimelerden oluşur. Kendisine iletilen peygamber açısından subjektif bir olgu ve tecrübe olmakla birlikte, insanlara iletiildiği andan itibaren objektif bir hal olarak evrenselleşir.¹

Bu haberleşmenin sözlü olması zaruri değildir. Yani kullanılan işaretler daima dil işaretleri olması gerekmez. Bu haberleşmede daima sırlılık, gizlilik vardır. Bu haberleşme daima özeldir, üçüncü bir kişinin haberleşmenin muhtevasını anlaması mümkün değildir.²

Vaha fiilinin masdarı olan vahiy kelimesi sözlükte, gizli ve süratli bir şekilde bildirmek demektir.³ İlham etmek⁴ ima ve işaret,⁵ fısıldamak,⁶ emretmek,⁷ telkin etmek,⁸ ve yazmak gibi manaları vardır.⁹ Vahiy ayrıca vesvese vermek ve içgüdü manalarına da gelmektedir.¹⁰ Ayrıca Kur'ân'da geçtiği şekliyle ilim, hikmet, şifa ve nur kelimeleri de vahiy karşılığında kullanılmıştır.¹¹ Vahiy hızlılık, gizlilik ve ima edici özelliğini şu beyitler örnektir.

"Baktım ona, güzellikleri
aklımı karıştıracak tonda,

¹ Demirci, *Vahiy Gerçeği*, 23

² İzutsu, *Allah ve İnsan*, 197-198

³ İsfahâni, *Müfredât*, 515; İbn Manzûr, *Lisân*, VI, 4787

⁴ Bkz. Maide, 5/11; Nahl, 16/68

⁵ Meryem, 19/17

⁶ En'am, 6/112

⁷ Fussilet, 41/12; Zelzele, 99/4-5

⁸ En'am, 6/121

⁹ İsfahâni, *Müfredât*, 515 vd.; İbn Manzûr, *Lisân*, VI, 4787 vd.

¹⁰ Rıza Reşid, *Muhammedî Vahy*, 20

¹¹ Demirci, *Vahiy Gerçeği*, 25

Bakışım vahyetti ona, sevdiğimi,
ve o vahiy iz bıraktı yanaklarında."¹²

Yukarıdaki örnekte görüldüğü gibi vahiy kelimesi islam öncesi şiirde sık sık kullanılan kelimelerden biridir. Bundan başka kurulan iletişimde kendisine vahyedilen şeyin sonucu, iletilen emrin tesiriyle vahiy alan elçiyi harekete geçirmesi, vahye uygun tutum ve davranış içine sokması en belirgin özelliğidir. İletilen bir bakıma müessir faktör, harekete geçirici bir güç, rolü oynamaktadır. Bu durum, peygamberi tebliğ ve mücadeleye sevkeden faktördür. Diğer varlıklara veya peygamber dışındaki insanlara olan vahiy veya ilham iletilenin gereğini yerine getirme veya uygun davranmadır.¹³ İsrâ suresinde 23.ayetten başlayıp 39.ayete kadar ve hikmet olarak nitelendirilen vahiy oniki esastan veya emir ve yasaktan bahseder. Bu yönüyle hikmet, doğru ve kesin bilgi (vahiy) alınması ile birlikte ona uygun hareket etmek ve uyum sağlamaktır. Vahiy bir bilginin veya işaretin iletimi iken hikmet, bilgi ile birlikte ona göre yaşamaktır, yani ilim ve amel.

Ayrıca vahiy, Allah'ın bütün varlıklara fitratlarına uygun hareket etme yöntemini bildirme yolu ve insanlarla da konuşma şekli olmasına rağmen; hikmet, sadece insanlara verilen bir bilgi ve güç olup, insanın onu benliğinde yaratıcı bir güç haline getirip şuurlu bir şekilde davranışa yansıtması yönüyle farklılaşır. Yine varlıklara gönderilen vahyin, o varlıkların kendi varlık düzenlerinde, sistemlerinde gönderilen vahyin gereğini yerine getirme zorunluluğu varken, insana verilen vahiy veya hikmetin gereğini yerine getirme zorunluluk değil, iradidir.¹⁴

Bu açıklamalar çerçevesinde *Rağıb el-İsfahânî*(502/1108)'nin hikmet tanımı vahiyden farklı değildir: "Hikmet Allah açısından, eşyanın bilinmesi ve tutarlı, anlamlı bir biçimde vücuda getirilmesidir. İnsan açısından ise varlıkların bilinmesi ve hayır üretilmesidir."¹⁵

Allah açısından hikmet varlığın bilinmesi, tutarlı ve anlamlı bir biçimde yaratması, onlara vahyetmesi iledir:

¹² Rıza Reşid, *Muhammedi Vahy*, 20

¹³ Demirci, *Vahiy Gerçeği*, 25

¹⁴ Serinsu, *Kur'ân Nedir?*, 99-100

¹⁵ İsfahânî, *Müfredât*, 127

"Sonra duman halinde bulunan göğe yöneldi, ona ve arza: "isteyerek veya istemeyerek (buyruğuma) gelin" dedi. "İsteyerek buyruğuma geldik" dediler.

"Böylece onları, iki günde yedi gök yaptı ve her göğe emrini (kamuunlarını) vahyetti. Biz, en yakın göğü lambalarla ve koruma ile (koruyucu güçlerle) donattık. İşte bu, o güçlü, bilen (Allah)'ın takdiridir."¹⁶ Bu ayetlerde ve başka ayetlerde yaratılışın bir hikmet üzere olduğu ve bir ilm(vahy)üzere her şeyin yaratıldığı, yapıldığı ifade edilmektedir.¹⁷

Allah Teala Kur'ân'ı Kerim'de, kitab ve hikmeti çoğu kez beraber zikretmiştir.¹⁸ Bazı yerlerde tek başına hikmeti zikretmiştir.¹⁹ Beraber zikrettiği ayetlerde kitabdan ayrı bir bilgi, bilinç, güç veya anlayış olduğu ortaya çıkıyor. Veya kitabdan peygamberin ve mü'min'in elde ettiği veri, anlayış veya güç de olabilir. Tek başına zikredilen ayetlerde ise bir çeşit kitabın bilgisini de içine alabilecek bir ruh, bir aydınlanma, furkan ve hayırdır.

Kur'ân Lokman(a.s) hakkında "Andolsun biz Lokman'a, Allah'a şükret diye hikmet verdik..."²⁰ ve diğer insanlar hakkında da "Hikmeti dilediğine verir, kime hikmet verildiyse, ona çokca hayır verilmiştir."²¹

Netice olarak hikmet bazı ayetlerde kitabla beraber, bazı ayetlerde de tek başına zikredilerek Allah tarafından verildiği açıklanmıştır. Kaynağı bakımından vahiyden farklı değildir, Allah'tandır. Vahyin yukarıda verdiğimiz tarifleri çerçevesinde ve Kur'ân'da zikrediliş biçimi insan ile Allah arasındaki bir iletişimin sonucu olduğu kesinlik kazanmaktadır.

A.Nedim Serinsu'nun deyişimiyle "İnsan şuurunun (bilinç) yedi penceresinden yedincisi olan vahiy ve ilham penceresi", diğerleriyle ilişkisi olmakla beraber hepsinden geniş olmasından dolayı, insanın kalbine inip çıkan ruh ve basiretin, kuvvet ve zayıflığına göre gerçeklikten haberdar oluruz.²² Bu haberdar oluş düzeyi hikmeti alma ve yakalama düzeyidir. Bu tamamen ferdi bir iç bilinç ve enfüsi ayetleri

¹⁶ Fussilet, 41/11-12

¹⁷ Yaratılış Hikmeti için Bkz. (10/5; 14/19; 15/85; 16/3; 29/44; 30/8; 19/25; 38/27; 39/5; 44/39)

¹⁸ Bkz. (2/129,151; 3/48; 4/113; 5/110)

¹⁹ Bkz. (2/269; 38/20; 31/12)

²⁰ Lokman, 31/12

²¹ Bakara,2/269

²² Serinsu, Kur'ân Nedir?, 101-102

görme ile ilgili olup, subjektiftir. Literal (lafzi) bir bakış açısıyla Kur'ân hikmeti eta (vermek), caebi (getirmek), evha (vahyetti), alleme (öğretme), enzele (indirme) gibi fiillerle kullanarak alleme (öğretti) dışındaki tüm fiilleri Allah'ın fiilleri olarak vermektedir. Bu da kaynağının Allah olduğu, vahiy ve ilham ile verildiğini ortaya koyuyor. Ancak hikmet sadece vahiyle sınırlı değil "akıl ve duyularla elde edilen bilginin" kavrayış derinliğine ulaşması neticesinde de hikmetten söz edilebilir.²³

2-İlham ve ledünni ilim

İlham lehm fiilinden türemiş, sözlükte herhangi bir şeyi "kalbe atmak"²⁴, lokmayı bir çırpıda yutmak²⁵ ve feyz yoluyla bildirmek²⁶ demektir. Kelime aynı zamanda yakalamak, kavramak ve keşfetmek manasına gelen sezgi anlamını da ifade eder.²⁷

Seyyid Şerif Cürçani ilhamı, "herhangi bir mananın tefekkür ve is'tidlal yoluna başvurulmaksızın insanların kalbine yerleştirilmesi"²⁸ şeklinde tarif etmiştir. Bu şekilde elde edilen bilgi sofilerin dışında hiç bir alim tarafından hüccet olarak kabul edilmemiştir.

Maturidi(333/944)'ye göre ilham doğruluğu herkesce kabul edilebilecek bir bilgi sağlamaz. Onun sağladığı bilgi kişisel ve rölatiftir. Onun için herkes kendisinin doğru olduğunu ve kendisinin hakikatı bildiğini iddia eder. Halbuki doğruluklarını gösterecek delilleri yoktur.²⁹

İlham kelimesi Kur'an'da "(Allah) ona (nefse) günahlarını da takvasını da ilham etti."³⁰ tarzında yalnız bir yerde geçmektedir. *Zemahşeri* (538/1143), *Nesefti* (710/1310) ve *Elmalılı*(1352/1942) gibi müfessirler "elhame" fiilini, Allah'ın nefse

²³ Öztürk, K. Temel Kavramlar, 185-186

²⁴ İsfahâni, Müfredât, 455

²⁵ İbn Manzûr, Lisân, V, 4088

²⁶ İbn Manzûr, Lisân, V, 4088; Elmalılı, Hak Dini, VIII, 5857

²⁷ Özcan, Bilgi Problemi, 128

²⁸ Cürçani, Ta'rifât, 49

²⁹ Maturidi, Tevhid, 6

³⁰ Şems, 91/8k

iyilik ve kötülükleri öğretmesi ve kavratması şeklinde yorumlayarak; insanın çalışmasına paralel değil, doğuştan verilen bir kabiliyet olarak değerlendirmişlerdir.³¹

*Razî(606/1210) ise "ilhama yaratmak anlamı vererek; günahları ve takvayı nefiste yarattı" şeklinde tefsir etmiştir.*³²

İlhamdan kaynaklanan ilme ledünni ilim denir. *Gazzalî(505/1111) risaletul-leduniyye "ilmi ledunninin husulinde nefisle Bari Teala arasında vasıta yoktur. Gayb torbasından bir aydınlık gibidir. İlham evliyanın zineti, vahye nisbetle zayıf, rüyaya nispetle kuvvetlidir." "Nihayet kullarımızdan bir kul (olan Hızır'ı) buldular ki biz ona katımızdan bir vahiy vermiş ve tarafımızdan bir ilim öğretmiştik"*³³ Hikmetin hakikatına ilmi ledunniden ulaşılır...Zira hikmet mevhibe-i ilahiyedendir.³⁴ *Elmalılı(1352/1942) bu ayetin tefsirinde ledünni bilgiyi "vahy ve mübüvvet" olarak tefsir ediyor.*³⁵

İlham konusunda çeşitli ayeti kerimeler delil olarak gösterilmiştir. Bunlardan bazıları şunlardır: *"...Allah'tan korkun, O size ilim öğretiyor..."*³⁶

İlhamın vahiy gibi umumiyet ve sıhhati söz konusu değildir. Rahmani olduğu zannedilen şeytani olabilir. Genel olarak kalbe dört şekilde ilham ve telkin yapıldığı söylenebilir.

a) *Şeytani telkin: "Böylece biz, her peygambere insan ve cin şeytanlarını düşman yaptık.(Bunlar). aldatmak için birbirlerine yaldızlı sözler fısıldarlar. Rabb'in dileseydi onu yapamazlardı. Artık onları, uydurdukları şeylerle başbaşa bırak."*³⁷

ve *"Şeytan sizi fakirlikle korkutur, (fakir düşeceğinizi söyleyerek sadaka vermekten geri kalmanızı ister) ve size çirkin şeyleri yapmayı emreder. Allah ise size kendi tarafından bağışlama ve lütuf va'dediyor. Şüphesiz Allah(in lütfu) geniştir, (O) bilendir."*³⁸ ayetleri bunu ifade etmektedir.

³¹ Bkz.: Zemaşşerî, *Keşşâf*, IV, 759; Nesefî, *Medârik*, VI, 361; Elmalılı, *Hak Dini*, VIII, 5858

³² *Râzî, Mefâtihu'l-ğayb*, XXXI/192

³³ *Kehf*, 18/65

³⁴ *Çamdibi, Şahsiyet Terbiyesi ve Gazzâlî*, 196-197

³⁵ Elmalılı, *Hak Dini*, V, 3260

³⁶ *Bakara*, 2/282; Ayrıca bkz:(8/23; 29/69; , 47/18; 3/111

³⁷ *En'am*, 6/112

³⁸ *Bakara*, 2/268

b) *Nefsi telkin*: "Ben nefsimi temize çıkarmam. Çünkü nefis, daima kötülüğü emredicidir. Meğer Rabb'im in esirgediği bir nefis ola. Rabb'im bağışlayan, esirgeyendir."³⁹

c) *Meleki telkin*: Bu konuda Rasullallah (a.s) şöyle buyuruyor: "İnsanın kalbinde iki telkin meydana gelmektedir. Biri melektendir. O iyiliği va'deder ve hakkı tasdik eder. Buna nail olan onun Allah'tan olduğunu bilsin ve Allah'a hamdetsin. Diğeri de şeytandır. O kötülüğü va'deder. Hakkı yalanlar. Ve hayrı nehy eder. Kalbinde bunu bulan da şeytandan Allah' a sığınsın." Rasullullah sonra "*Şeytan sizi fakirlikle korkutup cimrilik ve hayasızlığı va'd ve telkin eder.*" mealindeki ayeti okudu.⁴⁰

d) *Rabbani ilham*⁴¹: "Hidayet bulanlara gelince Allah onları hidayetlerini artırmış ve onlara korunmalarını (kendilerini kötü sonuçtan koruyacakları vasıtaları) vermiştir."⁴²

Hülasa bütün bu delil olarak gösterilen ayet ve hadisler, tefsir ve yorumlar gösteriyor ki, Allah dilemesine bağlı olarak, kendi isteğini aracı kılmaksızın doğrudan insanın kalbine ilka ediyor ve bu sözsüz bir şekilde gerçekleşiyor. Bir nevi sözsüz vahiy niteliğine benzer bir durum.⁴³ Ancak yukarıda da belirtildiği üzere insanın içine doğan bu ilhamın veya telkinin şeytani olmaması için Allah yolunda mücadele temel şarttır. "Bizim uğrumuzda mücahede edenleri elbette kendi yollarımıza ulaştıracağız. Hiç şüphesiz Allah, muhsinlerle beraberdir."⁴⁴ İçeride doğan düşüncenin, ilhamın rahmani olmasının bilinmesi; hak ile batılı, şeytani ile rahmaniye ayırmanın şartı "*Eğer Allah'a (sığınıp) korunursanız, O size bir furkan verir...*"⁴⁵ ayetinin belirttiği hükümdedir. Takva ile Allah'a yönelik ilhamın (vahiy) rahmani olduğunu gösterir: "*Sonra Rabbi onu seçti, tevbesini kabul etti ve doğru yola iletti.*"⁴⁶

Bazan ilham, ilahi teklife muhatap olmayan kullar için içgüdü manasında kullanılmıştır:

³⁹ Yusuf, 12/53

⁴⁰ Tirmizi, *Tefsîru sure (2)*, 35 (No:2991) ; Nesai, *Sünen*, 47 (No:11051)

⁴¹ Selvi, *Kur'ân ve Tasavvuf*, 488-489, (Fazla Bilgi için Age, 482-513)

⁴² Muhammed, 47/17

⁴³ Altıntaş, *Hidâyet ve Dalâlet*, 139

⁴⁴ Ankebut, 29/69

⁴⁵ Enfal, 8/29

⁴⁶ Taha, 20/120,121,122; Araf, 7/19, 27

"Rabb'in bal arısına şöyle vahyetti: "Dağlardan, ağaçlardan ve kurdukları çardaklardan evler edin!"⁴⁷

Görüldüğü gibi ilham kavramı, içerdiği anlamlar yönünden oldukça kapsamlıdır. Kar'an'ı Kerim bilgi kaynağı olarak ilhamı kabul etmesine rağmen, Kur'ân'ı Kerim'in bahsettiği ilham, alan ve veren arasında subjektif bir vakiadır. Belgelenemediğinden insanlar için bağlayıcı bir yönü yoktur. Ferdi bir tecrübe olduğundan, bu bilginin akıl ve duyuyla elde edilen bilgi ile desteklenmesi ve nassların zahirine ters düşmemesi gerekir.

İlhamdan elde edilen ledünni bilginin hikmetle ilişkisi; bilginin kaynağı olması itibariyledir. Elde edilen bilginin geçerliliği yukarıda zikredilen şartlar çerçevesinde değerlendirilmesi yapıldıktan sonra hikmetin kaynağı olabilir. Ancak yine de ilhamın doğruluğunu tayin edecek bir ölçü olmadığından vahyin bütününe uygun, kelamın zahirine ters düşmeyecek şekilde ruhi haller kişinin kendisini bağlamak kaydıyla değerlendirilebilir. Örnek olarak zikredilen ayetlere baktığımızda insanların uyması gereken, tebliğ edilmesi gereken, yasak ve emir ihtiva eden bilgiler olmadığı ortaya çıkar. Örnek olarak *"Ve biz Musa'ya vahyettik ki değneğini yere at."*⁴⁸ Buradaki bildirim herhangi bir dil kullanılmadan ve aracı koymadan, Allah insanın kafasını o biçimde çalıştırır ki insan Allah'ın iradesini derhal anlar.⁴⁹ Dikkat edilmesi gereken nokta buradaki vahiy (ilham) mücadele ortamında Hz.Musa(a.s)'ın Allah'ın iradesini yerine getirmesi ile gerçekleşmiş. Hz.Musa(a.s)'ın getirdiği ve insanlara tebliğ ettiği vahiy ile bir ilişkisi sözkonusu değildir.

Mü'minin ilhamdan kaynaklanan hikmeti elde etmesinin derecesi; Allah için Kur'ân'ın şahitliğini yapabilecek bir mücadelenin derecesi ile doğru orantılı olarak gelişir. Bu sadece riyasetle değil; onun üzerine bina edeceği, siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel mücadele ile yüceltilmelidir.

⁴⁷ Nahl, 16/68

⁴⁸ Araf, 7/117

⁴⁹ İzutsu, Allah ve İnsan, 202

3-Sezgi

Sezgi kelimesinin Arapça karşılığı hadsdir. Hads'in sözlük anlamı zann, tahmin, sezgi, seziş demektir.⁵⁰ Bergson'a göre "kendisinde biricik ve tanımlı imkansız olan şeyle birleşmemizi sağlamak için, bizi bir varlığın içine sürükleyen zihni sempatiye" sezgi denir.⁵¹ Bergson sezgiyi "zihnin en dalgın gözüktüğü anda doğuveren hiç bilinmedik keşifler, her zaman değilse de ekseriya, önceden kullanılmış uzun bir cehdin, aynı fikirleri tekrar tekrar ele almaktan yorulmak bilmez ve arası kesilmez, inatçı bir düşüncenin gayede vardığı en yüksek bir nokta" olarak değerlendirir. Bilgisiz ve ön hazırlığı olmayan, dış dünyanın bilgileriyle tekamül etmemiş bir zihnin ani aydınlanmasını (sezgi) kabul etmez.⁵²

İslam dünyasında sezgiyi bir bilgi çeşidi olarak gören mutasavvıflardır. Sezgi; ilham, kalbi bilgi, keşf, feyz, ledunni bilgi vb. kavramlarla ifade edilmiştir. Onlara göre bilgiler akıl ve nakille belli ölçüde alınır, en yüksek ve yüce bilgi sezgi ile elde edilir. *İbn Arabi*(638/1240) "Veliler, bilgilerini, peygambere vahiy getiren meleğin aldığı kaynaktan almaktadır." demektedir.⁵³

Bazıları akli ve nakli ilimlere ek olarak sezgiyi metafizik yakine götüren en emin bilgi olarak kabul eder. İslam filozofları akledilir gerçeklerin iki yoldan kavranabileceğini savunarak; biri, dış dünya ile irtibatımızda duyularla elde ettiğimiz bilgiler, diğeri ise kalbin derinliklerinde kimsenin izah edemeyeceği bir doğma neticesinde elde edilir⁵⁴ demişlerdir.

Sufiler bu bilginin ancak nefsi arzu ve şehvetlerden arınmış insanlara verileceğini iddia ederken, *İbn Rüşd*(595/1198) bunlara itiraz ederek bu bilginin bütün insanları kapsamamakla birlikte, herkesin çalışması, tezkiyesi ve mücadelesi neticesinde, delillere sarılması ile gücü nisbetince elde edeceğini ifade eder, bir köşeye çekilerek riyazetle elde edilen bir yol olmadığını iddia eder.⁵⁵

⁵⁰ Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, 370

⁵¹ Topçu, *Bergson*, 60

⁵² Topçu, *Bergson*, 67

⁵³ Uludağ, *İslam Düşüncesinin Yapısı*, 140

⁵⁴ Bkz: Fersahoğlu, *Kur'ân'da Zihin Eğitimi*, 194-195

⁵⁵ İbn Rüşd, *Felsefe Din İlişkileri, (Faslü'l-Makâl)*, 140

Sezginin bir bilgi kaynağı olduğunu iddia edenler, ilham kavramında zikredilen ayetleri delil olarak sunmaktadırlar. *Elmalılı*(1352/1942) Yusuf suresinin 34.ayetinde geçen rih (Yusuf'un kokusunu duyuyorum) kelimesini mucizevi bir güç olmakla birlikte telepatiye telmih olduğunu ifade etmektedir.⁵⁶

Sezgiyi bilgi kaynaklarından kabul etmeyenler de vardır. Çünkü onu doğrulayacak bir ölçüt sözkonusu değildir. Doğrulamayı kendisi verir, delil yerine kesinlik duygusu hakimdir. Kesinlik duygusu ise kişilere göre değişir. Sezgide mantıksal bir ölçüt yerine rolatif olan psikolojik ölçüte bırakılmaktadır.⁵⁷

Netice olarak ilhamla hemen hemen aynı anlama gelen sezgi, hikmetin elde edilmesinde ferdi psikolojik bir halin sonucu olan subjektif bir bilgi olmaktan öteye gitmemektedir. Herkesin kavrayabileceği delillere, mantıksal ölçütlere dayanmadığından tartışılan bir bilgi türüdür. Ayrıca hiç kimse bu bilginin kendi tekelinde olduğunu iddia edemez ve bu hal ile üstünlük iddia edemez

4-Duyular

Bu kelime, hissetmek, duyularla bilmek⁵⁸, tanımak, anlamak, görmek, zannetmek, kesin olarak bilmek gibi manalara gelir.⁵⁹ *El-Hassen* duyu anlamındadır, çoğulu ise *havass*'dir. Bu kelime beş duyu ile algılanan bir bilmeyi ifade eder.⁶⁰ *Kindi*(260/873); duyuları, nefsin duyu güçlerinden biri kanalıyla maddi varlıkların suretini algılaması veya nefsin duyulardan biri kanalıyla nesnelere algılama gücüdür"⁶¹ diye tanımlamaktadır. Bu konu ile ilgili olarak Ali-İmran 52.ayette şöyle buyrulur: "*İsa onların küfrünü hissedince*" veya Enbiya 12.ayette "Azabımızı hissettikleri vakit, hemen oradan üzengi tepiyorlardı (hayvanlarını mahmuzluyorlardı)"

Duyular, çevresiyle daima ilişki içinde bulunan insanın istihbarat elamanlarıdır. Ancak onların bize verdiği bilgilerle hayata uyum sağlayabiliriz. Dışımızda mevcut olan varlık ve olayları onlar sayesinde organize edebiliriz.⁶² Duyular

⁵⁶ Elmalılı, *Hak Dini IV*, 2921

⁵⁷ Özcan, *Bilgi Teorisi*, 131

⁵⁸ İsfahâni, *Müfredât*, 116

⁵⁹ İsfahâni, *Müfredât*, 116; İbn Manzûr, *Lisân*, II, 870-871

⁶⁰ Albayrak, *İnsan Gayb*, 146

⁶¹ Kindî, *Felsefi Risâleler*, 60

⁶² Fersahoğlu, *Kur'ân'da Zihin Eğitimi*, 170

onların kavramsal boyutta insan hayatında bir düşünce şeklini alabilmesi için akıl da çeşitli işlemlerden geçerek irade tarafından hüküm verilir. Hüküm verme işleminden sonra akıl kendinde oluşturduğu kalıplarla bir takım çıkarımlarda bulunur. Biz buna akıl yürütme diyoruz.⁶⁸ Aklın dış dünyadan duyularla elde edilen verileri düşünme ve çıkarım vasıtasıyla hayatta olaylara ve eşyaya karşı tutumunda ortaya koyduğu isabet oranı, bu bilgi ve çıkarımların doğruluklarıyla doğru orantılı olarak gelişir. İşte bu süreç ve sürecin sonucunda elde edilen doğru ve yüce bilgiler ve onların insan hayatına yön veren hakimiyetleri ve isabetlilikleri Kur'ân tarafından hikmet olarak tanımlanıyor. Bunu bütün peygamberlerin hayatında görebiliriz. Özellikle Kur'ân'da zikredilen *Hz.Davud(a.s)*, *Hz.Süleyman(a.s)* ve *Hz.Lokman(a.s)* örnekleri önemlidir. Bu yüce değerlendirmeyi duyular ve duyularla elde edilen bilgilerin çok iyi kullanılmasında görmek gerekir. Çünkü bu yeteneklerini en üst seviyede kullanamayanlara Rabbimiz vahyini vermez. Bu duyu ve duygusal araçların iyi kullanılmaması, eksik veya yanlış kullanılması halinde uyarılar vasıtasıyla düzeltilmiştir.⁶⁹

Kur'ân bilginin sonradan kazanıldığını ve duygusal bilginin önemini vurgular şekilde şöyle buyurur: *"Allah sizi annelerinizin karnında bir şey bilmediğiniz halde çıkarmış, size kulak, göz ve kalb vermiştir."*⁷⁰ Ayrıca duygusal ve duygusal verilerin bilinci ve sorumluluğunu idrak ederek hareket etmeleri tavsiye edilerek şöyle buyurulur: *"Bilmediğin şeyin ardına düşme; doğrusu kulak, göz ve kalb, bunların hepsi o şeyden sorumlu olur."*⁷¹ Ve *"Onu imtihan edelim diye, kendisini işitir ve görür kıldık. Şüphesiz biz ona doğru yolu gösterdik. İster şükredici olsun ister nankör."*⁷² Bu ayetten çıkan sonuç şudur. Göz ve kulak olmayınca-en çok kullandığımız duyu organları- imtihandan söz etmek mümkün değildir. İmtihanın illeti göz ve kulak sahibi olmak, kazanmak için de iyi kullanmak gerekir. Görmenin önemi ile ilgili *Hz.İbrahim(a.s)* ve *Hz.Musa(a.s)*'ın istekleri üzerinde ibretle düşünülmesi gerekir. Kitab insanı sadece aklın soyut verileri ile başbaşa bırakmaz, yer yüzünde

⁶⁸ Açıkgenç, *Bilgi Felsefesi*, 206

⁶⁹ Bkz. (80/1-12; 21/87-88; 9/80,84,113; 8/67-69 vb.)

⁷⁰ Nahl, 16/78

⁷¹ İsra, 17/36

⁷² İnsan, 76/2-3

dolaşılması, yere, göğe ve varlığa bakarak duyuları hâkkıyla kullanmamızı istiyor. Bu konuyla ilgili yüzlerce ayet vardır.⁷³

Ayrıca Kur'ân duyularını sağlıklı kullanmayanları ölümler olarak değerlendirir. *"Ancak işitmesi olanlar davete icabet ederler. Ölenlere gelince onları Allah diriltir; sonra hepsi O'nun huzuruna çıkarılırlar."*⁷⁴ *"Yoksa sen onların çoğunun işittiklerini, düşündüklerini sanıyorsun? Hayır, onlar hayvanlar gibidir, hatta onlar yolca (hayvanlardan) daha sapıktır."*⁷⁵ *"(Ey Muhammed), sen mi sağıra işittireceksin, yahut körü ve apaçık sapıklıkta olanı doğru yola ileteceksin"*⁷⁶ ve *akıllarını iyi kullansalardı cehennemde olmazlardı. "Ve dediler ki: "Eğer söz dinleseydik, şu çılgın ateşin halkı arasında bulunmazdık!"*⁷⁷

Sonuç olarak maddi herhangi bir arıza, bebeklik ve aşırı yaşlılık neticesinde oluşan zaafiyetler hariç, hikmeti elde etmede duyu organlarımızın bize verdiği bilgiler kesin, sağlıklı bilgilerdir. Birincil derecede önceliğe sahiptirler. Bu duyulara sahip olmayanların sorumluluğu olmaz. Ancak bunları kullanmayanlar hikmeti elde edemedikleri gibi, kötü sonuca da katlanmak mecburiyetinde kalırlar.

B-KUR'ÂN AÇISINDAN HİKMETİN KAYNAĞI

1-Allah

H-k-m maddesinde açıkladığımız gibi hakîm; işleri sağlam yapan⁷⁸ doğru görüşe sahip olan⁷⁹ eşyayı layık olduğu yere yerleştiren⁸⁰ ve salah maksadı ile meneden⁸¹ olduğundan dolayı, hakimmin en bariz vasfi zulmü engellemesidir. Hakimmin hikmeti ise, saçmalığı, yanlışlığı önlediği gibi her türlü manasız, boş, gayesiz ve münasebetsiz söz ve fiillerden kaçınmasıdır.

⁷³ Bkz. (6/99; 25/45,46; 80/24; 86/6; 50/6; 39/18 vb.)

⁷⁴ İsrâ, 17/36

⁷⁵ Furkan, 25/44

⁷⁶ Zuhuruf, 43/40

⁷⁷ Mülk, 67/10

⁷⁸ Cevherî, Sıhâh, V, 1901; İbn Manzûr, Lisân, II, 951; Kermî, Hâdî, I, 511

⁷⁹ Kermî, Hâdî, I, 511

⁸⁰ İbn Manzûr, Lisân, II, 951; Reşid Rıza, Tefsîr, I, 473

⁸¹ İbn Fâris, Mucmel, I, 246; Cevherî, Sıhâh, V, 1901

Hakim kelimesi Kur'ânı Kerim'de 97 defa geçmektedir.⁸² Allah için kullanıldığında hükmeden, *hakim*; varlıkları en mükemmel şekilde bilmesi, yaratması ve birbiriyle uyumlu bir şekilde düzene koymasındır.⁸³ Bütün bunlar bir hikmet üzere veya hikmete göre yapıldığından hakim hikmet sahibi demektir.

Ebu Hilal El-Askeri (400?/1009) alim ile hakim arasındaki farkları şöyle açıklar: Hakim şu üç anlamdadır: a-Sağlam kılan, b-Hikmetli, Kur'ân'ı Kerim'de olduğu gibi: "Her hikmetli iş, o mübarek gecede apaçık ayrılır."⁸⁴ Allah bu manada hikmetle vasıflandırılırsa, bu O'nun fiili sıfatlarından. c-Hakim, eşyanın ahkâmını bilen (alim) anlamındadır. Allah bu anlamda hikmetle vasıflandırılırsa, bu O'nun zati sıfatlarından olur.⁸⁵

Allah'ı tavsif eden hakim kelimesi bazan elifli, bazan elifsizdir. Otuzbiri mekki, altmışı medeni ayetlerde yer alır. Bu vasfın kullanılışındaki özellikleri *Suad Yıldırım* şöyle açıklıyor:

a-Hiç bir yerde münferid değildir.

b-'Hakim Habir' şekli dört ayette geçer. Hepsisi de mekkidir.⁸⁶

c-'Alim Hakim' bir mekki ayette bulunur.⁸⁷

d-'Hakim Hamid' bitişmesi, yalnız bir ayette görülür.⁸⁸ Mevsufsuz, özel isim durumundadır.

e-'Aziz Hakim' şekli, Kur'ân'da 47 ayette zikrolunmuştur.

f-'Alim Hakim' şekli 35 yerde varid olmuştur. Mekke devrinde, takdim tehirle "Hakim Alim" tarzı esastır.

g-Yalnız bir medeni ayette 'Vasi Hakim' şekli vardır.⁸⁹

h-'Tavvab Hakim' yalnız bir medeni ayette yer alır.⁹⁰

Habir, Hamid, Aliyy, isimleriyle sadece mekki, Tevvab-Vasi' isimleriyle sadece medeni ayetlerde; Aziz, Alim isimleri ise hem mekki, hem de medeni ayetlerde

⁸² Abdalbaki, *Mu'cem*, 212-215

⁸³ İsfahâni, *Müfredât*, 127; İbn Manzûr, *Lisân*, II, 95

⁸⁴ Duhan, 44/4

⁸⁵ Askeri, *el-Furuk*, 89

⁸⁶ Hud, 11/1; Enam, 6/18,73; Sebe, 34/1

⁸⁷ Şura, 42/51

⁸⁸ Fussilet, 41/43

⁸⁹ Nisa, 4/130

⁹⁰ Nur, 24/10

beraber olmuştur. Hakim isminin, Medine devrinde üç misli fazla zikrolunması bilhassa ahkam ayetlerinin kaynağı, müeyyidesi v.b. olmasıyla açıklanabilir."⁹¹

Ayrıca Kur'ân'ı Kerim'de Allah'a ait sıfat olarak Ahkamul-Hakimin⁹² geçmektedir. Hakim; hüküm sahibi, hüküm kendisine ait olan ve hükmünü yürüten anlamındadır. Hayrul hakim "Hakimlerin en hayırlısı" vasfı Kur'ân'da üç defa geçmekte olup⁹³ hepsi de mekkidir. Hakem vasfı ise "hükmü elinde tutan" manasında Allah'ın sıfatı olarak bir defa⁹⁴ Kur'ân'da geçmektedir. İnsanın sıfatı manasında ise iki defa⁹⁵ geçmektedir.⁹⁶

Allah Teala için eşyayı bilip, onları hikmetle yaratan⁹⁷, bütün fiillerinde hikmet ve maslahatı gözeten⁹⁸ işlerin neticelerini bilen, her malumata sahib⁹⁹ gibi manalara gelmektedir. Mutezile'ye göre, hakim olan, bir fiili ancak bir hikmet ve bir maksat için işler; ya faydalanmak için ya da faydalandırmak için yapar. Allah faydadan münezzehtir olduğuna göre, fiillerini kullarının faydası için yapar.¹⁰⁰

Eş'arilere göre, Allah'ın fiillerinde hikmet vardır. Ancak bu hikmet sahibi oluşu, zorunlulukla değil, cevaz suretiyledir. Failin kasıt ve iradesine uygun olarak meydana gelir.¹⁰¹ *Hanefi ve Maturidiler* ise Allah'ın fiilleri bir zaruretle değil, hikmetinin gereği, ihsan olarak meydana gelir.¹⁰²

Allah Teala hikmetsiz iş yapmaktan, abes ile meşgul olmaktan münezzehtir.¹⁰³ Kur'ân akıl sahiblerinin ağzından "Ey Rabbimiz sen bunları batıl olarak boşuna, yaratmadın. Sen (batıl yaratıştan) pak ve münezzehsin."¹⁰⁴ buyurmaktadır. Bunlardan kasıt yer ve göklerdeki mahlukattır. Batıl ise boş, abes ve oyun kabilinden

⁹¹ Yıldırım, *Kur'ân'da Uluhiyyet*, 177-178

⁹² Tin, 95/8

⁹³ Araf, 7/87; Yunus, 10/109; Yusuf, 12/80

⁹⁴ Enam, 6/55

⁹⁵ Nisa, 4/35;

⁹⁶ Yıldırım, *Kur'ân'da Uluhiyyet*, 176-178

⁹⁷ İsfahâni, *Müfredât*, 127

⁹⁸ Âlûsi, *Rûhu'l-me'ânî*, V, 14

⁹⁹ Râzi, *Mefâtihu'l-ğayb*, V, 221

¹⁰⁰ Kâdi Abdülcebbar, *el-Muğni*, I, 48

¹⁰¹ Sabuni, *Maturidiye Akâidi*, 133-134

¹⁰² Sabuni, *Maturidiye Akâidi*, 133-134; Emrullah Yüksel, *İlahi Fiillerde Hikmet*, 47; Cebeci, *Şerh Problemi*, 98

¹⁰³ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, IV, 140; Zemahşeri, *Keşşâf*, I, 488

¹⁰⁴ Al-i İmran, 3/191

olan hikmetsiz şeylerdir.¹⁰⁵ Allah batılı suyun üzerindeki köpüğe benzetir¹⁰⁶ ve başka bir ayette batılı tefsir edercesine şöyle buyurur: "Biz göğü de yeri de, ikisinin arasında bulunan şeyleri de oyun olsun diye yaratmadık."¹⁰⁷ Allah Teala'nın bütün filleri doğru ve hikmetlidir. Çünkü Allah, bizzat kendi mülkünde tasarrufta bulunmaktadır. Malikin mülkündeki tasarrufu mutlak olarak hak ve güzeldir.¹⁰⁸ Hakîm hiç bir şeyin cahili olmayan her şeyi neticeleri ile bilen demektir.¹⁰⁹ Tüm takdiri hikmete dayanmaz ve hiç kimse O'nun takdirine karşı koyamaz.¹¹⁰ Yaptığını nizam ve hikmetle sağlam yapar. Kutsiyet ve izzetine ters olan, şirk ve küfür gibi hallere izin veriyor, zalim, fasık ve kafiri ihmal ediyor, yüze çıkarıyor görünse de bunların da bir hikmeti vardır. Öyle olmasa izzeti ilahiyenin yüceliği bilinmez, onlar büyük azablara müstehak olmaz, mü'minler yüce fazilet ve derecelere ulaşamazdı. Cihad için hikmet kalmazdı.¹¹¹

Netice olarak hikmet en üstün bilgi ile en üstün eşyayı bilmesi ve ona göre en mükemmel ve sağlam bir şekilde yerine koymak hikmet ise; Allah bunun en mükemmeline sahib olması ile hakîmdir. Hiç bir şeye ve sebebe muhtaç olmadan hikmetle yapan ve yaratan hakîmdir.¹¹² Yaratıcı bir benliğin büyüklüğü ve en büyük nasibi hikmettir.¹¹³ İnsan için büyük nasib hikmetse, hikmeti veren, yaratan aşkın bir hikmete sahibtir. Zaten kendisi hikmettir. Çünkü O, yaratışında, tasarrufunda, hüküm ve hakimiyetinde, tedbirinde, vermesinde, almasında, varlığı tüm saflığıyla hikmetle yoğunmuştur. O'nun hakîm sıfatı, kelime ve kavramların ifade edemeyeceği aşkınlıkta kainatı aydınlatan ve ona esas gerçekliğini veren bir nurdur. Bu nurdan peygamberler başta olmak üzere; canlı, cansız her şey nasibini alır.

Allah her şeyi bir hikmet üzere bilip yarattıysa bütün varlık hikmet nurunu ondan alıyorsa, Allah saf hikmettir. Yaratılanlar o saflığa yakınlığı derecesinde hikmet sahibidirler. Allah'ın hakîm veya hikmet sahibi vasfını böylece açıkladıktan sonra kitabının hikmet yönünü açıklamaya geçebiliriz.

¹⁰⁵ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, IV, 140

¹⁰⁶ Rad, 13/17

¹⁰⁷ Enbiya, 21/16

¹⁰⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, IX, 140

¹⁰⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, V,211; IV, 66

¹¹⁰ Mevdudi, *Tefhim*, VI, 267

¹¹¹ Elmalılı, *Hak Dini*, VII, 4955

¹¹² Elmalılı, *Hak Dini*, V, 3013

¹¹³ Öztürk, *Kavramlar*, 186

2-Kur'ân

Hikmeti; *İsfahânî*(502/1108) Allah açısından "eşyayı doğası üzere, tabii şekliyle, anlamlı ve tutarlı bir şekilde bilip yaratması" olarak tanımlarken¹¹⁴, yaratmadan önce "bilme" kelimesini kullanması eşyadan önce bilgi, yaratmadan önce bilginin olması, yani Allah'ın ilim sahibi olmasından dolayı her şeyi bir bilgi üzere yaratmasını vurgulamaktadır. Allah Teala'nın hakîm ve hakem olması, her şeyi düzenli ve tutarlı yapması ve yaratması; ayrıca hakemliği ve hüküm kendisine ait olduğundan dolayı düzensizliği ve bozukluğu, fesadı, tefessühü menedip kullarını hikmeti gereği bu hükümlerle ıslah ve terbiye edendir. Bütün bunları yaparken, bir ilim üzere yapması yararlı olmanın gereğidir. Kendisi ilim sahibi olduğu gibi, kullarını da bilgi sahibi yapmış, onları cahil bırakmamıştır.¹¹⁵

Kullarını bilgilendirirken onların arasından seçtiği elçileri vasıtasıyla bilgisini tenezzül ettirerek yapmıştır. Bilginin, insanın anlayacağı bir dile ve biçime aktarılacak insana ulaştırılmasına vahiy diyoruz. Son gelen vahiy olan Kur'ân, insana lazım olabilecek tüm külli bilgileri ihtiva etmektedir. Kendisini hikmet sahibi hakîm olarak nitelendiren Allah, gönderdiği kitabı da hakîm diye vasfetmiştir. Bazı ayetlerde muhkem, bazılarında da hikmet olarak vasıflandırmıştır. Hikmetin Kur'ân olduğu görüşü *İbn Mesud*(32/652), *İbn Abbas*(68/687), *Dahhak*(105/723), *Cüveybir*, *Ebul Aliye* (90/709)ve *Rebi' b.Enes*'in görüşü olarak rivayet edilmektedir.¹¹⁶

Hakim kavramı Kur'ân'da 97 defa geçmekle birlikte, Kur'ân'ı Kerim veya Allah indindeki bilgi (levhi mahfuz, kitabi meknun) için altı defa kullanılmaktadır. Aynı manaya gelebilecek muhkem ve muhkemat kelimeleri de iki defa¹¹⁷ geçmektedir. Fiil şeklinde (uhkimet) sadece bir¹¹⁸ ayette geçmektedir.¹¹⁹

Hikmeti sonsuz olan Allah'ın, kitabı da sonsuz bir hikmete sahiptir. Bu kitabın hikmetin sonsuz olması hükümleriyle, meseleleriyle çözmesiyle, ayetlerinin,

¹¹⁴ İsfahânî, *Müfredât*, 127

¹¹⁵ Bakara, 2/31

¹¹⁶ Firûzâbâdî, *Besair*, II, 487; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, III, 60; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'ân*, I, 330; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, III, 42

¹¹⁷ Bkz: Al-i İmran, 3/7; Muhammed, 47/20

¹¹⁸ Hud, 11/1

¹¹⁹ Abdûlbaki, *Mu'cem*, 212-215

surelerinin sıralanışı ile, lafızlarıyla, kitab şekliyle hikmeti sonsuzdur. Zaman ve mekanı kuşatacak şekilde lafızlarının esnek seçilmesiyle hikmeti sonsuzdur. Her şeyi yerli yerince koşarak ve tüm insanlığa rehberlik etmesi yönüyle hakîm veya hikmeti sonsuzdur.¹²⁰ *Razi*(606/1210), "İşte bu sana okuduğumuz (kıssalar) ayetlerden ve hikmet dolu zikirdendir."¹²¹ ayetinin tefsirinde hakîmi şöyle açıklıyor:

a-*Hakîm* kelimesi, *Kadir* (muktedir) yani ismi fail, Kadir ve Hakim anlamında olduğu gibi, Kur'ân'da kendisinden hükümler elde edilen anlamında el-Hakimdir. Bunun delili ise "Allah peygamberler gönderdi ve beraberlerinde, insanların ihtilafa düştükleri şeyler hakkında hüküm vermesi için hak kitaplar indirdi."¹²² Kur'ân hakkı batıldan, doğruyu yanlıştan ayırmak için inanç ve amelde hâkim gibidir.

b-Telifinde, nazmında, ihtiva ettiği ilimlerin çokluğunda hikmet sahibidir.

c-*Hakim*, muhkem (sağlam, korunmuş) manasındadır.

d-İhtiva ettiği hüküm ve hikmetler sebebiyle, Kur'ân'ın hikmeti söylediği, hikmeti dile getirdiğinin söylenmesidir.¹²³

Kur'ân hikmeti kapsadığı için hakîmdir. Aynı zamanda Kur'ân'da yalan, fazlalık, eksiklik, iftira bulunmadığından dolayı da sapasağlamdır, yani muhkemdir. Nakzedilme imkanı olmadığı gibi, onda bir tutarsızlığın bulunması da mümkün değildir.¹²⁴ Kur'ân'ın her bir ayeti, alemlerin Rabbinin bir kelamı olarak, ya açık açık, ya işaretten, ya lafzen, ya manen, ya mecazen, ya imaen, ya mefhumu muhalifi ile bir çok manayı içinde barındırıp, hiç kimseyi nasipsiz bırakmadığından dolayı hikmetlidir.

¹²⁵ Hz.Peygamberin risaletine delil, *Tevrat* ve *İncil*'i tasdik edici olması yönüyle de hakîmdir.¹²⁶ Allah Teala'nın hükmü ve iradesi taalluk ettiğinden dolayı bütün manasıyla hakîmdir.¹²⁷ *Mevdudi*(1979) *Yumus* suresi 1.ayetinin yorumunda müşriklere karşı bunun hiç bir beşer sözüne (kehanet, şiir, güzel söz) benzemediğini ve hikmet dolu olduğunu, eğer kulak vermezlerse bu hikmetten yoksun kalacakları¹²⁸ şeklinde bir tefsir yapıyor.

¹²⁰ Havva, el-Esas, XI, 252

¹²¹ Al-i İmran, 3/58

¹²² Bakara, 2/213; Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, XVII, 14

¹²³ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, VIII, 73-74; XVI, 4

¹²⁴ Havva, el-Esas, VI, 357; *Firûzâbâdî*, *Besair*, II, 491

¹²⁵ Karabaşoğlu, *Kur'ân Okumaları*, 91

¹²⁶ Elmalılı, *Hak Dini*, II, 1117

¹²⁷ Elmalılı, *Hak Dini*, IV, 2665

¹²⁸ Mevdudi, *Tefhim*, II, 284

Kur'ân için kullanılan muhkem lafzı da hakim kelimesine yakın anlamlar taşıyor. Muhkem kelimesini müfessir *Taberi*(310/923) şöyle açıklıyor: Bu Kur'ân öyle bir kitaptır ki; ayetleri noksanlıklara ve batıla karşı muhkem kılıp sağlamlaştırılmıştır. Bir şeyin sağlamlaştırılması, ıslah edip korumaktır. Kur'ân'ın ayetlerinin muhkemleştirilmesi ise sağlamlığının bozulması, ona batılın karışması, çarpıtılarak kusurlu hale getirmek gibi gerek öncesi-indirilirken- ve gerekse ayetlerinin açıklanması ve tebliğ edilmesi esnasında korunması demektir.¹²⁹ Kur'ân'ın kendisi için muhkemlik sözkonusu olduğu gibi, ayetleri için de kullanılmıştır. *Hud* birinci ayette "*uhkimet ayatihi*", "*ayetleri sağlamlaştırılmış*"ın manası her türlü iç bütünlüğü bozabilecek tenakuz, çelişki, bozukluk ve noksanlıktan uzak tertip edilmiş, konuları ve lafızları arasında bir çarpıklık sözkonusu değildir.¹³⁰ Muhkem ve muhkemat hem kitab ve hem de ayet yönüyle her türlü muğlaklıktan, kapalıktan, belirsizlik ve giriftlikten uzak bir açıklık, kesinlik ve katiliktir.¹³¹ Bu özellikleriyle insanlara çağrıda bulunur. Eğer bu özelliklere sahip olmada kapalı, karmaşık, felsefi bir takım teorilerle dolu olsaydı herkes anlayamazdı. Herkese çağrısı olmayan ve herkesin kapasitesine göre bir mesaj ihtiva etmeyen bir kitab hikmetli olamaz. Bundan dolayı *Muhammed Gazali* (1996) hikmeti Kur'ân'ın öğretilerinden elde edilen şey olarak¹³² tanımlamaktadır. Yine insan için; içgüdü, duyular, akıl, vahiy ve peygamberlik diye dört basamaklı bir rehberlikten söz edilir. Bu basamakların ilk üçü birbirini kontrol etme ve düzeltme için bir üstekine muhtaçtır.¹³³ Buna göre en üst basamakta yer alan vahiy (Kur'ân) sağlam, açık, her tür çelişki ve tutarsızlıktan uzak olmazsa, en yüce rehberiyet hikmet vasfını kaybetmiş olur.

Netice olarak hakim ve muhkem kitab demek; sapsağlam, her türlü fesaddan korunmuş, mensuh olmayan¹³⁴, apaçık kıyamete, kadar insanların nasıbleneceği bir kitaptır. O, her devrin gelişen ideolojilerine cevap verebilecek bir donanıma sahiptir. Belli bir zaman ve döneme ait veya topluma ait olsaydı tüm varlığı ve zamanı kuşatmadığından hikmetli kitab vasfını yitirmiş olurdu.

¹²⁹ Taberi, *Câmi'u'l-beyân*, 11, 123

¹³⁰ Râzi, *Mefâtihu'l-ğayb*, VII, 178

¹³¹ Mevdudi, *Tefhim*, 1, 193

¹³² Gazali, *Kur'ân'ı Anlamada Yöntem*, 173

¹³³ Baljon, J.M., *Kur'ân Yorumunda Çağdaş Yönelimler*, 33

Hikmetli kitab özelliğini ve diğer tüm özelliklerini en veciz ifadelerle, Hz.Peygamberden rivayet edilen bir fitne hadisinde şöyle anlatılıyor: *"Fitneler gecenin karanlığı gibi üzerinize çöreklediği zaman, Kur'ân'a sarılmız. Çünkü Kur'ân şefaati eder ve şefaati kabul eder. Aleyhte tanıklıkta bulunur ve tanıklığı onaylanır. Onu kendisine imam edinen kişiyi cennete götürür. Onu arkasına atan kişiyi de cehenneme sürükler. O, en iyi yola ileten bir yol göstericidir, o meseleleri nihai olarak çözümleyen bir hüküm kitabıdır, bir açıklamadır, kesin bilgilerin kaynağıdır. O, hak içeriklidir, şaka değildir. Omun zahiri ve batını vardır. Zahiri hikmet, batını ise ilimdir. Zahiri ahenk, batını ise, derinliktir. Omun yıldızları vardır, yıldızlarının üzerinde de yıldızları vardır. Olağanüstülükleri sayısızdır, alışılmadık nitelikleri ise tam olarak kavranamaz. Kur'ân'da hidayet lambaları ve hikmet meşaleleri vardır. Adaleti, hakkı bilenler için iyiliği gösterir. Şu halde kişi gözünü dört açsın, bakışını netleştirsin, çarpıklıktan, dozukluktan kurtulsun, dik başlılığın karmaşık duygularının dışına çıksın. Çünkü tefekkür, algılama yeteneğini yitirmemiş kalbin hayatıdır. Tıpkı elinde meşalesi olan bir kişinin karanlıkların ortasında yol alması gibi; kurtuluş kolayca sağlanır ve çevreye yönelik korkulu gözetlemeler en aza iner."*¹³⁵

3-Peygamberler

Hikmet peygamberlere verilen en büyük nimetlerdendir. Bu büyük lütuf, *adalet, ilim, hilm, mübuvvet, Kur'ân, İncil, Allah'a itaat, dinde fıkıh, gereğiyle amel, gereği gibi Allah'tan korkmak, anlayış, vera, akıl, söz ve filde isabet, Allah'ın emrine tabi olma ve tefekkür*¹³⁶ gibi; Allah'ın peygamberleri vasıtasıyla insanı muhatap aldığı günden bugüne kadar, ilahi ve insani boyutuyla düşünsel ve pratik olarak tüm birikimlerin orjinal ismidir. Bu kadar geniş kapsamlı değerlendirme ve yorumlardan dolayı hikmete din manası da verilmiştir. Çünkü yüzyıllar boyu insanı hem ferdi, hem de toplumsal boyutuyla derinlemesine etkilemiş, ahlaki, siyasi ve kültürel anlamda

¹³⁴ İbnül-Esir, Nihaye, I,419 ; İbn Manzûr, Lisân, II, 952; Fîrûzâbâdî, Besâir, II,487

¹³⁵ Tabâtabâî, el-Mizan, I, 15

¹³⁶ Fîrûzâbâdî, Besâir, II, 487

insanoğlunu ilahi bir maya ile yoğurmuş, insanoğlunun kaderini bütün boyutuyla etkilemiştir.¹³⁷

Hikmet, hangi kalıba girerse girsin, başlangıcı nerede olursa olsun, hangi millet bugüne taşırsa taşsın, kimin etkisi ağır basarsa bassın, bütün bunlar insani boyutta yerel ve geçici, mevsimlik değişim ve grnmlerdir. Çünkü o hiç bir zaman ilahi özünü kaybetmemiştir. Ve bu ilahi zn yeryüzüne taşıyıcıları ve ilk temsilcileri peygamberlerdir. Vahyin mübelliğ ve mübeyyini oldukları gibi, hikmetin de mübelliği ve mbeyyinedirler. Çünkü Hikmet ilahi kaynaklı olup Kur'ân'ı Kerim'de hikmetin peygamberlere verildiğini, peygamberlerin öğrettiğini ve hikmetle geldikleri özellikle vurgulanır.¹³⁸

Doğru ve meşru düşünme tarzı, ve onun pratiği vahye sımsıkı istinad ettiği sürece bir değer ve anlam kazanır. Ve islam düşüncesi bugndere kadar geldiyse ilahi vahiy ve hikmetten uzaklaşmamış olmasındandır. Bütün kültürel, sanatsal ve bilimsel mirası islam hikmeti olarak değerlendirdiğimizde peygamberlerin ve getirdikleri mesajın ne kadar önemli olduğu ortaya çıkar.¹³⁹

Peygamberler aldıkları kitab ve hikmet gereği toplumlarının önünde yalnızca pratik ve sosyal bir reformcu değil, ahlaki ve iktisadi bir ıslahatçı, suskun halk yığınlarının önüne düşen, zorba glere başkaldıran bir devrimci değil, bunların yanında toplumu ve bireylerini kültürel ve manevi anlamda hakikate ulaştırma çabasında olan birer rehberdirler. ağrıların deruni bir boyut kazanması kendilerine verilen ilim ve hikmetin gereğidir. Bu yönüyle peygamber aynı zamanda kendi toplumunun hakmidir. İrfan ve düşünce hayatını derinlemesine yönlendirmiş ve etkilemiştir.¹⁴⁰ Bu süreçte insanlar, ilahi öğretinin vasıflarını kazanacak bir potansiyel oldukları halde, bu nebevi önderlik ve eğitim olmayınca sapıklık içinde kalmışlardır. Bunun için islamda ilahi talim ve terbiye ve şahsiyetin olgunlaşması nebevidir. Nebevi tarih bize şahsiyetin ve toplumun terbiye ve ıslahının bilgi (marifet ve hikmet), örnek alma (aynileşme) ve amel (ibadet, zikir) olmak üzere üç boyutta geliştiğini gösterir.¹⁴¹

¹³⁷ Yahya, *İslamın Deruni Tezahürleri*, 177

¹³⁸ Blz: (2/129, 251; 3/48, 81; 43/63; 5/10)

¹³⁹ Bulaç, *Nübüvvetin Hikmet ve Felsefe zerindeki Etkisi*, 76

¹⁴⁰ Corbin Henry, *İslam Felsefesi Tarihi*, 107

¹⁴¹ Çamdibi, *Din Eğitimine Giriş*, 45-46

Saadet yani mutluluk pratik hikmet planında erdemli ahlaki kazanmakla ve teorik hikmet planında ise doğru görüşlere ulaşmakla elde edilebilir. Zaten Allah peygamberlerini bu iki gaye için göndermiştir. Gerek hakiki filozofların, gerekse peygamberlerin öğrettiği hikmet yaratılış gerçekliğini kendisiyle kavradığımız bilgidir. Bu alemdeki büyük küçük her hikmetin aslı peygamberlerdir.¹⁴² Onlar her dönemde geleceğe ışık tutan, her türlü ilahi sıfatların zuhur mahalli, tüm hikmeti üzerlerinde toplamış örnek insanlardı.¹⁴³ Onlar, insanlığı etkileme ve yönlendirme hareketinin ilahi tenzilin yüce insani merkezleridir. Sadece o merkezlerde insanlar hikmetin eğitim ve öğretiminden geçerler, bu konuda ilk bilge, hakim *Hz.Adem*'dir.

Peygamberler insanlığa önder ve örnek olmakla birlikte, Allah'la insan arasındaki bağın hikmet boyutunun da temsilcileridirler. Kur'ân hikmeti elçilere verdiğini ve onların insanları bu hikmetle eğittiğinden bahsederek şöyle buyurur: "Hakikaten Allah mü'minleri minnettar kıldı; zira içlerinde kendilerinden bir resul (elçi) ba's buyurdu (çıkartıp gönderdi), onlara Allah'ın ayetlerini okuyor, onları tezkiye ediyor, onlara *kitab* ve *hikmet* öğretiyor; halbuki bundan evvel açık bir dalal (sapkınlık, şaşkınlık) içinde idiler."¹⁴⁴ Bu büyük bir lütuftur.¹⁴⁵ Şeriatın güzelliklerini, sırlarını ve faydalarını öğreterek¹⁴⁶, sizler okuma yazma bilmezken, kitab ve yazıyı belletiyor. Her türlü hikmeti içine alan hukuk ilmi ve şartlarını, kanun koymadaki hikmeti, yüksek ahlaki, toplumun sırlarını, insanlığın menfaatini, dünya ve ahiret ilmini, kainat nizamında geçerli ve hükümler olan kanunları ve ilahi sünnetin sonucunu bunların tatbik ve uygulama şeklini sözlü ve fiili sünneti ile öğretiyor.¹⁴⁷

İlahi öğretinin tek temsilcileri olan peygamberler ve özelde peygamberimizin uygulamaları, keyfiyet itibariyle sünnet-uyulması tavsiye ve emredilen yol-olmakla birlikte; Kur'ân'da kitabla paralel ve kitabla birlikte hikmetin verilmişinden, inzalından, öğretiminden bahsedilmektedir. Acaba peygamberin sünneti uygulamaları hikmet kavramı içerisinde değerlendirilebilir mi? Bu yorum sadece peygamberimizi mi kapsar? Yoksa diğer peygamberlere de hikmet verildiğine göre

¹⁴² Kutluer, *Felsefe Tasavvuru*, 45, 47

¹⁴³ Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, 96

¹⁴⁴ Al-i İmran, 3/164; Bakara, 2/151; Cuma, 62/2

¹⁴⁵ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, V, 108

¹⁴⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, VII, 185

onların sünnetlerinin bağlayıcılığından da söz edilebilir mi? boyutu ve çerçevesi nasıl belirlenebilir? Yoksa hikmet apayrı bir vahiy, ilham veya yetenek midir? Tesbit edebilmenin ölçütü, kriteri nedir? Bu sorular daha da çoğaltılabilir. Ancak bu soruların cevablanabileceği yer veya etrafıca tartışılıp yorumlanabilecek yer hadis usulüdür. Burada sadece hikmetle ilişkisinden doğan sorulara cevap aramaya çalışacağız.

Hz.Peygamberin sünnetinin hikmet olduğu veya hikmetten kastedilenin Hz. Peygamberin sünneti olduğu anlayışı *Şafii* (204/820)'nin *Risale*'sinde yer alan ve *Şafii*'ye atfedilen şu pasaja dayanır: "*Şafii*, peygamberlere kitab ve hikmetin verilmesinden bahseden ayetleri¹⁴⁸ zikrettikten sonra şöyle bir açıklama yapmaktadır: "Allah Kitab'tan söz etmiştir ki, bunun karşılığı Kur'ân'dır. Hikmeti de anmıştır ki, kendisine ilmi bakımından saygı duyduğum biri : Hikmet Resulullah'ın sünnetidir, demektedir. Bu yaklaşımın Allah'ın ayetlerine daha uyum sağladığını sanıyorum. Yine de Allah bilir. Çünkü Kur'ân'dan hemen sonra hikmet anılmıştır. Allah insanlara kitabı ve hikmeti öğretmekle övünür. Allah bilir ya, hikmetin sünnetin dışında bir şey olduğunu söylemek mümkün değildir. Kitaba paralel bir anlamda anılmıştır. Allah'ın resuline boyun eğilmesini zorunlu kılmasının yanısıra, insanlara onun buyruklarına uymaları için de teşvik etmiştir. Allah'ın Rasulullah'a imanı kendisiyle imanla eşit değerlendirildiği için, Allah'ın kitabı ve Resulullah'ın sünnetinin dışında bir şeye bağımlı olunabilir demek, caiz değildir."¹⁴⁹

Taberi (310/923), Al-i İmran 164.ayetinde geçen hikmeti¹⁵⁰, *Razi* (606/1210), Ahzab 34.ayetinde geçen hikmeti¹⁵¹, *İbn Kesir* (774/1373), Bakara 151. ayetinde geçen hikmeti¹⁵², *Şevkani* (1250/1834), Ahzab 34.ayetinde geçen hikmeti¹⁵³, *Zemahşeri* (538/1143), Cuma 2.ayetinde geçen hikmeti¹⁵⁴, *Elmalılı* (1352/1942), Ahzab 34.ayetinde geçen hikmeti¹⁵⁵ sünnet olarak tefsir ederken, *Mevduği* (1979) ise Ahzab 34.ayetinde geçen hikmeti "Hz.Peygamberin insanlara öğrettiği bütün değerli

¹⁴⁷ Elmalılı, *Hak Dini*, I, 539

¹⁴⁸ Bakara, 2/129, 151, 231; Al-i İmran, 3/164; Nisa, 4/113; Ahzab, 33/34; Cuma, 62/2

¹⁴⁹ Şafii, *Risâle*, 45

¹⁵⁰ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, IV, 108

¹⁵¹ Râzi, *Mefâtihu'l-ğayb*, XXV, 210

¹⁵² İbn Kesir, *Tefsîrü'l-Kur'ân*, I, 201, I, 433, I, 568

¹⁵³ Şevkânî, *Fethu'l-kadir*, IV, 280

¹⁵⁴ Zemahşerî, *Keşşâf*, IV, 102

¹⁵⁵ Elmalılı, *Hak Dini*, VI, 3893

şeyleri kapsayan geniş anlamalı bir kelimedir."¹⁵⁶ diye tefsir etmektedir. Bu açıklamalar hikmetin sadece sünnet olduğu anlamına gelmemektedir. Çünkü hikmetle ilgili ayetlerden sadece Ahzab 34.ayetinde geçen hikmet kelimesinin manası üzerinde bir yoğunluk sözkonusudur. Müfessirler hikmetin geçtiği diğer ayetlerin anlamları üzerinde de yorum yapmışlardır. Fakat farklı görüşler zikretmişlerdir.

Şafii'nin zikrettiği ayetlerde ortaya çıkan tablo şöyle özetlenebilir:

a-Hz.Peygamber'in fonksiyonu sadece Kitab'ın metnini insanlara ulaştırmaktan ibaret olmayıp, Kitab yanında *Hikmeti* veya *bilmediklerini* insanlara öğretmek, onları kötülüklerden arındırmak da onun görevleri arasındadır.

b-Yine Hz.Peygamber'in görevi sadece "nakil-tebliğ" değil, aynı zamanda tebliğ ettiğini öğretmektir.

Onun okuduğu ayetler Kur'an ayetleri olduğuna göre; hikmetin, Kur'an dışında bir şey olması gerektiği ilk anda akla gelmektedir. Burada hikmete farklı bir yorum getirilse bile, Hz.Peygamber'in ayetler dışında başka bir şeyler öğrettiği gerçeğini ortadan kaldırmaz. Bu gerçeği sünnet çerçevesinde değerlendirmek en doğal olanıdır.¹⁵⁷ Ancak Şafii'nin başkasından naklettiği ve kendisinin de benimsediği görüşü sanki sünnetin başka bir vahiy gibi indirildiği izlenimini vermektedir. Halbuki böyle bir şeyin ispatlanması zordur. Bu yaklaşım sünnetin tümünün vahiy mahsulü olduğu anlayışını getirir, bu da bir iddiadan öteye gidemez, ancak tamamen dışında olduğu ve sıradan bir yaşamın ürünü olduğu da söylenemez.

Zikredilen ayetler çerçevesinde hikmet'in sünnet olduğu görüşü -özellikle Ahzab 34. ayet- tamamen yanlış bir görüş değildir. Ancak eksiktir, çünkü hikmet sünnetle sınırlandırılmaz.¹⁵⁸ Rasulullah'ın sünneti bir bütün olarak ele alındığı zaman -subut keyfiyeti ayrı-en alt düzeyde vahyin onayını almış, "*Takriri Vahiy*" diye niteleyebileceğimiz bir davranışlar bütünüdür. Kur'an'ın açılımıdır ve içinde hikmeti de saklı tutmaktadır.¹⁵⁹ Fakat hikmet'in verilmesi, indirilmesi sadece son peygamber Hz.Muhammed (a.s)'le sınırlı değildir. Çünkü Kur'an başka peygamber ve insanlara

¹⁵⁶ Mevdudi, *Tefhim*, IV, 373; Ayrıca Reşid Rıza Muhammed Abdüh'un (üstad) hikmeti sünnet olarak tanımladığını ifade ediyor. (*Menar*, I, 472)

¹⁵⁷ Kırbasoğlu, *İslam Düşüncesinde Sünnet*, 180

¹⁵⁸ Kırbasoğlu, *İslam Düşüncesinde Sünnet*, 225

¹⁵⁹ Erdoğan, *Akıl Vahiy Dengesi Açısından Sünnet*, 266

hikmet verdiğinden bahsederek; "İsa'ya kitabı ve hikmeti"¹⁶⁰, Davud'a hükümlerlik ve hikmet¹⁶¹, İbrahim ailesine kitab ve hikmet¹⁶², tüm peygamberlere¹⁶³, Lokman'a hikmet¹⁶⁴ ve insanlardan dilediğine hikmet verdiğini¹⁶⁵ ve bunun büyük bir hayır olduğu açıklanır. Demek ki hikmet bir peygamberin veya peygamberlerin sünneti ile sınırlı değildir, bütün bir insanlığın durumu ile ilgilidir.

Sonuç olarak hikmetin en emin temsilcileri olan nebiler kitabı alıp öğretilerinin yanısıra, hikmeti de alıp öğretmişlerdir. Bu nebileri pratik bir arıtma olan tezkiyeye götürmüştür. Nebilerin taşıdığı hikmet, sadece öğüt üretmede başarılı olan bir öğüt değil, insanı elinden tutup bir aksiyonun, hareketin içine çekerek oluşum seyrine dahil eden bir hikmettir.¹⁶⁶

Nebiler, vahyin sunduğu mantalite, meleke, feraset ve ilham ile ilahi kitabın paralelinde, fakat onun verileri dışında bir takım değerlerde üretmek topluluklarını ıslah etmeleri, bunlar da genel anlamda hikmettir. Yaratıcı bir benliğin büyüklüğü ve en büyük nasibi hikmettir. Bu nasib bakımından nebiler bir numarada yer alırlar.¹⁶⁷ Hz.Peygamber'in ehli-beyti de bu hikmet nasibi ile seçkinleşen bir kadrodur.¹⁶⁸ Peygamberler aldıkları kitab ve hikmet sayesinde neyi nasıl yapacağını bilen, doğru olan ve doğru yolda yürüyen, ince ve derin kavrayışlı, mücadelelerinde başarılı şahsiyetler olarak¹⁶⁹ insanlığa önderlik etmişlerdir.

4-İnsan

Alemlerin Rabbi, Yaratıcısı, Maliki ve Hakimi, insanı yaratmış ve onu öğrenme, konuşma, anlama ve doğruyu yanlıştan, iyiyi kötüden ayırma melekeleriyle donatmıştır. Ona seçme, istediğini yapma özgürlüğü vermiştir.¹⁷⁰ Ayrıca insanı bu özellikleri ile başbaşa başıboş bırakmamıştır. İnsanı kendi mülkünde kendisine ibadet edilmesi için yarattığını bildirmiş ve ibadet yollarını da bildirmiştir. Bu ibadet yollarını

¹⁶⁰ Al-i İmran, 3/48; Zuhuf, 43/63; Maide, 5/110

¹⁶¹ Bakara, 2/251; Sad, 38/18-20

¹⁶² Nisa, 5/54

¹⁶³ Al-i İmran, 3/81

¹⁶⁴ Lokman, 31/12

¹⁶⁵ Bakara, 2/269

¹⁶⁶ Bkz: 2/129,153,231; 3/164; 62/2

¹⁶⁷ Öztürk, Kavramlar, 186

¹⁶⁸ Ahzab, 33/34

¹⁶⁹ Tüccar, Fethu'r-Rahmân Tefsîr, 1, 323

öğretirken cehaletten kaynaklanabilecek şaşmaları önlemek için kitab gönderip okumalarını, öğrenip gereğini yerine getirmelerini tavsiye etmiştir. Bu ayetleri okumak için onları akılla donatmıştır. Okunacak ayetler üç kategoride değerlendirilmiştir. Afaki, enfüsi ve kitabi ayetler veya başka bir deyişle kitab, kainat ve insan ayetini aklen okuyabilmesi için imkanlar hazırlamıştır. Dünya ve içindekileri insanın emrine musahhar kılarak, insanı orada hakimiyet sahibi ilan etmiştir.¹⁷¹ İnsanın kendi kendisiyle ve varlıkla barış içerisinde yaşayabilmesi için elçiler göndermiştir. Beraberinde kitab ve hikmeti indirerek, elçi vefat ettikten sonra, elçinin izinden sapmamak ve hak ve adaletle hükmetmeleri için yollarını açmıştır.¹⁷²

Ancak insanı irade ve hareketinde serbest bırakarak ileri süreceği tüm mazeretleri ortadan kaldırmıştır. Herhangi bir yola zorla yöneltme sözkonusu olmamıştır. Allah gönderdiği kitab ve hikmete göre doğru ile yanlış, hak ile batıl, çirkin ile güzel, faydalı ile faydasız, gayeli ile abesi ortaya koymuştur.¹⁷³ Kur'an'ın konusu insan, hitabı insana, tüm mesajı insan içindir. Getirdiği perspektifte insanı iki şekilde değerlendirir: Mü'min, kafir; inanan, inkar eden; şükreden, nankör; alim, cahil; hakim, sefi; hidayete eren, sapık v.b. Bir sıfatın olduğu yerde diğer sıfatın yokluğu gerekir. Araştırmamız çerçevesinde ikinci kategoride gösterilen yozlaşmış, sefi, nankör insanın özelliklerini bir kenara bırakıp; mü'min, hakim, şükreden ve varlığının bilincinde olan insanın hikmeti elde etme yolunda kitab nasıl bir yol gösteriyor veya hikmet bilinci nasıl oluşur, ne tür özelliklerden bize ışıklar gönderiyor, kısaca onlar üzerinde durup, niteliğini araştırmaya çalışacağız.

Hikmeti elde etmek için iyi ile kötüyü birbirinden ayırıp, herşeyi layık olduğu yere koymak gerekir. Bunu yapabilmenin ölçütü ise eşya veya varlık hakkında sıhhatli bir bilgiye sahip olmak gerekir. Bu sıhhatli bilgiyi elde etmek için, düşünmek, tefekkür, akletmek ve derinlemesine okumak lazım gelir. Kur'an, böyle düşünen ve hikmeti elde eden, herşeyin üstesinden gelen ve diğer insanlar içerisinde öne çıkmış, kendisini kanıtlamış şahsiyetlerden bahseder. Bu özelliklere sahip olan insanları çeşitli

¹⁷⁰ Mevdudi, Tefhim, I, 9

¹⁷¹ Bakara, 2/29

¹⁷² Bakara, 2/213, 269

¹⁷³ Beled, 90/8-10; Şems, 91/8-10; Şura, 42/7-8,52

vasıflarla ifade eder. Bu ifadeler üzerinde kısaca duracağız. Hikmet ehli bu şahsiyetlerin ne tür özellikleri vardır, onları açıklamaya çalışacağız.

a-Ulül-Elbab: **Lübb** kelimesi doğru düşünmeyi ifade eden kelimelerdendir.¹⁷⁴ Lübb, sözlükte "bir şeyin özü, hakikatı, ondan sızan halis kısım"¹⁷⁵ manasında aklın her tür şaibe ve karışıklıktan arınmış halis halini ifade etmek için kullanılır.¹⁷⁶ *Cürcânî* (816/1413) bu özelliği göz önünde bulundurarak lübbü "*Evham ve tahayyülat* kılıflarından arınmış kutsi bir nur ile aydınlanmış akıl" diye tanımlamıştır.¹⁷⁷ Ceviz, badem gibi meyvelerin iç kısmına lübb denildiği gibi, insanın özünü akıl teşkil ettiğinden lübb denilmiştir. Ancak lübb kelimesi akıldan daha özel bir özelliğe sahiptir. Her lübb akıl olabilir, ama her akıl lübb değildir.¹⁷⁸

Lübb kelimesi Kur'ân'ı Kerim'de 16 yerde geçmektedir. Hepsinde *Ulul-Elbab* şeklinde çoğul kullanılmaktadır.¹⁷⁹ *Taberî* (310/923) ulu'l-elbabı Allah'ın verdiği öğüdü anlayıp, ibret alan akıl sahipleridir. Emir ve nehiyleri idrak edip verdiği haberlerden ibret alıp faydalanan kimselerdir.¹⁸⁰ *Fahreddin Razi* (606/1210), ulu'l elbabı kamil akıl sahipleri olarak tefsir ettikten sonra, bunların Kur'ân'ı anlama hususunda akıllarını kullandıklarını kaydeder.¹⁸¹ *Kasımî* (1332/1914), temiz akıl sahipleri ki, onlar zann ve vehmin örtüsünü kaldırarak araştıran, ilimde derinleşmiş ve zahiri de bu şekilde etkileyen kimselerdir.¹⁸² *Mevdudî* (1979), ise ulu'l-elbabı dünya hayatının çekiciliklerinin kendilerine Allah'ı unutturmadığı kimseler¹⁸³ olarak değerlendiriyor.

Temiz akıl sahipleri hem dini hem de dünyevi bilgiyi birleştirip aydınlanan kimselerdir. Dini bilgi insanın iç dünyasını aydınlatırken, müsbet ilim ise dış dünyasını

¹⁷⁴ Zeccâc, *Meânîl Kur'ân*, I, 351

¹⁷⁵ İsfahânî, *Müfredât*, 447; İbn Manzûr, *Lisân*, V, 3979

¹⁷⁶ İsfahânî, *Müfredât*, 447

¹⁷⁷ Cürcânî, *Ta'rîfât*, 204

¹⁷⁸ İsfahânî, *Müfredât*, 447; İbn Manzûr, *Lisân*, V, 3979

¹⁷⁹ Abdalbaki, *Mu'cem*, 644

¹⁸⁰ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, III, 61

¹⁸¹ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, VII, 155

¹⁸² Kasımî, *Tefsîru'l-Kasımî*, XIV, 5131

¹⁸³ Mevdudî, *Tefhim*, V, 101

aydınlatır.¹⁸⁴ Kur'ân bu anlayışa sahip olan ve bu uğurda mücadele edenleri, temiz akıl sahibi ilan ederek, zihni kirleten tüm pisliklerden rafine olmuş akıllara sahip olanların düşünüp ibret alabileceklerini¹⁸⁵, bilgin kimselerin gereği gibi Allah'a saygı¹⁸⁶ gösterebileceklerini ifade ediyor. *Elmalılı* (1352/1942), ulu'l-elbab'ın özelliklerini Rad suresinin 19-22. ayetlerinde zikredilen vasıfları maddeleştirerek şöyle bir tasnif yapıyor:

a-"Allah'a (verdikleri sözü) ahidini ifa ederler." Araf 172'de zikredilen Allah'ı rabb olarak kabul etme sözünü bozmazlar.

b-Allah'ın riayet etmelerini istediği hukuka riayet ederler. Bu hukuk akraba, mü'min, komşu ve tüm insanların bütün haklarını gözetirler, onların hiç bir şeylerine tecavüz etmezler.

c-Allah'tan korkarlar (haşyet) gazabından sakınırlar, masiyetten çekinirler.

d-Kötü hesaptan korkarlar. Bu hesaptan önce nefislerini murakabe ve muhasebe eder dururlar.

e-Rablerinin rıza ve cemaline ermek için sabrederler. Halka karşı ne gösteriş ne de gönüllerinde zinet ve iftihar hissi beslemeyerek, Allah rızası için zahmetlere katlanarak, hak yolunda sabır ve sebat ederler.

f-Namazı ikame ederler.

g-Kendilerine nasib ettiğimiz rızıklardan gizli ve açık infak ederler.

h-Ve kötülüğü iyilikle defederler. Çünkü Fussilet suresinde¹⁸⁷ böyle bir tavır, Allah tarafından övülen ve ecri de Allah'a ait olan bir davranış olarak takdim edilmektedir.¹⁸⁸

Bu ayetlerde zikredilen hal ve hareketi düşünecek, layık ile ibadet edecek ancak ulu'l-elbab'tır. Ulu'l-elbab akli bir düşünce ile birlikte benliğine işlemiş, ahlak haline getirilmiş bir davranıştır. Netice olarak hikmete ermenin kaynağı tezekkürdür. Bu da temiz akıl, temiz kalb ile olur. Allah'ın verdiği akli şehvetlere ve şeytanın vesveselerine kapıranlar enfusi ve afaki ayetleri tefekkür ve tezekkürden mahrumdurlar. Bunu yapmayanlar hikmete eremezler. Hikmet yolunda yürümek özleri

¹⁸⁴ Ateş, *Çağdaş Tefsir*, I, 468

¹⁸⁵ Zümer, 39/9

¹⁸⁶ Fatır, 35/28

¹⁸⁷ Fussilet, 41/34-35

¹⁸⁸ Elmalılı, *Hak Dini*, IV, 2978-2979

temiz, en iyiyi tercih etme melekesine sahip olanların işidir.¹⁸⁹ Kendisine hikmet ve kitab verilen ise, geçmiş kitaplarda bulunan tüm güzel bilgileri almış demektir.¹⁹⁰ En büyük hikmet Kur'ân'ın hikmetidir. O da üzerinde düşünerek, tefekkür ederek elde edilir. Ondan sonra nebevi hikmettir. Onu da, Hz.Peygamber Kur'ân'ı nasıl ahlak haline getirip yaşadıysa, o şekilde yaşamakla elde edilir. Diğer hikmetler amacına uygun tefekkür, tezekkür ve çabayla elde edilir.

b-Rasihun Fi'l-İlm: *Raseha* bir şeyin içine iyice yerleşip sağlamlaşmak anlamına gelmektedir.¹⁹¹ İstilahi anlamda rasih, ilimde kesinliğe ulaşmış olan ve kendisine hiç bir şüphenin arız olmadığı kimsedir.¹⁹² *Taberi* (310/923)'ye göre ilimde rasih olanlar; ilmin inceliklerine vukufiyet kazanmış, bilgilerine ve ilimlerine hiç bir şüphe ve karışıklık bulaşmayacak derecede iyice belleyip hıfzetmiş olan kimselerdir.¹⁹³ *Razi* (606/1210) ise ilimde rasih olan, yakini ve kati deliller ile Allah'ın zat ve sıfatlarını bilen kimsedir¹⁹⁴ diye açıklamıştır.

Onun batıl ve anlamsız şeyler söylemediğine inanan kimselerdir. Onlar Kur'ân'dan ayetler duyup, kati deliller de onun zahirinin murad edilmesinin caiz olmadığına, aksine bundan muradın zahiri manadan başka bir mana olduğuna delalet edip, sonra onlar bunun manasının ne olduğunu, tayinini Allah'ın ilmine havale edip ve bu mananın, her ne olursa olsun, kesinlikle hak ve gerçek olduğuna kati olarak hükmettiklerinde...İşte Allah'ı bilme hususunda derinleşmiş olanlar bunlar olmuş olurlar.¹⁹⁵ *Elmalılı* (1352/1942), ilimde rusuhu bulunanları, eğilmez, eğrilikten hoşlanmaz, ilim(yolun)de güçlü, bildiğini bilmediğini seçebilen, malumatıyla meçhulâtını mümkün mertebe halle kadirdirler.¹⁹⁶ *Suhreverdi* (632/1234) rasihi "sözden tam anlaşılması gerekeni anlayamayanlardır."¹⁹⁷ diye tanımlar.

¹⁸⁹ Elmalılı, *Hak Dini*, II, 914

¹⁹⁰ Kurtubî, *el-Câmî'*, III, 330

¹⁹¹ İsfahânî, *Müfredât*, 195; İbn Manzûr, *Lisân*, III, 1640; Fîruzâbâdî, *Kâmûs*, I, 514

¹⁹² İsfahânî, *Müfredât*, 195

¹⁹³ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, III, 123

¹⁹⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, VII, 155

¹⁹⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, VII, 153-154

¹⁹⁶ Elmalılı, *Hak Dini*, II, 1044

¹⁹⁷ Suhreverdi, *Avârifü'l-Meârif*, 45

Kurtubi (671/1273)'nin nakline göre hocalarından *Ebul Abbas*'ın rasihunun tevili bilenler olduğunu; eğer herkesin bilebileceği muhkem lafızlardan fazla bir şey bilemeyeceklersè rasih olmaları neyi ifade eder ki ? Müteşabihatın farklı farklı olduğunu, Kıyamet gibi Allah'ın kendisine bıraktığı müteşabihatın dışında rasihlerin bazı müteşabihleri bilebileceğini ifade etmiştir.¹⁹⁸

Ebu Derda'dan nakledildiğine göre Hz.Peygambere sorulan soruya verdiği cevapta, Resulallah rasih "Yeminini tutan, sözü doğru, kalbi istikamet üzere, karnına haram lokma girmeyen ve namusunu koruyan kimse, işte o ilimde rasih kimse" diye vasfetmiştir.¹⁹⁹

Netice olarak ortaya çıkan ortak tanım; *rasihun, ahlaki ve ilmi yeterlilik ve meziyetlerle donanmış olan, kesinlik ifade eden delillerle doğru sonuçlara gitmeyi amaç edinen, bütün say'ü gayretini sarfettikten sonra, yine işin hakikatını Allah'a havale eden, muhkemin de müteşabihin de Kur'ân'da bulunmuş hikmetlerini hep düşünen (tezekkür), bütün bu çabaları esnasında devamlı olarak "Ey Rabbimiz ! Bizi hidayete erdirdikten sonra kalplerimizi sapıtma"²⁰⁰ diye dua eden abid aydımlardır.201 Bu bilginlerin ehli kitab bilgini olduğunu ve kitaptan maksat da daha önce inmiş kutsal kitaplar olduğunu iddia edenler de vardır.²⁰²*

Rasihun; kitab üzerine bir takım spekülasyonların yapılarak mevcut otoritelerin siyasi hakimiyetlerini meşrulaştırma çabalarına katılarak kalpların kaydığı fitnenin ve şirkin yayılmasına zemin hazırlandığı çalışmalardan uzak duran kimselerdir. İlimde sağlamlaşmış kudret ve güç kazanmış, ayaklarının kaydığı yerlerde ve anlayışların acze düştüğü veya korkuların kalpleri sardığı bir ortamda sarsılmayan kimselerdir.²⁰³ Demek ki hikmete ermek için sadece bilgide yeterlilik ölçü değildir. Bilgiyi iç bilinç haline getirmiş, ibadet bilinci ile mücadele edip, hakka isabet için, dua eden, erdemli bilginler ancak hikmete erişebilirler. Korunması da ancak böyle mümkündür. Bilgiyi sadece Allah rızasına ermek ve kullara faydalı olmak için kullanırlar.

¹⁹⁸ Kurtubî, *el-Câmi'*, IV, 18

¹⁹⁹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, III, 123

²⁰⁰ Al-i İmran, 3/8

²⁰¹ Kılıç, *Sembolik Dil*, 24

²⁰² Ateş, *Çağdaş Tefsîr*, (29/45-49; 13/36-37'ye dayanarak)

c-Ulû'l-İlim: İlim kavramının önemi üzerinde daha önce durmuştuk. Hikmetin tanımında da ifade ettiğimiz gibi, hikmet ilimdir. Ancak ilmin her çeşidi hikmet değildir. Allah Teala Kur'ân'da ilim sahiplerinin derecelerini beyan ederek önemini insana açıklamıştır. İlim, varlığın sırrını çözmede , gönderilen vahyin anlaşılmasında ve rehberliğinde büyük bir fonksiyona sahiptir. Ayrıca Kur'ân ilmi sözlük anlamında, Allah'ın bilgisi anlamında, vahyin getirdiği bilgi ve mü'minin vahiy yardımıyla elde ettiği imani bilgi anlamında kullanılmıştır.²⁰⁴

Allah Kur'ân'ı bir ilim üzere indirmiş²⁰⁵, vahyi ilim olarak nitelendirmiş²⁰⁶, kendisini alim ve ilmiyle herşeyi kuşattığını²⁰⁷, varlıkta hiç bir şeyin ilimsiz oluşmadığını bildirmiştir. Bundan dolayı Allah bilenlerle bilmeyenleri²⁰⁸ bir tutmamış, en çok bilginlerin Allah'tan korkacaklarını ve saygı duyacaklarını²⁰⁹ belirterek ayrıcalıklı konumu ortaya çıkmıştır. Kur'ân nazarında bilgin Allah'ın birliğini kati delillerle bilen kimsedir.²¹⁰ İlimin bu özelliği olması alimi diğer insanlardan ayırmaktadır. Çünkü alim aynı zamanda elde ettiği bilgiyle uygun bir yaşam tarzı çizen kimsedir. Bilgi, zihni birtakım teoriler değildir. Bundan dolayı Allah, meleklerden sonra ilim sahiplerinin Allah'tan başka ilah olmadığına şahadet ettiklerini buyurarak²¹¹ diğer insanlar içerisinde payelerini yükseltmiştir. Bunların şahitliği sıradan, zanna, vehme dayalı bir şahitlik değildir. Bilgiye, delile ve metodolojik bir düşünceye dayalıdır.

Ehli ilimden görünüp, adalet ve hakkaniyet ölçülerinden sapan, adaleti ayakta tutmayanların şahadet etmemelerinin bir önemi yoktur.²¹² Çünkü ilim sahibi olmanın şartı adaleti, hakkı ayakta tutup şahadet etmektir. Onlar bu tavırlarıyla topluma önderlik ederler. Hz.Peygamber bu konuda şöyle buyurur : "Alimler gökteki

²⁰³ Âlûsî, Rûhu'l-me'ânî, III, 136

²⁰⁴ Açıkgenç Alparslan, Kur'ân'da 'İlim' Kavramı, 9

²⁰⁵ Nisa, 4/166

²⁰⁶ Bakara, 2/120, 145; Al-i İmran, 61

²⁰⁷ Enam, 6/80; Ra'd, 13/8-10; İbrahim, 14/38

²⁰⁸ Zümer, 39/9

²⁰⁹ Fatır, 35/28

²¹⁰ Râzî, Mefâtihu'l-ğayb, VII, 177

²¹¹ Al-i İmran, 3/18

²¹² Elmalılı, Hak Dini, II, 1059

yıldızlar gibidir. Yıldızlar nasıl ki karanlıkta yol gösterirse, onlar da yeryüzünde rehberdirler."²¹³ "Alimler peygamberlerin varisidirler."²¹⁴

Netice olarak, en büyük hikmet olan Kur'ân'a ve O'nu gönderenin birliğine şahadet en büyük hikmettir. Çünkü en büyük bilgi ile en güzel eylem gerçekleştirilmiş olur. Hikmet eşyayı; yaratımı en güzel bilgi ile tanımak ve ona uygun isabetli karar ve davranıştır.

d-Ulû'n-Nüha: Nuha nuhyenin cemisi olup akıl manasındadır.²¹⁵ Ulun-Nuha akıl sahipleri demektir. Kur'ân'ı Kerim'de iki yerde kullanılmıştır. *Taberi* (310/923) "Delil, tefekkür ve tedebbür sahibi olup ibret alan kimseler olarak"²¹⁶ açıklıyor. *Razi* (606/1210) "Biz onlardan evvel nice nesilleri helak ettik. Bu onları hidayete sevketmedi mi ? Halbuki kendileri de onların yollarında yürüyüp duruyorlar. Bunda selim akıl sahipleri için elbette ibret verici ayetler vardır."²¹⁷ ayetinin tefsirinde, nuha veya nehy aklın meziyetine delalet eder. Çünkü nehy (bir şeyden geri durdurma) sayesinde kötülükten vazgeçen akıllı kimseler için geçerlidir. Bazıları *ehlül-vera*, *ehlut-takva* tabiri de kullanmışlardır.²¹⁸ *İbn Kesir* (774/1373) "Yeryüzünde gezmediler mi ki düşünebilecekleri kalbleri, işitecekleri kulakları olsun. Zira gözler kör olmaz; fakat (asıl) göğüslerdeki kalbler kör olur."²¹⁹ Bugün yurtlarında dolaştıkları nice kuşakları daha önce helak etmiş olmamız, hala onları yola getirmede mi! Şüphesiz bunda ibretler vardır, işitmiyorlar mı ?"²²⁰ ayetlerini zikrettikten sonra bu uyarıyı gözardı etmeden, bunları düşünen sağduyu sahipleri ve mustakim bir kalbe sahip olanlar diye tanımlamaktadır.²²¹ *Kasımî* (1332/1914)'de Hac,22/46' yı delil getirerek selim akıl sahipleri diye kayıdetmektedir.²²² *İbn Aşur* (1973), aklın *muha* diye isimlendirilmesinin sebebi, helaka vesile olabilecek kötü işlerden alıkoyması ve son

²¹³ İbn Hanbel, *Müsned*, III, 157

²¹⁴ Buhârî, I, 28

²¹⁵ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, V, 131

²¹⁶ Taberi, *Câmi'u'l-beyân*, XVI, 133

²¹⁷ Taha, 20/128

²¹⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, XXII, 114

²¹⁹ Hac, 22/46

²²⁰ Secde, 32/28

²²¹ İbn Kesir, *Tefsîrü'l-Kur'ân*, III, 214; III, 197

²²² Kasımî, *Tefsîr*, XI, 4232

vermesidir.²²³ *Mevdudi* (1979) akıllarını hakkı bulmak için kullananlar²²⁴ diye, *Elmalılı* (1352/1942) ise, batıla ve kötü şeylere uymaktan sakındıran bir akla sahip olanlar²²⁵ diye yorumluyor.

Sonuç olarak her türlü akli melekeyi iyi bir şekilde kullanıp, geçmiş olaylar ve cereyan eden hadiseler üzerinde tefekkür ve teemmül edip, ona uygun bir düşünce elde eden ve meşru bir hayat tarzı ortaya koyan insanlar bu kötü sonuçtan sakınabilirler. Kevni ayetleri böyle tefekkür edenler, Allah'ın dış dünyada (afakta) yarattığı hikmeti elde ederler. O hikmete uygun olgunluk elde ederler.

e-Ulû'l-Ebsar: *Ebsar* kelimesi hem duyu organı olan gözün görmesi, hemde kalbi (manevi) bir görme diyebileceğimiz, zahirin arka planında, özünde saklı olan, görmeyi ifade eder.²²⁶ Bu görme işlemi derinlemesine varlığı okuma olduğu gibi, iç bakış ve sezgi olarak da ifade edilebilir.²²⁷ *İsfahânî* (502/1108), kalbin idrak etme, görme kuvveti²²⁸ olarak açıklar. *Cürcânî* (816/1413) ise, kutsal nur ile nurlanmış kalbin kuvvetidir ki, kalb bu kuvvetle eşyanın hakikatlarını ve içlerini, beden gözünün eşyanın suretlerini ve dış yüzlerini gördüğü gibi görür.²²⁹

Tanımlardan anlaşılan şey, duyular üstü bir görmeyi, bir yakalayış tarzını ifade eder. Eşyanın dış yüzünü baktığı anda, onu tüm boyutları ile kestirir ve eşya görünmeyen yüzü ile de zihinde idrak edilir.

Kur'ân'ı Kerim de manevi körlüğün zıddı olarak²³⁰ kullanılır. İnsanların gerçekleri görmelerine ışık tuttuğu için Kur'ân ayetlerine de **besair** (basiretler) denilmiştir.²³¹ Kur'ân küfür nifak ehli için basiretsiz, basireti bağlanmış kimseler²³² bakar körler²³³ sayar. Bu kelime hem Allah hem de insanlar için kullanılır. Hz.Peygamber (a.s)'in dilinde "*De ki: İşte yolum. Ben basiret üzere Allah'a davet*

²²³ İbn Âşûr, *Tefsîrû't-Tahrîr*, XVI, 240

²²⁴ Mevdudi, *Tefhim*, III, 229, 261

²²⁵ Elmalılı, *Hak Dini*, V, 3324; Havva, *el-Esas*, IX, 51

²²⁶ İbn Manzûr, *Lisân*, I, 290-291; Fîruzâbâdî, *Kâmûs*, I, 700-701

²²⁷ Lahbabi, *İslam Şahsiyeciliği*, 29

²²⁸ İsfahânî, *Müfradat*, 49

²²⁹ Cürcânî, *Ta'rîfât*, 60

²³⁰ Bkz. 6/50, 104; 11/24; 17/72

²³¹ Uludağ, "basiret" md., *DİA*, V, 103; Bkz. 7/203; 28/43

²³² Bkz. 2/18; 7/179

ederim ve bana tabi olanlar..."²³⁴ ayette insanlar içerisinde en büyük basirete vahyi alan peygamber (a.s)'ın sahip olduğu ve eğer mü'minler de rasulleri takip ederlerse davetlerinde basiret üzere olurlar. Yani araştırarak bir bilgi üzere davet ederler.²³⁵

Ulul-Ebsar tabiri ise hislerine kapılmayan, nefislerini günahlarla kirliletmeyen, maddi ve manevi hakikatları olduğu gibi gören kimselerdir. *İbn Abbas*, *Ulul-ebzar*'ı ince akıl, fikir ve basiret sahipleri²³⁶ şeklinde tefsir ediyor. Mü'minlerin Bedir'de kafirleri yenmesi anlatılarak "*Bunda ulul-ebzar için ibretler vardır...*"²³⁷, gece ile gündüzün birbirini takip etmesini anlatarak "*Bunlarda gözü olanlar için ibretler vardır.*"²³⁸ Ey akıl sahipleri indirilenleri, sebepleri teemmül edin²³⁹

Netice olarak, ilmi ve ahlaki olgunluğa erişmiş, her şeyi hakikati üzere gören *ulul-ebzar*, kendisini, çevresini, geçmişini de iyi tahlil edebilen ve öğüt alabilen kimsedir. Basiretli olabilmenin şartı ise gönderilen basiretleri gücü nisbetince derinlemesine okuyup, okumaya uygun ibadet ve yaşam ortamı oluşturabilmektir. Kur'an'ın kendisini hem basiretler, hemde hikmet diye ifade etmesi, insana rehberliğindeki ortak amacı gösteriyor.

f-Mütesevvimun: *Veseme* fiili sözlükte damgalamak, işaretlemek, nişan koymak manalarına gelir.²⁴⁰ *Tevesseme* ise tahayyül etmek, iyice düşünmek, ibret almak, iyi bilmek ve öğüt almak manalarına²⁴¹ gelir. *Tevesüm* masdarı, *Zekânet* (isabetli ve doğru zan), *Fitnat* (anlayış, maharet), *Firaset* (işin iç yüzüne vakıf olma) manalarına da gelir.²⁴² Sözlük manalarından çıkan ortak mana iyice düşünerek bir şeyin hakikatine nüfuz etmektir. Bu nüfuzdan dolayı sanki onun üzerinde iz bırakıyor gibi bir tesir sözkonusudur.

²³³ Araf, 7/197

²³⁴ Yusuf, 12/108

²³⁵ İsfahâni, Müfredât, 49

²³⁶ Râzi, Mefâtihu'l-ğayb, XXIX, 149

²³⁷ Al-i İmran, 3/13

²³⁸ Nur, 24/44

²³⁹ Neseî, Medârik, II, 1141

²⁴⁰ İsfahâni, Müfredât, 524 ; İbn Manzûr, Lisân, VI, 4838; Firuzâbâdi, Kâmûs, IV, 263

²⁴¹ Firuzâbâdi, Besâir, V, 218, Kâmûs, IV, 263

²⁴² İsfahâni, Müfredât, 524; Firuzâbâdi Besâir V 218

Teveessüm kelimesi Kur'ân'ı Kerim'de sadece bir yerde ismi fail şeklinde geçmektedir. Ayette *Lut* (a.s)'ın kavminin azgınlaşması sonucu gelen azabın "elbete fikri feraseti olanlar için ibretler vardır."²⁴³ buyurulmaktadır.

Taberi (310/923) ayette geçen el-Mütevessimin kelimesini *Mücahid* (103/721)'in *Müteferris* (feraset ehli), *İbn Abbas* (68/687) ve *Dahhak* (105/723) nazar sahibi, *Katade* (117/735) ibret alan, *İbn Zeyd* (100/718) mütefekkir²⁴⁴ manasını verdiğini kaydediyor. *Taberi* (310/923) bu ayetin firaset konusunda temel bir delil olduğunu belirtir. Ve Hz.Peygamber'in "*Mü'minin firasetinden sakının, çünkü o Allah'ın nuru ile bakar.*"²⁴⁵ buyurduğunu, daha sonra "*Bunda işaretten anlayanlara (nice) ibretler vardır.*"²⁴⁶ ayetini okuduğunu belirtiyor.²⁴⁷

İbn Kesir (774/1373) de *İbn Cerir et-Taberi* (310/923) ile aynı şeyleri tekrar eder.²⁴⁸ *Zemahşeri* (538/1143) ise bir şeyin hakikatına nüfuz edinceye kadar düşünen, araştıran, delillerle işin mahiyetini kavrayanlar olarak tefsir etmektedir.²⁴⁹

Razi (606/1210), alimlerin firaset ehli, tahkiki bakışla bakanlar, tefekkür edip, inceden inceye düşünenler, ibret alanlar, basiret sahibi gibi manalar verdiklerini kaydettikten sonra *Zeccac*'ın şu yorumuna yer veriyor: "bu kelimenin Arapçadaki hakiki manası bakış ve incelemelerinde son derece ciddi ve sebatlı olup, eşyanın (herşeyin) alametini, vasfını ve özelliğini bilen kimselerdir." der. *Razi* (606/1210) ise mütevessimi eşyanın hakikatına delalet eden hususiyeti araştıran kimsedir, diye yorumlar.²⁵⁰

Beydavi (685/1286), hikmete ulaşan gerçek akıl sahiplerinin, kalbi karışıklıktan temizlenmiş ve hevaya uymaktan uzaklaşmış kimseler olduğunu, ayetin işaret ettiği gibi eşyanın zahirine bakarak hakikatına nüfuz ettiklerini ifade eder.²⁵¹

Netice olarak mütevessimun da bu bölümde ele aldığımız diğer (Ulul-elbab, Rasihun fil-ilm, ulul-ilm , ulul-ebzar) sınıflar gibi ilmi derinliğe ulaşmış, duyuları

²⁴³ Hicr, 15/75

²⁴⁴ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XIV, 31-32

²⁴⁵ Tirmizî, *Tefsîr*, 16

²⁴⁶ Hicr, 15/75

²⁴⁷ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XIV, 32

²⁴⁸ İbn Kesir, *Tefsîrü'l-Kur'ân*, II, 685

²⁴⁹ Zemahşeri, *Keşşâf*, II, 396

²⁵⁰ Râzi, *Mefâtihu'l-ğayb*, XXX, 162

²⁵¹ Beydavi, *Tefsîr*, I, 140

kullanarak, araştırmayla elde ettiği zahiri bilgilerin yanında onları aşmış, görünüşten mana çıkarabilen, irfan zenginliği elde etmiş, bu ilmi derinliği derecesinde takva sahibi olan kimselerdir. Hakiki hikmeti vahye kulak vererek, gözlerini vahyin işaret ettiği yönlere çevirerek maddi ve manevi, zahir ve batın her Şeyden faydalanabilmektedir. Bu terim ve tamlamalarla ifade edilen insanlar pozitif bilimlerde uzmanlaşanları içine almakla birlikte, bunlar daha çok insanlığın kaderini etkileyen, sosyal bilimci, siyaset bilimci, tarihi ve teologlardır.

C-HİKMET KAVRAMININ GEÇTİĞİ AYETLER VE ANLAM ÇERÇEVESİ

Hikmet kavramının geçtiği ayeti kerimeler nzluna göre Şöyle sıralanabilir. Kur'an'ı Kerim'de nzl sırasına göre 37.sırada yer alan Kamer suresinde hikmet kavramı ilk defa Şöyle geçmektedir:

"Kıyamet vakti yaklaşır, ay yarıdır. Onlar bir delil görünce hala yüz çevirirler ve: "Süregelen bir by" derler. Yalanlarda kendi heveslerine uyarlar. Ama her işin varacağı bir sonucu vardır. Andolsun ki onları bu durumlarından vazgeçirecek nice haberler kendilerine gelmiştir. Bu haberlerin her birinde üstün anlayış vardır (hikmetün baliğatn). Ama uyarılar fayda vermiyor."²⁵²

"Onların söylediklerine sabret; kuvvetli kulmz Davud'u an! Çünkü o daima Allah'a yönelirdi. Doğrusu Biz, akşam sabah onunla beraber tesbih eden dağları, kuşları da toplu halde onun buyruğu altına vermiştik. Her biri ona yönelmekteydi. Onun hükümranlığını kuvvetlendirmiştik. Ona hikmet ve kesin hüküm verme selahiyeti vermiştik."²⁵³

"23.Rabbin yalnız kendisine tapmanıza ve ana babaya iyi davranmanıza hükmetmiştir. Eğer ikisinden biri veya her ikisi sizin yanında kocayacak olursa, onlara "f" bile deme ve onları azarlama, onlara onurlu söz söyle. 24. Onlara acıyarak alçak gönüllülük kanatlarını ger ve "Rabbim küçükken beni büyüttükleri gibi sen de onlara acı" de. 25. İçinizde olanı Rabbiniz en iyi bilir. Eğer iyi kimselerseniz bilin ki O, kendisine başvuranları bağışlar. 26. Yakınlara, düşküne, yolcuya hakkını ver, ama saçıp savırma. 27. Doğrusu, saçıp savıranlar, Őeytanların

²⁵² Kamer, 54/1-5

²⁵³ Sad, 38/17-20

kardeşleridir. Oysa şeytan Rabbine karşı çok nankördür. 28. Rabbinden umduğun iyiliği elde etmek için bir şey veremeyeceğinden ötürü hak sahiplerinden yüz çevirecek olursan, hiç değilse onlara hoş söz söyle. 29. Elini boynuna bağlayıp cimri kesilme ve büsbütün de açıp tutumsuz olma, yoksa pişman olur, açıkta kalırsın. 30. Doğrusu, Rabbin, dilediği kimsenin rızkını genişletir ve dilediğine yetecek kadar verir. Çünkü O, kullarını görür, bilir. 31. Yoksulluk korkusuyla çocuklarımızı öldürmeyin. Sizi de onları da Biz rızıklandırıyoruz. Doğrusu, onları öldürmek büyük günahdır. 32. Zincaya yaklaşmayın. Çünkü o çirkin bir iştir ve kötü olan bir yoldur. 33. Allah'ın haram kıldığı cana haksız yere kıymayın. Haksız yere öldürülenin yakınına kesin bir belge vermişizdir. Artık o da öldürmekte aşırı gitmesin. Doğrusu ne de olsa yardım görmüştür. 34. Ergin çağına ulaşana kadar, yetimin malına en güzel şeklin dışında yaklaşmayın. Antlaşmayı yerine getirin. Çünkü verilen sözden dolayı hesap sorulacaktır. 35. Bir şeyi ölçtüğümüz zaman, ölçüyü tam tutun ve doğru terazi ile tartın. Böyle yapmak sonuçta daha güzel ve daha iyidir. 36. Bilmediğin şeyin ardına düşme. Doğrusu, kulak, göz ve yürek, işte bunları hepsi ondan sorguya çekilir. 37. Yeryüzünde böbürlenerek yürüme, doğrusu yeri delemesin ve boyca dağlara erişemezsin. 38. Bunları hepsi, Rabbinin katında beğenilmeyen kötü şeylerdir. 39. Bunlar, Rabbinin sana bildirdiği hikmetlerdir. Sakın Allah'tan başka tanrı edinme, yoksa yerilmiş ve kovulmuş olarak cehenneme atılırsın.¹²⁵⁴

" 'Allah'a şükret' diye Lokman'a hikmet verdik. Şükreden kimse ancak kendisi için şükretmiş olur. Kim inkar ederse (bilsin ki), Allah muhtaç değildir, övgüye layıktır.¹²⁵⁵

"İsa açık belgeleri getirdiği zaman: "Size hikmeti getirdim ve ayrılığa düştüğümüz şeylerin bir kısmını açıklamak üzere geldim. Allah'a karşı saygılı olun ve bana itaat edin" demişti.¹²⁵⁶

"Rabbinin yoluna hikmet ve güzel öğütle çağır; onlarla en güzel biçimde tartış. Rabbin, kendi yolundan kimin saptığını en iyi bilendir. Doğru yolda olanları da en iyi bilen odur.¹²⁵⁷

¹²⁵⁴ İsra, 17/23-39

¹²⁵⁵ Lokman, 31/12

¹²⁵⁶ Zuhruf, 43/63

"Rabbimiz! içlerinden kendilerine, senin ayetlerini okuyacak, kitabı ve düşünmeyi (hikmet) öğretecek ve onları arıtacak bir elçi gönder. Çünkü yüce ve bilge olan ancak sensin."²⁵⁸

"Kadınları boşadığınızda, müddetleri sona ererken, onları güzellikle tutun, ya da güzellikle bırakın, haklarına tecaviüz etmek için onlara zararlı olacak şekilde tutmayın; böyle yapan şüphesiz kendisine yazık etmiş olur. Allah'ın ayetlerini de alaya almayın; Allah'ın üzerinize olan nimetini, öğüt vermek üzere size indirdiği kitab ve hikmeti anın, Allah'tan sakının, Allah'ın her şeyi bildiğini bilin."²⁵⁹

"Allah'ın izni ile onları bozguna uğrattılar; Davud Calut'u öldürdü, Allah Davud'a hükümrancılık ve hikmet verdi ve ona dilediğinden öğretti. Allah'ın insanlara birbirleriyle savması olmasaydı yeryüzünün düzeni bozulurdu. Fakat Allah alemlere lütufkardır."²⁶⁰

"Nitekim Biz size, ayetlerimizi okuyacak, sizi her kötülükten arıtacak, size Kitab'ı ve hikmeti öğretecek ve bilmediklerinizi bildirecek aranızdan, bir peygamber gönderdik."²⁶¹

"Hikmeti dilediğine verir. Kime hikmet verilmişse şüphesiz ona çokca hayır verilmiştir. Bundan ancak akıl sahipleri ibret alır."²⁶²

"Ona Kitab'ı, hikmeti, Tevrat'ı ve İncil'i öğretecek, İsrailoğullarına şöyle diyen bir peygamber kılacak: "Ben size Rabb'nizden bir ayet getirdim. Ben size çamurdan kuş gibi bir şey yapıp ona üfleyeceğim, Allah'ın izniyle, hemen kuş olacaktır; anadan doğma körleri, alacaklıları iyi edeceğim; Allah'ın izniyle, ölüleri dirilteceğim; yediklerinizi ve evlerinizde sakladıklarınızı da size haber vereceğim. İnanmışsanız bında size delil vardır."²⁶³

"Hani Allah peygamberlerden kesin bir söz (misak) almıştı: "Andolsun size Kitab ve hikmetten verip sonra size beraberinizdekini doğrulayan bir elçi geldiğinde, ona kesin olarak iman edecek ve ona yardımda bulunacaksınız." Demişti

²⁵⁷ Nahl, 16/125

²⁵⁸ Bakara, 2/129

²⁵⁹ Bakara, 2/231

²⁶⁰ Bakara, 2/251

²⁶¹ Bakara, 2/151

²⁶² Bakara, 2/269

²⁶³ Al-i İmran, 3/48-49

ki: *Bunu ikrar ettiniz ve bu ağır yükümü aldınız mı? "Onlar: İkrar ettik" demişlerdi de "Öyleyse şahid olun, ben de sizinle birlikte şahid olanlardanım," demişti.*¹²⁶⁴

"Andolsun ki, Allah, mü'minlere büyük lütufta bulundu: Zira daha önce açık bir sapıklık içinde bulunuyorlarken onlara, kendi içlerinden, kendilerine Allah'ın ayetlerini okuyan, kendilerini yücelten ve kendilerine Kitab ve hikmeti öğreten bir elçi gönderdi."¹²⁶⁵

"Sizin evlerinizde okunan Allah ayetlerini ve hikmeti hatırlayın. Şüphesiz Allah latifdir ve haber alandır."¹²⁶⁶

"Allah'ın sana lütfu ve acıması olmasaydı, onlardan bir gurup, seni saptırmağa yeltenmişti. Onlar sadece kendilerini saptırırlar, sana hiç bir zarar veremezler. Allah, sana Kitab'ı ve hikmeti indirdi ve sana bilmediğin şeyleri öğretti. Allah'ın sana lütfu, cidden büyüktü."¹²⁶⁷

"Yoksa Allah'ın, lütfundan insanlara verdiği (vahiyler) yüzünden onları kısıkanıyorlar mı? Oysa Biz İbrahim ailesine de Kitab ve hikmet vermiş ve onlara büyük bir mülk bağışlamıştık."¹²⁶⁸

"O'dur ki ümmiler içinde, kendilerinden olan ve onlara Kitab ve hikmeti öğreten bir elçi gönderdi. Oysa onlar, önceden sapıklık içinde idiler."¹²⁶⁹

"Allah demişti ki: Ey Meryemoğlu İsa, sana ve annene olan nimetimi hatırla, hani seni Ruhul-Kudüs ile desteklemiştim; beşikte ve yetişkin iken insanlarla komuşuyordun; sana Kitab'ı, hikmeti, Tevrat'ı ve İncil'i öğretim. Benim iznimle çamurdan kuş şeklinde bir şey yaratıyor, içine üflüyordun, benim iznimle kuş oluyordu; anadan doğma körü ve alacalıyı benim iznimle iyileştiriyordun; benim iznimle ölüleri hayata çıkarıyordun ve İsrailoğullarını senden savmıştım; hani sen onlara açık deliller getirdiğin zaman, içlerinden inkar edenler: "Bu açık bir büyüden başka bir şey değildir." demişlerdi."¹²⁷⁰

²⁶⁴ Al-i İmran, 3/81

²⁶⁵ Al-i İmran, 3/164

²⁶⁶ Ahzab, 33/34

²⁶⁷ Nisa, 4/113

²⁶⁸ Nisa, 4/54

²⁶⁹ Cuma, 62/2

²⁷⁰ Maide, 5/110

Kur'ân'ı Kerim'de hikmet teriminin nasıl kullanıldığını ve hangi ayetlerde geçtiğini verdik. Yukarıda da müfessirlerin görüş ve açıklamalarını vermiştik. Bu tefsir ve açıklamalarda ortak noktalar olmakla birlikte, bir ayette geçen hikmet kavramına yüklenen anlamda genel bir görüş birliği sağlanamamıştır. Her müfessirin ayete yüklediği farklı anlamlar, günümüze kadar hikmet hakkında bir çok tanımın ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Anlamların farklı ve çok olması o konu hakkındaki bilginin veya teşhisin yanlış, eksik veya ilgisiz olduğu kanısına götürür. Şimdiye kadar bu konuda detaylarıyla genel çerçevesini çizebilecek araştırmaların yapılamayışının zorluğu burada ortaya çıkmaktadır. Bu değerlendirmelerimiz bu zorluğu aşma ve bu problemi çözme konusunda bir hazırlık adımı sayılabilir.

Biz bu değerlendirmede bazı temel noktaları belirleyecek kısa yorumlarda bulunacağız.

Hikmet terimini ayet çerçevesinde anlam vermeye çalıştığımızda

Zuhruf, 63'de Hz.İsa(a.s)'nın hikmeti getirmesinin sebebi İsrailoğulları arasında meydana gelen sorunların çözüme bağlanmasıdır. Bu çerçevede anlam, vahyi bilgi ve kitabın bir bölümü anlamına gelir. Siyak ve sibakına baktığımızda gaybi olan bir konu hakkındaki ihtilaflarına ancak vahiy çözüm getirebilir.

Lokman,12'de hikmet, şükürü hatırlatan ve şükre yönelten, nankörlüğe engel olan öğüt verici hassasiyet, *Nahl* 125'de hikmetin öğütlerle beraber davet mücadelesinde muhatabları da uyaran bir kapsamı olduğu ortaya çıkıyor. Yine öğüt sayesinde *Sad* 20'de kişiyi ibadete yöneltir. Bu iç arınma sayesinde insanlar arasında hak ve adaletle hükmetmeyi öğütleyen bir güç; bu gücün kaynağı Allah'ın kitaptaki emir, yasak ve öğütleri de²⁷¹ hikmet olmaktadır. Ayrıca geçmiş toplumların başından geçen olayları hatırlatarak uyarması da²⁷² öğüttür. Bu öğüdün fayda vermesi için, öğüde engel olan şer güçlerin temizlenmesi gerekir.²⁷³ İşte burada hikmet insanı fesadı engellemek için mücadele alanına çeken iç dinamizm veya ruh diye nitelendirilebilir. Kaynağı ise vahiydir. Bu ayetlerde hikmetin kitab ile birlikte zikredilmemesi, kitabın verdiği bilgi ve öğüdü de içine alan ibretli söz ve davranışlar olmasındandır. Hikmet

²⁷¹ İsrâ, 17/39

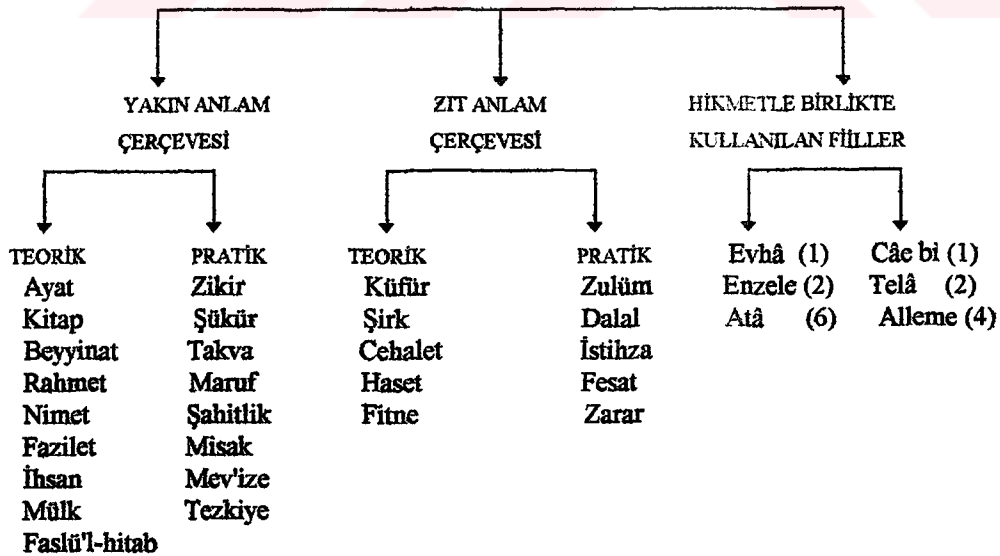
²⁷² Kamer, 54/4

²⁷³ Bakara, 2/231

davranışın doğru ve uygun olmasını yönlendiren, pratiği kontrol eden bir hassasiyettir.²⁷⁴

Kitab kavramıyla beraber zikredilen hikmet²⁷⁵ kavramı iki çerçevede değerlendirilebilir. Kitabın bir parçası olarak değerlendirilebilir. Kavramdan hareketle kitab ve hikmet kelimesinin ayrı bir anlam taşıması kitaptan ayrı birşey olduğunu ortaya koymaktadır. Hikmetin verilmesi kitabın verilmesi gibi değildir. Hikmetin indirilmesi tıpkı *Hadid* suresinde demirin indirilmesindeki anlam gibi değerlendirilebilir. Allah demiri asla indirmemiştir, demir yerdedir, sağlamlık ve direnci Allah vermiştir. İnsanın demirden faydalanması ancak çabası ve gayreti ile mümkün olabirmiştir. Bundan dolayı hikmet de kesbi bir bilgi olması sebebiyle ancak çalışma ve gayret sonucu elde edilebilir. Bu şekilde Kur'an tüm peygamberlere hikmet verildiğini ifade etmektedir. Peygamberlerin hayatında hikmet, vahyin sözlü ve fiili yorumudur. Kur'an'ın ifade ettiği hikmet anlayışı vahyin insanın hayatını sebep-sonuç yönü ile anlamlandırmasıdır. İnsanın tüm yetenekleri ve kapasitesi ile vahyi özgün bir şekilde ifade etmesi ve yaşamasıdır. Diğer bir ifade ile hayatın bilgi ve pratiğinin toplamıdır. Bu bilgi ve pratiğin hangi kavramlarla çerçevesinin çizildiğini şu şekilde gösterebiliriz.

HİKMET KAVRAMININ AYET ÇERÇEVESİ



Şekil II

²⁷⁴ Bakara, 2/269

²⁷⁵ Bkz: (3/164,81 ; 2/128,151 ; 33/34 ; 4/54,113)

D-HİKMET KAVRAMININ KUR'AN'DAKİ ANLAMLARI

Şimdiye kadar hikmet kavramının diğer kavramlarla ilişkisini tesbit etmeye çalıştık. Bu kısımda ise hikmet kavramının Kur'ân'ı Kerim'de hangi anlamlarda kullanıldığını tesbit etmeye çalışacağız. Ayrıca müfessirlerin görüşlerini de zikredeceğiz. Kur'ân'ı Kerim'de hikmet kelimesi bazı yerlerde tek başına, bazı yerlerde ise kitaba birlikte zikredilmiştir..

1-Vahiy

Hikmet kelimesinin filolojik tahlilinde de değindiğimiz gibi, kelimenin aslı sefehlikten, fesadın, çirkinlik ve kötülükten alıkoymanın bilgi ve pratiği olduğundan vahyin hepsi hikmettir.²⁷⁶ Bu manayı gözönünde bulundurarak *İbn Mesud* (32/652), *İbn Abbas* (68/687), *Dahhak* (105/723), *Cüveybir*, *Ebul Aliye*, *Rebi b. Enes* hikmete Kur'ân manası vermişlerdir.²⁷⁷

Hikmet kelimesinin "vahiy" anlamında kullanıldığı ayetler şunlardır :

*"Hikmeti dilediğine verir. Kime hikmet verilmişse şüphesiz ona çok hayır verilmiştir. Bundan ancak akıl sahipleri ibret alır."*²⁷⁸ Bu ayette geçen hikmet kelimesi Kur'ân olarak yorumlandığı gibi, tefsir, tevil ve sözde isabet olarak da yorumlanmıştır.²⁷⁹ *Taberi*(310/923) Bakara 269.ayetinde geçen hikmeti "dilediği kuluma söz ve fiillerde anlayış ve isabetliliği ihsan ederim. Akıllı kimseler ancak bundan öğüt alır ve düşünürler."²⁸⁰ şeklinde yorumlamaktadır. *Zemahşeri*(538/1143) ve *Ebu's-Suud* (982/1574) hikmeti amelî ilme uygunluğu²⁸¹ şeklinde *Kurtubi* (671/1273) ise kendisine hikmet ve Kur'ân verilen kimse geçmiş kitabların bütün faziletli ilimlerini almış demektir.²⁸² şeklinde yorumlamaktadırlar. *Nisaburi* (368/978)

²⁷⁶ Kurtubî, el-Câmi', III, 330

²⁷⁷ Taberî, Câmi'u'l-beyân, III, 60; İbn Kesîr, Tefsîrî'l-Kur'ân, I, 329; Râzî, Mefâtilu'l-ğayb, VII, 67; Mevdudî, Tefhim, I, 167

²⁷⁸ Bakara, 2/269

²⁷⁹ Firûzâbâdî, Besâir, II, 490

²⁸⁰ Taberî, Câmi'u'l-beyân, III, 60

²⁸¹ Zemahşeri, Keşşâf, I, 396 ; Ebu Suûd, İrşâdu'l-Akli Selim, I, 262

²⁸² Kurtubî, el-Câmi', III, 330

ve *Şevkani* (1250/1834) akıl ve anlayış²⁸³ olarak tefsir ederler. *İbn Aşur* (1879/1973) sağlam ilim ve bu ilme uygun davranış²⁸⁴; *Meraği* (1364/1945) "faydalı ilim ki onunla gerçekler (hakikatlar) ile evhamlar birbirinden ayrılır, vesvese ile ilhamı birbirinden ayırmak kolaylaşır"²⁸⁵ demektedir. *Reşid Rıza* (1354/1935), *M. Abdüh* (1323/1905)'un hikmeti sahih bilgi ile tefsir ettiğini ifade ettikten sonra; kendisi, hikmeti nefiste, eyleme yöneltme iradesine hükmeden muhkem (sağlam) bir sıfat olarak tanımlar. Ne zaman amel doğru bilgiden kaynaklanmışsa, o saadete götüren faydalı ve salih amel olur. *M. Abdüh* "hikmeti dilediğine vermekten kasıt; aletini (aklı) ona, mükemmel ve sahih bilgilerini elde etmede güzel kullanma başarısıyla birlikte vermektir. Akıl idrak edilenlerin ve düşüncelerin ölçüldüğü doğru tartıdır. Onunla tasavvurat ile tasdikât türlerinin arası ayırte edilir. Ne zaman hakikatler kefesi ağır basarsa ve vehimler kefesi hafif gelirse, o zaman ilham ve vesvesenin arasını ayırmak kolaylaşır." Bu yorum *İbn Abbas* (68/687)'tan rivayet edilen *Hikmet, Kur'an'daki fıkhıtır* tanımıyla uyum içindedir. Çünkü Kur'an'daki hidayeti, illet ve hikmetleri ile ahkamı bilmektir."²⁸⁶ *Ebul-Bekâ*, bu ayetteki hikmetten kasıt, ifrat (cerbeze) ile tefrit (belahet) arası dengeli, oturaklı fiillerin kendisinden sudur ettiği melekedir."²⁸⁷ *Mevdudi* (1979) hak ile batılı birbirinden ayıran bilgi²⁸⁸ olarak; *Talat Koçyiğit* ve *İsmail Cerrahoğlu Menar*'dan yaklaşık tercüme ile aynı yorumu nakletmektedirler.²⁸⁹

"Andolsun onlara (batıl da kalmalarını) önleyecek haberler geldi. Bunlar üstün hikmettir. Ama uyarılar fayda vermiyor."²⁹⁰ *Taberi* (310/923), bu ayeti "Bu Kur'an, gayesine ermiş bir hikmettir. Uyarılar onlara yarar sağlamıyor. Çünkü onlar O'ndan yüz çevirip yalanlıyorlar."²⁹¹ *Razi* (606/1210) ise "Bu uyarıdaki sıralama, kıyamet ve delilleri hikmeti baliğadır"²⁹² şeklinde yorumluyor. *Kurtubi*

²⁸³ *Taberi* (kenerında), *Tefsir*, III, 62; *Şevkânî*, *Fethu'l-kadîr*, I, 144

²⁸⁴ *İbn Aşur*, *Tefsîrû't-Tahrîr*, III, 61

²⁸⁵ *Merâğî*, *Tefsîru'l-Merâğî*, I, 41

²⁸⁶ *Rıza Reşid*, *Tefsîrû'l-menâr*, IV, 75

²⁸⁷ *Ebül-Bekâ*, *Külliyât*, 382

²⁸⁸ *Mevdudi*, *Tefhim*, I, 117

²⁸⁹ *İ. Cerrahoğlu*, *T. Koçyiğit*, *Tefsîr*, I, 540

²⁹⁰ *Kamer*, 54/4-5

²⁹¹ *Taberî*, *Câmi'u'l-beyân*, XXVII, 53

²⁹² *Râzî*, *Mefâtihu'l-ğayb*, XXIX, 29

(671/1273) hikmetün baliğatün ifadesini "Nice mühim haberler"²⁹³ bedel olarak "Onlara, herbiri gayesine ermiş bir hikmet (Kur'ân) gelmiştir." manası kastedilmiştir²⁹⁴ diye tefsir etmişlerdir. Kasımî (1332/1914) ise her çeşit bozukluk ve karışıklıktan uzak, en kesin kanıt ve belgeleri ihtiva eden gayesine ermiş hükümler²⁹⁵ olarak tefsir eder.

"Bunlar Rabbinin sana vahyettiği hikmetlerdendir..."²⁹⁶ Bunlar Rabbinin sana vahyettiği şeylerdir.²⁹⁷ Bu ayetlere fesada engel kuvvetli söz olmasından dolayı hikmet denilmiştir.²⁹⁸ "Sen hikmetle, güzel öğütle Rabbinin yoluna davet et..."²⁹⁹ Burada zikredilen hikmet vahiy ve kitaptır.³⁰⁰

Ayrıca *hakim* kelimesi kitab için kullanıldığında muhkem, sağlam manasındadır. *Hakim* ismi fail manasıyla hikmet sahibi, ismi meful manasıyla ayetlerin muhkemliği, hiç bir bozukluk ve çelişki taşımama yönüyle hikmet manasında kullanılmaktadır.³⁰¹

2-Nübüvvet ve Nebinin Pratiği

Hikmet kelimesinin nübüvvet-risalet manasında kullanıldığı ayetler ise *Besair*'de şöyle kaydedilmiştir : "...Davud, Cahu'u öldürdü, Allah Davud'a hükümranlık ve hikmet verdi..."³⁰² "...Ona hikmet ve faslul-hitab verdik."³⁰³ ve "Ona kitabı ve hikmeti öğretecek..."³⁰⁴ Bu zikredilen ayetlerde hikmetin nübüvvet ve risalet manasına olduğu görüşü; *Süddi*, *Rebi b. Enes* ve *Mukatil*'den rivayet edilmiştir.³⁰⁵ *Taberî* (310/923) Nisa 54.ayetteki hikmet kelimesinin, okunan kitabın dışında kendisine vahyedilenler olduğunu belirttikten sonra, *Süddi* (136/753)'den hikmetin

²⁹³ Kamer, 54/4

²⁹⁴ Kurtubî, *el-Câmi'*, XVII, 128; Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, XXIX, 29; Elmalılı, *Hak Dini*, VII, 4639

²⁹⁵ Kasımî, *Tefsîru'l-Kasımî*, XV, 5597

²⁹⁶ İsrâ, 17/39

²⁹⁷ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XXV, 64

²⁹⁸ Zemahşerî, *Keşşâf*, II, 450

²⁹⁹ Nahl, 16/125

³⁰⁰ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XIV, 131; Ebül-Bekâ, *Külliyât*, 382

³⁰¹ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, VII, 67-69

³⁰² Bakara, 2/251

³⁰³ Sad, 38/20

³⁰⁴ Al-i İmran, 3/48

³⁰⁵ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XXIII, 88; İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'ân*, I, 330; Kurtubî, *el-Câmi'*, III, 330; Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, VII, 67 ; Elmalılı, *Hak Dini*, II, 926

nübüvvet olduğu rivayetini de kaydetmektedir.³⁰⁶ *İbn Kesir*(774/1373) kitabın gerçeği ile hükmetmek³⁰⁷ şeklinde, *Razi*(606/1210), *Mukatil* (150/767)'in bu ayette geçen hikmet kelimesine nübüvvet manası verdiği³⁰⁸ ifade etmektedir.

Taberi(310/923) Bakara 251 ile Sad 20'de hikmet kelimesini peygamberlik müessesesi olarak yorumlamaktadır.³⁰⁹ Yine Bakara 251'deki hikmet kelimesini *Razi* (606/1210)³¹⁰, *Kurtubi* (671/1273)³¹¹ *İbn Kesir* (774/1373)³¹² *Kasımî* (1332/1914)³¹³ nübüvvet olarak açıklamaktadırlar.

Sad 20'deki hikmet kelimesini *Elmalılı* (1352/1942) nübüvvet, ilim ve amelde sağlamlık³¹⁴, *Tabatabai*(1983) nübüvvet³¹⁵ olarak tefsir etmektedirler.

Al-i İmran 48.ayetteki hikmet kelimesini *Taberi* (310/923) sünnet³¹⁶, *Al-i İmran* 164.ayeti *Taberi* (310/923) sünnet³¹⁷, *İbn Kesir* (774/1373) nübüvvet³¹⁸, olarak tefsir etmektedir. *Taberi* (310/923), *Bakara* 231.ayetindeki hikmeti sünnet³¹⁹olarak yorumlamaktadır; *Nisa* 113.ayette geçen hikmet kelimesini *Kurtubi* (671/1273) "İnsana nas bulunmayan bir hususta Allah'ın muradını Resulün diliyle açıklanması şeklinde ortaya çıkan sünnet³²⁰; *İbn Kesir* (774/1373) hepsini sünnet³²¹ *Kasımî* (1332/1914)sünnet³²² olarak tefsir etmektedirler.

³⁰⁶ *Taberi, Câmi'u'l-beyân*, V, 89

³⁰⁷ *İbn Kesir, Tefsîrü'l-Kur'ân* II, 562

³⁰⁸ *Râzî, Mefâtihu'l-ğayb*, VII, 67

³⁰⁹ *Taberi, Câmi'u'l-beyân*, II, 403, XXIII, 88

³¹⁰ *Râzî, Mefâtihu'l-ğayb*, VI, 187

³¹¹ *Kurtubî, el-Câmi'*, III, 258

³¹² *İbn Kesir, Tefsîrü'l-Kur'ân*, I, 310

³¹³ *Kasımî, Tefsîru'l-Kasımî*, III, 649

³¹⁴ *Elmalılı, Hak Dini*, VI, 4090

³¹⁵ *Tabatabâi, el-Mizan*, XXIII, 191

³¹⁶ *Taberi, Câmi'u'l-beyân*, III, 190

³¹⁷ *Taberi, Câmi'u'l-beyân*, III, 190

³¹⁸ *İbn Kesir, Tefsîrü'l-Kur'ân*, I, 372

³¹⁹ *Taberi, Câmi'u'l-beyân*, II, 292 ; IV, 108

³²⁰ *Kurtubî, el-Câmi'*, III, 157

³²¹ *İbn Kesir, Tefsîrü'l-Kur'ân*, I, 289,433,568î

³²² *Kasımî, Tefsîru'l-Kasımî*, III, 608

3-Kitabın Emir ve Yasakları

Besair sahibi, bu manaya uygun şu ayeti zikretmektedir : "*Rabbini yoluna hikmetle ve güzel öğütle davet et...*"³²³ Bu ayetteki hikmet kelimesini , *Taberi* (310/923), kitab³²⁴ *İbn Kesir* (774/1373) kitab ve sünnet³²⁵ *Zemahşeri* (538/1143), *Alusi* (1270/1853), *Razi* (606/1210), *Şevkani* (1250/1834), *Ebu Suud* (982/1574), *Meraği* (1364/1945) ve *Kasımî* (1332/1914) sağlam, muhkem, tüm şüpheleri gideren delil³²⁶ olarak tefsir etmektedirler. Bu yorum kitabın ayetlerini kapsadığı gibi, akli ve ilmi bir takım delilleri de içine alır.

Emir ve yasaklarla ilgili zikredilen ayetler ise, *İsra* suresinin 22-38. ayetleridir. *Taberi*(310/923), bu ayetlerin sonunda bunlar güzel ahlaka dair emrettiğimiz hususlardır. Şirkten uzaklaşıp, Allah'ı birlemek her hikmetin başıdır. İnsan tevhidi yitirince hiç bir şey fayda vermez." şeklinde kısa bir izah getirmektedir.³²⁷

Razi(606/1210) bu emir ve yasakları yirmibeş madde halinde sıralayarak şu yorumu yapmaktadır : "Bu ayetlerde zikredilen hükümler, bütün din ve milletlerde gözetilmesi gereken neshi ve iptali kabul etmeyen yasaklardır. Bundan dolayı muhkem ve hikmettir. Hikmet, bizzat sahib olduğu güzellikten ötürü hakkı kendisiyle amel etmek içinde hayrı bilmekten ibarettir. Allah mükellefiyetlere tevhidi emretmekle başladı ve aynı şekilde bitirdi. Maksat tevhidi bilmek ve onun içine dalmak olduğuna dikkat çekmek üzere bütün fiil, söz, fikir ve zikrin evvelinin, tevhidi anmak ve zikretmek olması gerektiğine; sonunun da aynı şekilde, tevhidi zikretmek olması gerektiğine tenbihte bulunmaktır."³²⁸

Zemahşeri (538/1143), fesadın bulaşmadığı sağlam söz (ayet) manasında olduğunu ve *İbn Abbas* (68/687)'tan "Bu oniki ayetin Hz. *Musa*'nın levhalarında

³²³ Nahl, 16/125

³²⁴ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XIV, 131

³²⁵ İbn Kesir, *Tefsîrü'l-Kur'ân*, II, 613

³²⁶ *Zemahşeri*, *Keşşâf*, II, 435; *Âlûsî*, *Rûhu'l-me'ânî*, XIV, 254; *Râzî*, *Mefâtihu'l-ğayb*, XX, 138; *Şevkânî*, *Fethu'l-kadîr*, III, 203; *Ebu Suud*, *İrşâdu'l-Akli Selim*, V, 151; *Merâğî*, *Tefsîru'l-Merâğî*, XIX, 157; *Kasımî*, *Tefsîru'l-Kasımî*, X, 3877

³²⁷ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XV, 64

³²⁸ *Râzî*, *Mefâtihu'l-ğayb*, XX,2 14

olduğunu" rivayetini de naklederek, bu ayetlerin başında ve sonunda şirkten nehyetmenin; tevhid'in bütün hikmetlerin başı olduğu gerçeğini ortaya koymaktadır.³²⁹

Aluşi(1270/1853), *Ebu Suud* (982/1574), *Şevkani* (1250/1834) ve *Meraği* (1364/1945) yasama bilgisi ve amel etmek için hakkı ve hayrı bilmektir³³⁰ şeklinde yorum yapmaktadırlar.

Muhammed Esed (1992)ise "Çoğu zaman bilgelik yahut derin bir bilgi ve vukufa dayanan ince derin bir gerçeği dile getiren söz" anlamına gelen hikmet ismi "önledi" yahut "kişiyi ya da bir nesneyi istenmeyen tarzda olmaktan ya da davranmaktan alıkoydu" anlamında yukarıdaki ayette özellikle "Allah katında hoş karşılanmayan şeylere" atıfta bulunulduktan sonra geçtiğine göre, insandaki sağduyu yahut doğruyla eğriyi birbirinden ayırma yeteneğine işaret eder. Bu da ahlaki değerler konusunda Allah'ın tayin ettiği mutlak bir ölçünün varlığını gerekli kılar.³³¹ şeklinde açıklama yapmaktadır.

Kasımî (1332/1914), selim akılla(sağduyu) hükmetmek, nefsi güzel şekilde ıslah etmek³³² yorumunu yapmaktadır. *Süleyman Ateş* bu ayetlerle ilgili yapılan yorumların kısmen dışına çıkarak, hikmeti *Hz.Musa*'ya verilen levhalar ve asıl vahyedenlerin kaynağı olan temel ilahi kitabın adı olarak tefsir etmektedir.³³³ *M.El-Behiy* ise bu ayette geçen hikmet kelimesinin "inancın karşılığı, fiili davranış kuralı" olarak³³⁴ yorumlamaktadır.

4-Nasihât ve Öğüt

Besair'de "*İbrahim ailesine de kitab ve hikmet verdik.*"³³⁵ ayetinde geçen hikmet kelimesi güzel nasihatlar, öğüt anlamında yorumlanmaktadır. *Razi Mukatil*'in şu ayetlerde geçen hikmet kelimesini de "*vazı nasihat*" manasında kullandığını kaydetmektedir.³³⁶

³²⁹ Zemahşeri, *Keşşâf*, II, 450

³³⁰ *Âlûsi, Rûhu'l-me'âni*, XV, 77; *Ebu Suûd, İrşâdu'l-Akli Selim*, V, 173; *Şevkânî, Fethu'l-kadîr*, III, 229; *Merâği, Tefsîru'l-Merâği*, XV, 31

³³¹ *Esed, Kur'ân Mesajı*, II, 567-568

³³² *Kasımî, Tefsîru'l-Kasımî*, X, 3929

³³³ *Ateş, Çağdaş Tefsîr*, V, 217-218

³³⁴ *Behiy, Mefâhim*, 28

³³⁵ *Nisa*, 4/54

³³⁶ *Râzî, Mefâtihu'l-ğayb*, VII, 67

*"Kadınları boşadığımız zaman, bekleme sürelerini bitirdiler mi, ya onları iyilikle tutun, ya da iyilikle bırakın; haklarına tecavüz edip zarar vermek için onları (yanınızda) tutmayın. Kim bunu yaparsa kendine yazık etmiş olur. Allah'ın ayetlerini eğlence yerine koymayın; Allah'ın size olan nimetini ve size öğüt vermek için Kitab ve hikmetten size indirdiklerini düşünün, Allah'tan korkun ve bilin ki, Allah her şeyi bilir."*³³⁷

*"Allah'ın sana lütfu ve acıması olmasaydı, onlardan bir grup, seni saptırmağa yeltenmişti. Onlar sadece kendilerini saptırırlar, sana hiç bir zarar veremezler. Allah, sana Kitab'ı ve hikmeti indirdi ve sana bilmediğin şeyleri öğretti. Allah'ın sana lütfu, cidden büyüktür."*³³⁸

*"Andolsun ki, Allah, mü'minlere büyük lütufta bulundu. Zira daha önce açık bir sapıklık içinde bulunuyorlarken onlara, kendi içlerinden, kendilerine Allah'ın ayetlerini okuyan, kendilerini yücelten ve kendilerine Kitab ve hikmeti öğreten bir elçi gönderdi."*³³⁹

Ayrıca Razi(606/1210), Bakara 231'deki kitab ve hikmeti, kendisiyle öğüt verilen şey³⁴⁰ Al-i İmran,164'deki hikmet kelimesini de şeriatın güzellikleri, sırları, faydaları³⁴¹ olarak yorumlamaktadır. Elmalılı (1352/1942) ise bu ayette geçen hikmet kelimesinin tefsirinde Razi(606/1210)'nin görüşlerini tekrar etmektedir.³⁴² Meraği (1364/1945) Bakara 231'deki hikmeti, hükümlerin vazediliş sırrı ve o hükümlerde saklı olan maslahat ve menfaatlerin açıklanması³⁴³ şeklinde tefsir yapmaktadır. İbn Aşur(1973)da Meraği'nin bu görüşlerini hemen hemen tekrar etmektedir.³⁴⁴ Elmalılı Nisa 113.ayetinde hikmeti genel bir tanımlamaya tabi tutarak şöyle demektedir: "Hikmet ilim ve amelde hakka ve doğruya isabet için en büyük haslet, zahir ve batında, hatadan ve zarardan koruyan bir ilahi rahmettir."³⁴⁵

³³⁷ Bakara, 2/231

³³⁸ Nisa, 4/113

³³⁹ Al-i İmran, 3/164

³⁴⁰ Râzi, Mefâtihü'l-ğayb, VI, 95

³⁴¹ Râzi, Mefâtihü'l-ğayb, IX, 66

³⁴² Elmalılı, Hak Dini, II, 1224

³⁴³ Merâği, Tefsîrü'l-Merâği, II, 177

³⁴⁴ İbn Âşûr, Tefsîrü't-Tahrîr, II, 425

³⁴⁵ Elmalılı, Hak Dini, III, 1464

Ayrıca *Firuzabadi, Besair*'de nasihat ve öğüt manasında "İşte bunlar, kendilerine kitab, hüküm, nübüvvet verdiğimiz kimselerdir..."³⁴⁶ ayetini zikretmektedir.

5-Akli delil, Anlayış, İlim, Dinde Derin Kavrayış

Kur'ân'da ifade edilen hikmet kelimesinin anlayış ve ilim anlamında olduğuna delil olarak şu ayetler zikredilmektedir :

"Henüz çocuk iken biz ona (Yahya) hüküm (hikmet) verdik."³⁴⁷

"İşte bunlar, kendilerine kitab, hüküm (hikmet) ve nübüvvet verdiğimiz kimselerdir."³⁴⁸

"Biz Lokman'a Allah'a şükret diye hikmet verdik."³⁴⁹

Taberi (310/923), *Yahya* (a.s)'a çocukken verilen hükmün kitabı anlama gücü³⁵⁰ olduğunu; *Razi* (606/1210)ise hükmün üç manaya geldiğini ifade ederek, bunların hikmet, akıl ve nübüvvet³⁵¹ olduğunu kaydetmektedir. *Enam*, 89 ayette geçen hüküm kelimesi ile de kitabı ve içindeki hükümleri anlama kabiliyetinin³⁵² kastedildiği kaydedilmektedir.

"Ona hikmet ve kesin hüküm verme selahiyeti vermiştik."³⁵³ ayetindeki hikmet kelimesini *Zemahşeri* (538/1143) *Zebur* ve şariat ilmi olarak yorumlarken³⁵⁴, *S.Ateş* ise gerçeğe uygun bilgi³⁵⁵ *Tabatabai*(1983) nübüvvet ve gerçeğin bilinmesi ve insanın faydalandığı ilim³⁵⁶ olarak tefsir etmektedirler.

"Ona Kitab'ı, hikmeti, Tevrat'ı ve İncil'i öğretecek, İsrailoğullarına şöyle diyen bir peygamber kılacak: "Ben size Rabb'imizden bir ayet getirdim..."³⁵⁷ve "Hani Allah peygamberlerden kesin bir söz (misak) almıştı: "Andolsun size Kitab ve hikmetten verip sonra size beraberinizdekini doğrulayan bir elçi geldiğinde, ona

³⁴⁶ *Enam*, 6/89

³⁴⁷ *Meryem*, 19/12

³⁴⁸ *Enam*, 6/89

³⁴⁹ *Lokman*, 31/12

³⁵⁰ *Taberi, Câmi'u'l-beyân*, XVI, 42

³⁵¹ *Râzi, Mefâtihu'l-ğayb*, XXI, 164

³⁵² *Taberi, Câmi'u'l-beyân*, VII; 184 ; *Râzi, Mefâtihu'l-ğayb*, XIII, 56

³⁵³ *Sad*, 38/20

³⁵⁴ *Zemahşeri, Keşşâf*, III, 365

³⁵⁵ *Ateş, Çağdaş Tefsir*, VII, 464

³⁵⁶ *Tabatabâi, el-Mizan*, XXIII, 191

³⁵⁷ *Al-i İmran*, 3/48

*kesin olarak iman edecek ve ona yardımda bulunacaksınız...*³⁵⁸ ayetlerindeki hikmet kelimesini *Razi* (606/1210) ve *Ebu Suud* (982/1574) ilimler ve ahlaki güzelleştirmek³⁵⁹ *Alusi*(1270/1853) fıkıh, helal ve haram bilgisi³⁶⁰, *Meraği* (1364/1945) ve *Tabatabai* (1983) iradeyi faydalı amele teşvik eden sahih bilgi³⁶¹, *Reşid Rıza* (1354/1935) kitabı, yazı ve yazı yazma; hikmeti iradeyi faydalı amele sevkeden sahih bilgi³⁶² diye tefsir etmektedir. *Kasımî* (1332/1914) ve *Vehbi Efendi* ahlaki olgunlaştırmak³⁶³, *Seyyid Kutub* (1966) ise ruhi bir hal³⁶⁴ olarak tefsir etmektedirler. *Taberi* (310/923) *Nisa* 113'deki hikmet kelimesini Kur'an'ı ve hükümlerini anlama bilgisi³⁶⁵ olarak tefsir etmektedir.

" *'Allah'a şükret' diye Lokman'a hikmet verdik. Şükreden kimse ancak kendisi için şükretmiş olur. Kim inkar ederse (bilsin ki), Allah muhtaç değildir, övgüye layıktır.*³⁶⁶

Lokman (a.s)'a verilen hikmet konusunda *Taberi* (310/923) dinde anlayış, sözde isabet ve akıl diye tefsir ettikten sonra, *Mücahid* (103/721)'den nübüvvetin dışındaki anlayış, akıl, sözde isabet, doğru ve gerçeği verdik³⁶⁷ görüşünü nakleder. *Zemahşeri* (538/1143), *Lokman* (a.s)'a hakiki ilim verildi, onunla şükür ve ibadet ederdi.³⁶⁸ şeklinde tefsir etmektedir.

Razi (606/1210) ise bu ayette zikredilen hikmet amelin ilme uygunluğuna delalet eder görüşünü şöyle açıklar: "Amel-ilim uygunluğu verilen kimseye, hikmet verilmiş demektir. Bir kimse bir şeyi öğrenir, ama onun faydalı ve faydasız yönlerini bilmezse, bu kimseye *hakim* denilmez. Bu kimse olsa olsa şanslı olur. İnsan biri diğerinden daha mühim olan iki şey bilir ve daha mühim ile meşgul olursa yaptığı ilmine uygun olur ve hikmet olmuş olur. Mühim olanı ihmal ederse, ilmine uygun

³⁵⁸ Al-i İmran, 3/164

³⁵⁹ Râzi, *Mefâtihu'l-ğayb*, VII, 53; Ebu Suud, *İrşâdu'l-Akî Selim*, II, 38

³⁶⁰ Âlûsi, *Rûhu'l-me'ânî*, III, 166

³⁶¹ Merâği, *Tefsîru'l-Merâği*, III, 153; Tabatabâi, *el-Mizan*, III, 228

³⁶² Rıza Reşid, *Tefsîrû'l-menâr*, III, 310

³⁶³ Kasımî, *Tefsîru'l-Kasımî*, IV, 846; Vehbi Efendi, *Tefsîr*, II, 603

³⁶⁴ Kutub, *Fizilâl*, I, 399

³⁶⁵ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, V, 177

³⁶⁶ Lokman, 31/12

³⁶⁷ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XXI, 43; İbn Kesîr, *Tefsîrû'l-Kur'ân*, III, 453

³⁶⁸ Zemahşerî, *Keşşâf*, III, 231

hareket etmediğinden hikmet olmaz. O halde hikmet, yapılması gerekli olan şeylerin, en önemlilerini yapmak demektir."³⁶⁹

Kurtubi (671/1273) *Lokman* (a.s)'a verilen hikmetin; inançta doğru ve gerçek olan, dinde ince anlayış ve akıl³⁷⁰ olduğunu belirtmektedir *Meraği* (1364/1945) *Lokman*(a.s)'a verilen hikmet akıl, maharet, zekadır.³⁷¹ *Ahusi*(1270/1853) ise; insan nefsinin kemale ermesiyle ortaya çıkan, elde edilen ilim ve gücü nisbetince faziletli amellere tam bir meleke kazanmakla tamamlanan olgunluk³⁷² diye tefsir etmektedir. *Tabatabai* (1983) hikmeti, cehalet ile aşırılık (cerbeze) arasında orta yolu gösteren faydalı ilmi, ameli bir marifettir³⁷³ diye ifade etmektedir.

Elmalılı(1352/1942) *Lokman*(a.s)'a verilen hikmetin ne olduğu konusunda geçmiş görüşleri tekrar ederek "bilge olan (hakim) kişiye yakışan ilim ve amel bakımından bunun şükrünü yerine getirmektir. Kendine hikmet verilenler içinde nankörlük ederek, küfre sapanlar da vardır. Hikmeti Allah'tan bilmeyip de ben yapıyorum, ben yaratıyorum diyerek şükretmezse, suistimal ederse kendi aleyhine yapar"³⁷⁴ şeklinde açıklamaktadır. S.Ateş ise ayette *Lokman* (a.s)'a öğretilen hikmetin onu ebeveynine şükretmeğe yönelttiği anlaşılır.³⁷⁵ diye açıklar. Bu ayetin devamındaki ayetlerde hikmetin tezahürleri öğüt şeklinde tek tek anlatılmaktadır. *Firuzabadi* burada zikredilen hikmetin, şer'i ahkama uygun akli delil ve *Lokman*(a.s)'a verilen hikmetin ise şeriata ve akla uygun söz³⁷⁶ olduğu yorumunu yapmaktadır.

³⁶⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, XXV, 145

³⁷⁰ Kurtubî, *el-Câmi'*, XIV, 59

³⁷¹ Merağî, *Tefsîr*, XXI, 78

³⁷² Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, XXI, 83

³⁷³ İsfahânî, *Müfredât*, 127

³⁷⁴ Elmalılı, *Hak Dini*, VI, 3843

³⁷⁵ Ateş, *Çağdaş Tefsîr*, VII, 63â

³⁷⁶ Firûzâbâdî, *Besâir*, II, 491

SONUÇ

Rahmeti uçsuz bucaksız evreni kuşatmış olan Allah Teala insanlığı hidayete erdirmek için Kur'an'ı Kerim'i yine insanların dilinde en güzel bir Arapça ile indirmiştir. Vahyin kelime ve kavramlarla ifadesini yüklenen Arapça ise, gerek vurguları, gerek dilin semantik köklerinin, yine başka bir ayet manzumesi olan tabiatla uyum içinde olması ve çölün genişliğinde katışıksız, bağımsız ve etkisiz olarak gelişmesi, anlatımda en küçük bir ayrıntıyı bile ifade etme zenginliğine sahip olması Allah'ın insanlığa farklı bir rahmetidir. Arapça'da her dil gibi geniş ve zengin anlatımlar için kavramları kullanmada Kur'anı Mübin nedeniyle çok gelişmiş bir dil haline gelmiştir. Diller için her kavram bir hayat damarıdır. İşte Kur'an; mesajını kavramlar, vurgular, teşbihler, mecazlar vs. örgüsü ile bizlere sunar. İletmek istediği kapsamlı anlatımları kavramlar vasıtasıyla ifade eder. Kavramlardan habersiz olan bir insanın Kur'an'ın mesajını sağlıklı anlaması imkansız gibidir. Bu nedenle Kur'an'ın kavramlar dünyasıyla tanışmak, bir ucundan da olsa o atmosferi teneffüs etmek, ancak bu kavramların manalarını anlayarak ve üzerinde düşünerek mümkün olabilecektir.

Düşünme; ancak doğru bir kavram sistemi üzerine oturmuş güvenilir, tutarlı ve bağlantılı bilgiler üzerine inşa edilirse verimli olur. Yanlış bir kavram sistemi bazı parçaları eksik, bazıları da yanlış yerlere takılmış bir makina gibidir. Böyle bir makina bir süre sonra çalışamaz hale gelir ve sonunda kendi kendine dağılıp parçalanır. Aslında kelimelerin herbirisi bizim belli bir görüş açısını içine sığdırdığımız bir dünya görüşü ve bakış açısını temsil eder. *Kavram* denilen anlam çerçevesi böyle bir perspektifin kristalleşmesidir. Yani kavram, görüş açısının aldığı, az ya da çok değişmezlik arzeden bir formdur. Semantik de, işte böyle kristalleşerek kelimeye dönüşmüş görüş açılarının tahlili ve tetkidir.

Ayrıca mefhumları ifade eden kavramlar sayesinde görülmeyenler hakkında, en azından onu kabullenenler için, bir çeşit bilgi imkanı doğar. Kur'an metni kendine ait özel üslubundan ötürü, bakmasını, okumasını ve yorumlamasını bilenler için geniş bir yorum perspektifine açık, çaba ve gayretleri teşvik edicidir.

Birbiriyle bağlantılı olan kavramların anlam örgüsünü kavramak, aynı zamanda diğer kavramlar hakkında da bir bilgiye sahip olmak demektir. Kur'an

mesajının algılanma ve ulaştırma araçları diyebileceğimiz kavramlarından haberdar olmak, aynı zamanda içeriğinden de haberdar olmak demektir. İşte bu sebeplerden hareketle Kur'an'la tanışan insanlara faydalı olabilmek ve kitabla dostluğu geliştirmek için *Hikmet* kavramını seçtik.

Hikmet kelimesi **h-k-m** fiilinden türeyen bir mastar ve isimdir. **H-k-m** maddesi fiil, masdar ve isim olarak Kur'an'ı Kerim'de yaklaşık 210 defa geçmektedir. Hikmet kelimesi tek başına veya kitab kelimesi ile birlikte yirmi ayette geçmektedir. Anlam yönünden hikmet kelimesi; hüküm, hakimiyet, hükümet, mahkeme, muhakeme, ihkam, hakem gibi kelimelerle aynı kökten olup; bu madde temelinde herhangi bir şeyi ıslah etmek için menetmek, sakındırmak, alıkoymak gibi anlamları ihtiva etmektedir.

Kur'an'ı Kerim, hikmeti kendisinden türediği **h-k-m** maddesinin çeşitli kalıplarını kullanarak evrenin yaratılış amacını açıklamak, elçilerin gönderiliş amaçlarını ifade etmek, insanın geçmişi ve geleceği hakkında öğüt ve uyarılarda bulunmak, yaşanan hayatın menfi ve müsbet sonuçlanmasının kurallarını belirtmek, bireysel ve toplumsal sorunlara çözüm önerilerini sunmak ve yaratılış gayesi ne uygun birey ve toplum projesini ortaya koymak için bu maddeyi kullanır. Bunları ifade ederken evrenin yaratıcısını hakîm, kendinide hikmetli olma vasfı ile vasıflandırır. Bir başka deyişle Kur'anı Kerim'de Allah (c.c.) **hakîm** kelimesini kendisi için kullandığında hükmeden, varlıkları en mükemmel bir ilimle birbirleriyle uyumlu bir şekilde yaratarak düzene koyan ve herşeyi bilen anlamında kullanılmaktadır.. Kitabı için ise ayetleri sağlamlaştırılmış, şeytan ve taraftarlarının şerrinden, tahrifatından korunmuş anlamında kullanılmaktadır.. Ayrıca hikmet muhkem manasında; emir, yasak, helal, haram, müjde ve tehditlerin açıklanması, ayetlerin her türlü karışıklık, çelişki, tutarsızlık ve belirsizlikten uzaklaştırılması anlamında kullanılmıştır.

Kur'an'ı Kerim'de hikmetin kitapla beraber zikredilmiş olması, insanı bireysel üstünlük bakımından kitabın seviyesine yükselten bir özellik olabileceği düşüncesine sevk etmektedir. Hikmet kelimesi kapsamı itibariyle eşyayı/nesneyi yerli yerine oturtmak veya işin doğrusu ve özü anlamına gelmektedir

Hikmet terimi Kur'an'ı Kerim'de genellikle önderlik etmek ve yanlış yollara düşmekten korumak, doğru yola iletmek misyonu ile gönderilen peygamberler hakkında kullanılmıştır.Çünkü onlar mutlak bilgi vahiy ve hikmetle donatılmışlardır.

Bu yüce ilim sayesinde insanı kötülüklerden meneden ve varlığın künhüne ileten bir düşünceye de sahip olmuşlardır. Bundan dolayı düşünceye hikmet denildiği gibi aynı zamanda kişiyi cehaletten koruduğu için *akla ve ilme* de hikmet denilmiştir. İşte bu fonksiyonundan dolayı hikmet terimi peygamberlerin dışında kalan diğer insanlar için de üç yerde kullanılmıştır. Çünkü her nerede fesatlığı ve kötülüğü gidermek, menfaat ve iyiliği temin etmek varsa, fesaddan engelleyici ve iyiliği elde etme özelliği itibarıyla orada hikmet vardır. Şeytanın vesvese ve saptırmalarına karşı da en etkili silah hikmet olmuştur. Bu durum insanın tüm hayatını kuşatmaktadır.

Kur'an'ı Kerim'le birlikte, hadislerde de hikmet kelimesi kullanılmıştır. Hadislerde geçen hikmet terimi insanoğlunu doğru düşünmeye ve isabetli eyleme sevk etmede rehberlik eden ilim olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun en güzel ifadesi Tirmizi ve İbn Mace'nin rivayet ettiği şu hadistir: "*Hikmet mü'minin yitiğidir, onu nerede bulursa almaya en çok hak sahibidir.*" Bu hadise göre insanı uyaran, harekete geçiren, soylu davranışa çağırın ve kötü olan her şeyden alıkoyan kelime, söz ve hadis bir hikmettir. Bu nedenle insanlık tarihinde farklı isimlerle de anılsa, her din, millet ve düşünce tarafından hikmet ilmi, ilimlerin en yücesi olarak tanımlanmış ve kutsanmıştır. Risalet görevi ile gönderilen bütün peygamberler hikmetin yayılmasında önderlik etmişlerdir. Hz. Peygamber(as) de hikmete sahip olan fert ve toplulukları övmüştür. Hikmete nail olmaları için dostlarından bazılarına dua etmiştir. Bu öneminden dolayı hikmet ilmi tarih boyunca bütün ilimlerin anası olarak anılmıştır.

İşte bu kutsal mevki, hikmetin çok farklı geniş ve zengin anlamlarla günümüze kadar gelmesine sebep olmuştur. Bugün dilimizde hikmet kelimesi özel anlamlar kazanmıştır. Mesela, "*bunun bir hikmeti vardır*" denildiği zaman, hikmet kelimesi bilinmeyen sebep, görünen olguların insanlarca kavranılamayan arka planı, olayları kendine çeken mecra, eşyanın görünen sebeplerini aşan saklı gerçekler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Hikmet, ayrıca Allah'ın insanlar tarafından kavranılamayan gizli amacı, ahlaka ve gerçeğe ait kısa ve veciz söz, atasözü anlamlarında kullanılmaktadır. Felsefi anlamda; varlığın özünü kavrama ve Allah'ın hükümlerine göre varlığın niteliklerini bilme, Allah ile evren arasındaki varlık bağlantılarını derinden kavrama olarak tanımlanmıştır. Siyasette ise, adalet veya kanunlara aykırı tedbirler getiren hükümetin

dayandığı ve ileri sürdüğü yüksek menfaat düşüncesi anlamında kullanılmaktadır. *Hikmet* lafzına en uygun düşecek mana *eşyanın/nesnenin yerli yerine konması* veya *işin doğrusu ve özü* olmalıdır. Hikmet kelimesi duyulduğunda zihinde çağrışım yapan ve zihne doğru koşan anlam da budur.

Bu özelliklere sahip olan insan hikmetin yaygın anlamında olduğu gibi eşyayı/nesneyi yerli yerine koyabilecek olan insandır. “*Problemleri hikmetle çözdü.*” veya “*konu hakkında hikmetle davrandı*” şeklindeki kullanımlarda bizim bu dediklerimizi açıklayıcı niteliktedir. Çünkü eşyanın yerli yerine oturtulması ve sözün gerçeğe uygun olması da bir yönüyle hakkı yerine koymayı ifade etmektedir. Bu özelliklere taşıyanlar bu dünyada kutlu insanlar olduğu gibi ahirette de kurtuluşa erecek olanlardır.

Öğüde kulak veren, vahiyden nasiplenen, aklını olayların sebep-sonuç ilişkisini doğru kurup hükme varmada isabetli kullanan insanlara has elde edilen yönlendirici bilgi, tecrübe ve iç aydınlık da hikmettir. Çünkü hikmet davranışın doğru ve uygun olmasını yönlendiren, pratiği kontrol eden bir hassasiyettir.

O halde şu sonuca varabiliriz: *İnsana verilen iki şey vardır. Birincisi akıl, ikincisi vahiy. Hikmet; vahyin akılla buluştuğu noktada, insan davranışını yönlendiren, etkileyen ve yeni bir formla ortaya çıkararak insanoğlunun varlıkla ilişkisini doğru olarak belirleyen tüm bilgi ve çabalarını içine alan, insani söz ve fiillerdir.*

KAYNAKÇA

- ABDULBAKİ Muhammed Fuad, *el-Mu'cemü'l-müfehres li elfâzi'l-Kur'âni'l-kerim*, İstanbul,1986
- ABDULCEBBÂR el-Kâdî Ebul-Hasan b.Ahmed, *el-Muğni fi ebvabi't-tevhîd ve'l-adl*, Kahire, 1965 (I-XIV)
- ABDULVAHHÂB Hallâf, *İlmu usuli'l-fıkh*, İstanbul,1991
- ACLÛNÎ İsmail b. Muhammed, *Keşfü'l-hafâ ve müzîlü'l-ilbas ammâ iştehere mine'l- ehadîs alâ elsineti'n-nâs*, (nşr.Ahmed el-Kalaş)Beyrut,1351 (I-II)
- AÇIKGENÇ Alpaslan, *"Kur'ân'da İlim Kavramı Çerçevesinde Tarihselliğe Bir Yaklaşım ve Bunun Tefsir Yöntemine Katkısı"*, Kuala Lumpur, ty.
- AHMET Rıza, *Mu'cemu metri'l-luğa*, Beyrut, 1985 (I-V)
- ALBAYRAK Halis, *Kur'ân'da İnsan Gayb İlişkisi*, İstanbul, 1993
- ALTINTAŞ Ramazan, *Bütün Yönleriyle Cahiliyye Kavramı*, Konya,1990
- *Kur'ân'da Hidayet ve Dalâlet*, İstanbul,1995
- ÂLÛSÎ Şihâbüddin Mahmûd el-Âlûsî, *Rûhu'l-me'âni fi tefsiri'l-Kur'âni'l-'azîm ve's-seb'i'l-mesânî*, (thk:Muhammed Hüseyin el-Arab), Beyrut, 1985 (I-XVI)
- AMÛLÎ Abdullah Cevadi, *Kur'ân'da Keramet*, (trc.Hicabi Kırlangıç), İstanbul, 1995
- ARİSTO, *Metafizik*, 1.kitap, (trc. Ülken Hilmi Ziya), Beylerbeyi,1935
- ARVASÎ S. Ahmed, *İnsan ve İnsan Ötesi*, İstanbul, 1988
- ÂSİM Efendî, *Kâmûs Tercemesi*, İstanbul, 1305 (I-IV)
- ASKERÎ Ebu Hilâl, *el-Furûk fi'l-luğa*, Beyrut, 1980/1400
- ATALAR M.Kürşat, *Düşüncede Devrim*, Ankara,1996
- ATEŞ Süleyman, *Sülemi ve Tasavvufî Tefsiri*, İstanbul, 1969
- *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri*, İstanbul, 1991 (I-XII)
- *Kur'ân'ı Kerim ve Yüce Meali*, İstanbul, ty.
- ATTAS Nakib, *Modern Çağ ve İslami Düşünüşün Problemleri*, (trc.Mahmut Erol Kılıç), İstanbul, 1989
- *İslam ve Laiklik*, (trc.Selahaddin Ayaz), İstanbul, 1994
- AYDIN Mehmet, *"İslama Göre İlim"*, Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı 3, İzmir, 1986
- *"Ahlak" md.*, Diyanet İslam Ansiklopedisi,İstanbul,1989
- AYHAN Halis, *Eğitim Bilimlerine Giriş*, İstanbul, 1995
- ÂZAMÎ Muhammed Mustafa, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, (trc.Hulusi Yavuz), İstanbul,1983
- BELÂZÛRÎ, Ebul Abbas Ahmed b.Yahya b.Cabir, *Fütûhu'l-büldân*, (nşr.Rıdvan Muhammed Rıdvan),Beyrut, 1987/1407
- BALJON J. M.S., *Kur'ân Yorumunda Çağdaş Yönelimler*, (trc.Şaban Ali Düzgün) Ankara, 1994
- BEHİY Muhammed, *min Mefâhimi'l-Kur'ân fi'l-akide ve's-sülûk*, Abadan,ty
- BEYDÂVÎ, Kadı Ebu'l-Hayr Nasiruddin Abdullah b. Ömer eş-Şirazi, *Envaru't-tenzil esraru't-te'vil*, Beyrut, 1990/1410
- BİLMEN Ömer Nasuhi, *Muvazzah İlmî Kelam*, İstanbul, 1972
- *Hukuku İslamiyye Istılahatı'l- Fıkhıyye Kamusu*, İstanbul, 1985 (I-VIII)
- BOER ,T.J, *İslamda Felsefe Tarihi*, (trc.Yaşar Kutluay), Ankara, 1960

- BOLAY Süleyman Hayri, "*Akıl*"md, Diyanet İslam Ansiklopedisi
- BUHARÎ, Ebu Abdillâh Muhammed b. İbrahim, *Sahihu'l-Buhari*, (thk: Abdülaziz b. Abdillâh b. Baz), İstanbul, 1992
- BULAÇ Ali, "*İslam Dünyasında Hikmeti Yeniden Diriltmek*", Bilgi ve Hikmet Dergisi, Kış 1/1993
- *İslam Düşüncesinde Din Felsefe: Vahiy Akıl ilişkisi*, İstanbul, 1995
- "*Kur'ânı Bir metin Olarak Antropolojik Gözle Okumak*", ty., yy.
- *Nuhun Gemisine Binmek*, İstanbul, 1994
- "*Nübüvvetin Hikmet ve Felsefe Üzerindeki Etkisi*", İslami Araştırmalar Dergisi, Sayı 4, Nisan 1987
- "*Hikmet*" Sosyal Bilimler Ansiklopedisi, İstanbul, 1991
- BURSEVÎ İsmail Hakkı, *Tefsîrü'l-ruhi'l-beyân*, (nşr: Halil Eser), İstanbul, 1389
- BUSTÂNÎ Abdullâh, *el-Bustân, Mu'cemü lugavi mutavvil*, Beyrut, 1992
- CÂHİZ Ebi Osman Amr ibn Bahr, *Kitâbü'l-hayevân*, (nşr: Abdusselâm M. Hârûn), Mısır, 1966/1386 (I-VII)
- *el-Beyân ve't-tebyin*, (nşr: Abdusselâm M. Hârûn), Beyrut, 1993/1414 (I-IV)
- CEBECİ Lütfullâh, *Kur'ân'a Göre Takva*, İstanbul, 1985
- *Kur'ân'da Şer Problemi*, Ankara, 1985
- CEVHERÎ İsmail b. Hammad, *es-Sihâh tacu'l-luğa ve sihâhu'l-arabiyye*, (thk: Ahmed Abdulğafur Attar), Beyrut, 1990 (I-VI)
- CORBİN Henri, *İslam Felsefesi Tarihi*, (trc. Hüseyin Hatemi), İstanbul, 1986
- CÜNDİOĞLU Düccane, *Anlamın Buharlaşması ve Kur'ân*, İstanbul, 1995
- CÜRCANÎ eş-Şerif Ali b. Muhammed, *Kitâbu't-ta'rifât*, (nşr: Muhammed b. Abdülhakim el-Kâdî) Beyrut, 1991/1411
- ÇAĞIRICI Mustafa, *İslam Düşüncesinde Ahlak*, İstanbul, 1989
- "*Ahlak*" md., Diyanet İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1989
- ÇAMDİBİ H. Mahmut, *Din Eğitime Giriş*, İstanbul, 1989
- *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazali*, İstanbul, 1994
- ÇELİK İbrahim, "*Furkan*" md. Diyanet İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1996
- ÇOBAN Mehmet, "*İlk Bilgi*", Kelime Dergisi, say. 3 yıl, 8/1986
- DÂRİMÎ Ebu Muhammed Abdullâh b. Abdurrahman b. Fadl Es Semerkandî, *Sünen-i Dârîmî*, (thk: Mustafa Rayb el-Buğa), İstanbul, 1992
- DEMİRCİ Muhsin, *Vahiy Gerçeği*, İstanbul, 1996
- DERVEZE İzzet, *(Asru'n-nebi), Kura'n'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, (trc. Mehmet Yolcu), İstanbul, 1995 (I-III)
- DEVELİOĞLU Ferit, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Ankara, 1962
- DEWEY John, *Düşüncenin Terbiyesi*, (trc. Orhan Etker, Sabri Akdeniz, Baha Arıkan), İstanbul, 1957
- DODURGALI Abdurrahman, *İbn Sina Felsefesinde Eğitim*, İstanbul, 1995
- DOĞRUL Ömer Rıza, *Tanrı Buyruğu, (Kur'ân'ı Kerim Tercüme ve Tefsiri Şerifi)*, İstanbul, 1947
- EBU CEYB Sa'di, *el-Kâmûsu'l-fıkhiyye*, Şam, 1988/1408
- EBU ZEHRA Muhammed, *İslam Hukuk Metodolojisi*, (trc. Şener Abdulkadir), Ankara, 1979

- EBÜ'L-BEKÂ Eyyub b. Musa el-Hüseyni el- Kufévi, *el-Kitâb el-külliyât, Mu'cemu fi'l-mustalahat ve'l-furuku'l-lugaviyye*, (thk: Adnan Derviş, Muhammed Mısri), Beyrut, 1992/1412
- EBU'S-SUÛD Muhammed ibn Muhammed el-Imadi, *İrşadu'l-akli selim ila mezaya'l-Kur 'ân'il-kerim*, Beyrut, ty. (I-V)
- ELMALILI Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur 'ân Dili*, İstanbul, 1982 (I-IX)
----- *Kur 'ân'ı Kerim ve Meâli*, (hız: Dücane Cündioğlu), İstanbul, 1993
- EMİN Ahmet, *Fecrü'l-İslam*, (trc. Ahmet Serdaroğlu), Ankara, 1976
- ENDÜLİSÎ Ebi Muhammed Abdulhak b. Galib b. Atiyye, *el-Muharraru'l-veciz fi tefsiri'l-kitâbi'l-aziz*, (thk: Abdusselam Abdüşşafi Muhammed), Beyrut, 1993/1413
- ERAYDIN Selçuk, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul, 1994
- ERDOĞAN Mehmet, *Akı Vahiy Dengesi Açısından Sünnet*, İstanbul, 1995
----- *İslam Hukukunda Ahkâmın Değişmesi*, İstanbul, 1990
- ERSOY Mehmet Akif, *Kur 'ânı Kerim'den Ayetler*, (hız: Ömer Rıza Doğrul), İstanbul, 1976
- ESAD Mahmud, *Tarihi Dini İslam*, (sad. A. Lütü ve Osman Kazancı), İstanbul, 1983
- ESED Muhammed, *Kur 'ân Mesajı*, (trc. Ahmet Ertürk, Cahit Koytak), İstanbul, 1996
- FADLULLAH Muhammed Hüseyin, *Kur 'ân'da Devlet Metodu*, (trc. Sıbğatullah Kaya), İstanbul, 1994
- FARÂBÎ, *el-Medinetü'l-fâzıla*, (trc. Nafiz Danışman), İstanbul, 1990
----- *İhsâu'l-ulum*, (trc. Ahmet Ateş), İstanbul, 1990
- FAYDA Mustafa, *"Cahiliye" md.* Diyanet İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1993
- FAZLURRAHMAN Ensâri, *İlimden Felsefeden Dine*, (trc. Kemal Kuşçu), İstanbul, 1967
----- *Ana Konularıyla Kur 'ân*, (trc. Alpaslan Açıkgenç), Ankara, 1987
- FERRÂ Ebi Zekerriyya Yahya b. Ziyad, *Meâni'l-Kur 'ân*, (thk: Muhammed Ali Neccar), Beyrut, 1980 (I-III)
- FERSAHOĞLU Yaşar, *Kur 'ânda Zihin Eğitimi*, İstanbul, 1996
- FERÂHİDÎ Ebi Abdirrahman el-Halil bin Ahmed, *Kitabu'l-ayn*, (thk: Mehdi el-Mahzumi, İbrahim es-Samerai), Beyrut, 1988/1408 (I-VIII)
- FİRÛZÂBÂDÎ Mecdüddin Muhammed b. Yakub, *Besâiru zevi't-temyiz fi letaifil-kitabi'l-aziz*, (thk: Muhammed Ali Neccar), Beyrut, ty. (I-VI)
----- *Kâmûsu'l-muhit*, Beyrut, 1991/1412 (I-IV)
- GARAUDY Roger, *20. Yüzyıl Biyografisi*, (trc. A. Zeki Ünal), Ankara, 1989
----- *Yaşayan İslam*, (trc. Mehmet Bayraktar), İstanbul, 1995
- GAZALÎ Muhammed, *Kur 'ân'ı Anlamada Yöntem*, (trc. Emrullah İşler), Ankara, 1993
- GAZZÂLÎ Ebû Hamid, *İhyâu-ulûmuddin*, Mısır, ty. (I-IV)
----- *Mizâmü'l-amel*, Mısır, ty.
----- *el-Müstâsfâ min ilmil usul*, Bulak, 1324 (I-II)
- GÖLPINARLI Abdülbaki, *Nehcü'l-belâğa*, İstanbul, 1972
- GUTAS Dimitri, *Classical Arabic Wisdom Literature: Nature And Scope*, Jeournal of the American Oriental Society, Yale University, 101.1, 1981
- GÜNDÜZ Şinasi, *Sabiiler Son Gnostikler*, Ankara, 1995

- GÜRBÜZ Faruk, *Kur'an'da Denge*, İstanbul, 1997
- HADDURÎ Macid, *İslamda Adalet Kavramı*, (trc.Selahaddin Ayaz), İstanbul, 1991
- HALEBÎ Ahmed b.Yusuf, *Umdetü'l-huffaz fi tefsîri eşrefi'l-huffaz, Mu'cemu'l-lugavi li elfazi'l-kur'an'il kerim*, (thk:Muhammed Tunci), Beyrut, 1993/1414 (I-IV)
- HANBELÎ Şakir, *Usulü'l-fıkhı'l-islami*, 1368/1948,yy.
- HANÇERLİOĞLU Orhan, *Felsefe Ansiklopedisi, (Kavramlar ve akımlar)*, İstanbul, 1979
- HATEMÎ Hüseyin, *Temel Kaynaklardan Yararlanmada Yöntem*, İstanbul,1988
- HAVVA Said, *el-Esas fit-tefsîr*,(trc: M.Beşir Eryarsoy), İstanbul, 1990 (I-XVI)
- HESSEN J., *Bilgi Teorisi*, (trc.Yunus Kazım Köni), Beylerbeyi, 1939
- İbn ABDÜRABBİH Ebi Ömer Ahmed b. Muhammed el-Endülisi, *Kitâbu'l-'ikdil ferîd*, Beyrut, ty.
- İbnü'l-ARABÎ Ebi Bekr Muhammed b. Abdullah, *Ahkâmu'l-kur'an*, (thk: Muhammed Abdulkadir Ata), Beyrut,1988/1408 (I-IV)
- İbn AŞÛR Muhammed Tahir, *İslam Hukuk Felsefesi*, (trc.Vecdi Akyüz, Mehmet Erdoğan), İstanbul, 1988
- *Tefsîrû't-tahrir ve't-tenvir*, ty. (I-XXX)
- İbn DÜREYD, Ebi Bekr Muhammed b. el-Hasen, *Cemheretü'l-luğa*, Beyrut, 1987 (I-III)
- İbn FÂRİS Ebul Hasen Ahmed, *Mu'cemu mekayisu'l-luğa*, (thk:Abdusselam Muhammed Harun), Beyrut,1991 (I-VI)
- *Mucmelu'l-luğa*, (thk:Züheyr Adülmuhsin Sultan), Beyrut,1986 (I-IV)
- İbn HALDÛN, *Mukaddime*, (trc.Zakir Kadiri Ugan), İstanbul, 1986 (I-III)
- İbn HANBEL, Ahmed b.Muhammed, *el-Müsned*, İstanbul,1992 (I-IV)
- İbn HİŞÂM Ebi Muhammed Abdulmelik, *es-Siretun-nebeviyye*, (thk:muhammed Ali Kutub, Muhammed ed-Dali Balta), Beyrut, 1995/ 1416 (I-V)
- İbn KAYYİM el Cevziyye, Ebi Abdillâh Muhammed b.Ebi Bekr b.Eyyub, *Medâricü's-salikin, beyne menazile iyyakena'budu ve iyyakenestain*, Beyrut,ty.(I-III)
- İbn KESİR İmadüddin Ebi'l-Fida İsmail, *Tefsîru'l-kur'an'il azim*, Beyrut, 1994/ 1415 (I-IV)
- İbn KUTEYBE Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim Ed-Dineveri, *Uyûnü'l-ahbâr*, (nşr: Yusuf Ali Tavil-Müfid Muhammed Kumeiha), Beyrut,1986 (I-IV)
- İbn MÂCE Ebu Abdillâh Muhammed ibn Yezid el-Kazvini, *Sünen*, (thk: Muhammed Fuat Abdalbaki), Beyrut,1952 (I-II)
- İbn MANZÛR Ebul Fadl Cemaleddin Muhammed ibn Mükerrerem, *Lisânu'l-arab*, (thk:Abdullah Ali el-Kebir, Muhammed Ahmed Hasbullah, Haşim Muhammed Şazeli), Kahire, ty. (I-VI)
- İbn MİSKEVEYH, *Tehzibü'l-ahlâk (ahlakı olgunlaştırma)*,(trc.Abdulkadir Şener, Cihat Tunç, İsmet Kayaoğlu), Ankara, 1983
- İbnün-NEDİM, *el-Fihrist fi ahbâri'l-ülemâi'l-musannifin mine'l-kudemâ vel-muhaddisîn ve esmâi kütübihim*, 1985, yy.
- İbn RÜŞD, *Faslü'l-makâl*, (Felsefe Din İlişkisi), (trc.Bekir Karlığa), İstanbul, 1992
- İbnü'l-ESİR Mecdud-din Ebu's-Se'adet el-Mübarek b. Muhammed el-Cezeri, *en-Nihâye fi garibil hadis*, (thk:Tahir Ahmed ez-Zavi, Mahmud Muhammed et-Tanahi) Beyrut, ty (I-V)
- İslam Ansiklopedisi, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul, 1964 (I-XIII)

- İSMAİL b. Abbad, *el-Muhit fi'l-luğa*, (thk: Muhammed Hasan el-Yasin), Beyrut, 1994 (I-XI)
- İZ Mahir, *Taşavvuf (mahiyeti büyükleri ve tarikatlar)*, (nşr. M. Ertuğrul Düzdağ), İstanbul, 1990,
- İZMİRLİ İsmail Hakkı, *İslam Felsefesi Tarihi 1*, İstanbul, 1338
- *Yeni İlmî Kelâm*, (hız. Sabri Hizmetli), Ankara, 1981
- İZUTSU Toshihiko, *Kur 'ân'da Allah ve İnsan*, (trc. Süleyman Ateş), İstanbul, ty.
- *Dini ve Ahlakî Kavramlar*, (trc. Selahattin Ayaz), İstanbul, 1991
- KAHRAMAN Ahmet, *"Ahlâk-ı Alâî" Md.*, Diyanet İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1989
- KARABAŞOĞLU Metin, *Kur 'ân Okumaları*, İstanbul, 1996
- KARAMAN Hayreddin, *"Fıkıh Md."*, Diyanet İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1996
- KASİMÎ Muhammed Cemaleddin, *Tefsîru'l-kasîmi, mehasinu't-te'vil*, (tsh: Muhammed Fuad Abdulbaki), Kahire, ty. (I-XVII)
- KEKLİK Nihat, *Felsefenin İlkeleri, (Felsefeye Giriş)*, İstanbul, 1982
- KELABÂZÎ, *Doğuş Devrinde Tasavvuf, Tacarruf*, (hız. Süleyman Uludağ), İstanbul, 1979
- KERMÎ Hasan Said, *el-Hâdî ila lügati'l-arab*, Beyrut, 1991/1411 (I-IV)
- KILIÇ Sadık, *Fıtratın Dirilişi*, İstanbul, 1991
- *İslamda Sembolik Dil*, İstanbul, 1995
- *Ruhsal Yozlaşma Toplumsal Çürüme*, Ankara, 1987
- KINALIZÂDE Ali Efendi, *Ahlâkî Alâî*, (hız. Hüseyin Algül), İstanbul, ty.
- KİNDÎ, *Felsefî Risâleler*, (trc. Mahmut Kaya), İstanbul, 1994
- KIRBAŞOĞLU Hayri, *İslam Düşüncesinde Sünnet*, Ankara, 1993
- KILAVUZ Ahmet. Saim, *Anahatlarıyla İslam Akaidi ve Kelama Giriş*, İstanbul, 1997
- KOCABAŞ Şakir, *İslamda Bilginin Temelleri*, İstanbul, 1997
- KOÇYİĞİT Talat, Cerrahoğlu İsmail, *Kur 'ân'ı Kerim Meal ve Tefsiri*, Ankara, 1985
- KONYALI Vehbi Efendi, *Hülâsatü'l-beyân fi tefsirül Kur 'ân*, İstanbul, 1966 (I-XVI)
- KURTUBÎ Ebu Abdillâh Muhammed ibn Ahmed, *el-Cami li ahkâmî'l-Kur 'ân* (tsh: Ahmed Abdulhalim el-Berduni), Beyrut, 1985/1405 (I-XX)
- KUTLUER İlhan, *İslamın Klasik Çağında Felsefe Tasavvuru*, İstanbul, 1996
- *"Gaiyyet Md."* Diyanet İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1996
- *"Düşünme Md."* Diyanet İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1994
- KUTUB Muhammed, *İslam Düşüncesinde Sanat*, (trc. Akif Nuri), İstanbul, 1979
- KUTUB Seyyid, *Fizilâli'l-kur 'ân*, Beyrut, 1995/1415 (I-VI)
- LAHBÂBÎ M. Aziz, *İslam Şahsiyetçiliği*, (trc. İsmail Hakkı Akın), İstanbul, 1972
- MÂLİK b. Enes, Muvatta, (thk: Beşşar Avad Maruf-Mahmud Muhammed Halil), İstanbul, 1992 (I-II)
- MÂTÜRÎDÎ Ebi Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmud, *Kitabu't-tevhid*, (thk: Fethullah Huleyf), İstanbul, 1979
- MEDAR Ali, *İnsan Eğitiminin Kur 'ânî Metodu*, (trc: Ali Yüksel), İstanbul, 1987
- MERAĞÎ Ahmed Mustafa, *Tefsîru'l-merağî*, (thk: Abdusselam Abdüşşafi Muhammed), Beyrut, ty. (I-X)

- MEVDUDÎ Ebü'l Âlâ, *İslami Hareketin Ahlaki Dinamikleri*, (trc.Namık Yazıcı), İstanbul, 1986
- *Tefhimül Kur 'ân*, (trc.Nazife Şişman, Yusuf Karaca, Muhammed Han Kayani, İsmâil Bosnalı, Ali Ünal, Hamdi Aktaş), İstanbul,1986 (I-VII)
Meydan Larousse, İstanbul, ty.
- MUTAHHARÎ Murtaza, *Adli İlahi*, (trc.Hüseyin Hatemi), İstanbul,1988
- *Hayatın Hedefi*, (trc.Kerim Güney), İstanbul,1986
- *İnsanı Kamil*, (trc.Şeyhmus Okur), İstanbul,1989
- *Kur 'ân'ı Araştırmalar (1)* (trc.Cafer Bayar), İstanbul, 1996
- MÜSLİM İbnu'l-Haccac, Ebu'l-Huseyn, *Sahihu Müslim*, (thk:Muhammed Fuat Abdulbaki), Beyrut,1955
- NESÂÎ Ebu Abdirrahman Ahmed b.Şuayb b. Ali b.Bahr b.Sinan b.Dinar, *es-Sünenü'l-kübrâ*, (thk:Abdulfettah Ebu Gudde), İstanbul,1992
- NESEFÎ Abdullah b.Ahmed b.Mahmud, *Tefsîru neseî, Medâriku't-tenzil ve Hakâiku't-te'vil*, (thk:İbrahim Muhammed Ramazan), Beyrut, 1979/1408 (I-II)
- NİSABURÎ Nizamuddin el-Hasen b.Muhammed b.Hüseyin el-Kumi, *Ğaraibu'l Kur 'ân ve rağaibu'l furkan*, Beyrut,1980/1400 (Taberi kenarında)
- ÖZBAYDAR Sabri, *Psikoloji*, İstanbul, 1970
- ÖZBEK Abdullah, *Bir Eğitimci Olarak Hz.Muhammed*, Konya,1988
- ÖZCAN Hanifi, *Epistemolojik Açıdan İman*, İstanbul,1992
- *Maturidi'de Bilgi Problemi*, İstanbul,1993
- *Maturidi'ye Göre Dini Çoğulculuk*, İstanbul,1995
- *"Maturidi'ye Göre Hikmet Terimi"*, İslami Araştırmalar Dergisi 2,Ocak 1988
- ÖZSOY Ömer, *Sünnetullah*, Ankara,1994
- ÖZTÜRK Yaşar Nuri, *Kur 'ân'ın Temel Kavramları*, İstanbul,1993
- PAZARLI Osman, *İslamda Ahlak*, İstanbul,1972
- RÂĞİB el-İsfahanî Ebi'l-Kasım el-Hüseyin b.Muhammed, *el-Müfredât fi ğaribi'l-Kur 'ân*, (thk:Muhammed Seyyid Kiyâlâni), Mısır, 1961/1381
- RÂZÎ Fahreddin Muhammed b.Ömer b.Hüseyin b.Hasan ibni Ali, *Mefâtihu 'l-ğayb*, (*Tefsîru'l-kebir*), (nşr:M.Muhyiddin Abdülhamîd), Beyrut, 1990/1411 (I-XXXII)
- REŞİD RIZA Muhammed, *Muhammedi Vahy*, (trc.Salih Özer), Ankara,1991
- *Tefsîru'l-Kur 'ân'il-hakim, eş-şehir bi tefsîri'l-menar*, Beyrut, ty.(I-XII)
- RUSSEL Bernard, *Felsefede İlmî Metod*, (trc.Hamdi Akverdi), İstanbul,1940
- SABÛNÎ Muhammed Ali, *Safvetü't-tefâsir*, İstanbul,1987 (I-III)
- *Maturidiyye Akaidi*, (trc.Bekir Topaloğlu), İstanbul, 1978
- SAKA Şevki, *Kur 'ân'ı Kerim'in Davet Metodu*, İstanbul,1991
- SELVÎ Dilaver, *Kur 'ân ve Tasavvuf*, İstanbul, 1997
- SERDAR Ziyaeddin, *Hilal Doğarken*, (trc.Şahabettin Yalçın), İstanbul,1994
- SERİNSU A.Nedim, *Kur 'ân Nedir?*, İstanbul,1996
- SEZEN Yumni, *Tarihi Maddeciliğin Tahlil ve Tenkidi*, İstanbul,1984
- SİCİSTÂNÎ Ebi Bekr Muhammed bin Aziz, *Ğaribul Kur 'ân*, Dımeşk,1993/1414
- SÜHREVERDÎ, *Avarifu'l-mearif*, (trc.H.Kamil Yılmaz, İrfan Gündüz), İstanbul, 1993
- SÜLEMÎ Muhammed İbn Hüseyin El Ezdi, *Süleminin Risaleleri, (Tasavvufun Ana İlkeleri)*, (trc.Süleyman Ateş), Ankara, 1981

- ŞABAN Zekiyyüddin, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, (trc.İbrahim Kafi Dönmez), Ankara, 1990
- ŞAFİÎ Muhammed İdris, *er-Risâle*, (thk:Muhammed Seyyid Kîylânî), İstanbul, 1985
- ŞENER Abdulkadir, *Kıyas İstihsan İstislah*, Ankara, 1981
- ŞEVKÂNÎ Muhammed ibn Ali ibn Muhammed, *Fethu'l kadir, (el-Cami beyne fenneyi'r-rivaye ve'd-diraye min ilmi't-tefsîr)*, (thk:Abdurrahman Umeyra), Mısır, 1964 (I-VI)
- *İrşâdü'l-Fuhûl ilâ tahkiki'l-hak min ilmi'l-usul*, Beyrut, ty.
- TABÂTABÂÎ Muhammed Hüseyin, *el-Mizân fi tefsîri'l-kur 'ân*, Beyrut, 1991 (I-XXI)
- TABERÎ Ebi Cafer Muhammed b.Cerir, *Câmiu'l-beyân fi tefsîri'l-kur 'ân*, (thk:Beyrut, 1980/1400 (I-XXX)
- TAYLAN Necip, *Ana Hatlarıyla İslam Felsefesi Kaynakları ve Tesirleri*, İstanbul, 1993
- *Gazzâli'nin Düşünce Sisteminin Temelleri*, İstanbul, 1989
- "Bilgi Md.", Diyanet İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1992
- TEHÂNEVÎ Muhammed b.Ali b.Ali, *Keşşâfî istilahatil fûrun*, Beyrut, ty. (I-III)
- TİRMİZÎ Ebu İsa Muhammed ibn İsa ibn Sevre, *Câmiu's-sahih (Sünemu't-tirmizi)* (nşr:Ahmed Muhammed Şakir), İstanbul, 1992
- TOPALOĞLU Bekir, "Basir Md." Diyanet İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1992
- TOPÇU Nureddin, *Bergson*, İstanbul, 1968
- TUEYLEB Abdulmunim Ahmed, *Fethu'r-rahman fi tefsîri'l-Kur 'ân*, Suudi Arabistan, 1995 (I-VII)
- TÛSÎ Ebu Nasr Serrac, *el-Luma*, (hızr.H.Kamil Yılmaz), İstanbul, 1996
- ULUDAĞ Süleyman, *İslam Düşüncesinin Yapısı*, İstanbul, 1985
- *İslamda Emir ve Yasakların Hikmeti*, Ankara, 1989
- "Abes Md", Diyanet İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1989
- "Amel Md", Diyanet İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1989
- "Basîret Md" Diyanet İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1992
- "Gaflet Md." Diyanet İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1996
- "Firaset Md." Diyanet İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1996
- ÜLKEN Hilmi Ziya, *Felsefeye Giriş 1*, Ankara, 1957
- ÜNAL Ali, *Kur 'ân'da Temel Kavramlar*, İstanbul, 1986
- WATT W. Montgomery, *Hız.Muhammedin Mekkesi*, (trc.M.Akif Ersin), Ankara, 1995
- YAHYA Osman, *İslamın Deruni Tezahürleri*, (trc.Sabri Hizmetli), Ankara, 1985
- YAKIT İsmail, *Mevlana ve Goethe'de Hikmet ve Felsefe*, İsparta, 1995
- YERLİKAYA İlhan, "Basiret Md", Diyanet İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1992
- YURDAGÜR Metin, "Basar Md", Diyanet İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1992
- YILDIRIM Suad, *Kur 'ân'da Uluhiyyet*, İstanbul, 1987
- YÜKSEL Emrullah, "İlahi Füllerde Hikmet", Erzurum Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı, 8, Erzurum, 1988
- ZECCÂC Ebu İshak İbrahim b.es-Seri, *Meâni'l-Kur 'ân ve irabuhu*, (thk: Abdulcelil Abduhşelebi), Beyrut, 1988/1408 (I-V)

ZEMAŞERÎ Ebu'l-Kasım Carullah Mahmud İbn Ömer, *el-Keşşaf an hakaiki gavamizi't-tenzil ve uyuni-ekâvil fi vücûhi't-te'vil*, Beyrut, ty. (I-IV)

----- *Esasü'l-belâğa*, Beyrut, ty.

ZENCÂNÎ Mahmut ibni Ahmed, *Tehzibu's-sihâh*, (thk: Abdüsselam Muhammed Harun), Ahmed Abdulgafur, Mısır, 1952

ZEYDAN Abdulkerim, *el-Veciz fi usulü'l-fıkhiyye*, İstanbul, 1979

----- *el-Medhâl li diraseti'l-islamiyye*, Bağdat, ty.

